

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NOV./DEC. 1981 NUMMER 11/12

Indhold

Senius Tiedemann, Hovslund: Hærlulfstenen kom hjem for 30 år siden	321
Bjørn Svensson, Haderslev: Da Sønderjyderne var retsløse	324
M. Jessen-Klingenberg, Kiel: En protest mod Kim Salomonsen	429
Boganmeldelser	429
Grænselandsdagbog	441

Følgende artikler, der er mærket med *, er stillet til rådighed for Sønderjysk Månedsskrift af Museumsrådet for Sønderjyllands amt. Artiklerne har været publiceret i »Nordslesvigske Museer«, 8, 1981.

* Aage Boysen og Steen Wulff Andersen: Trappendal	334
* Klaus Ebbesen: Det store offerfund fra Knud	351
* Inge Adriansen: Puk, poker og pebernødder	366
* F. S. Grove-Stephensen: Hertugdømmernes skibsfart omkring 1750	372
* H. P. Jensen: Fem nordslesvigske bybilleder	387
* Knud Jensen: Traditionsoptegnelser om brødbagning	392
* Jørgen Slettebo: C. W. Eckersberg og Sønderjylland	408

Med dette dobbeltnummer er Sønderjysk Månedsskrift gået over til offset. Det medfører den vanskelighed, at de sidetal, der er anvendt i museernes årbog ikke kan udskiftes med sidetal, der passer ind i Månedsskriftet. Årbogens sidetal er visket ud, og har læserne brug for sidetal i denne del, må vi bede hver enkelt indføje de fornødne cifre. Vi beklager ulejligheden. Desværre stiger vore udgifter – blandt andet har bogtrykkeren varslet forhøjelser i det nye år – og det bliver nødvendigt at sætte abonnementsprisen op til 75,- kroner fra 1.1. 1982. Denne pris omfatter stadig såvel moms som forsendelse.

Med venlig hilsen
Redaktionen

Bymuseet, Flensborg, har udstilling af udvalgte værker af slesvig-holstenske kunstnere indtil 10. januar 1982.

Åbningstider: Tirsdag-lørdag kl. 10-13 og 15-17. Søndag kl. 10-13. Mandag lukket. I julen: 24. 12. kl. 10-12. 25.12. lukket. 26.12. kl. 10-13. 31.12. kl. 10-12 og 1.1. 1982 er der lukket.

HADERSLEV MUSEUM

Julestue

Søndag den 6. december åbner en udstilling om frisisk folkekunst, heriblandt også talrige fajancer fra Makkum området. Udstillingen står til 3. januar 1982.

Åbningstider:

1.10.-30.4.: tirsdag-søndag 12.00-16.30, onsdag tillige 19.30-21.30. Mandag lukket.

I julen er åbningstiderne følgende:

onsdag den 23. december og onsdag den 30. december er der ingen aftenåbning.

Den 24. og 25. samt den 31. december og 1. januar har museet lukket.

Dalgade 7, 6100 Haderslev, telefon (04) 52 75 66

NISSENHAUS, HUSUM – KAMMERKONCERTER

21.1. 82: Philharmonisches Bläsertrio Hamburg – Flöte, Oboe, u. Englisch Horn, Fagott

24.2. 82: Thomas Blees, Cello – Ingrid Heiler, Cembalo

24.3. 82: Rudolf und Heiko – Stralendorff, Klavier

Hærulfstenen vender hjem til Hovslund. Her situationsbillede fra Hovslund station.

Hærulfstenen kom hjem for 30 år siden

Af SENIUS TIEDEMANN

For 30 år siden oprandt den begivenhedsrige dag, da Hærulfstenen eller Hovslundstenen efter 87 udlændighedsår kom tilbage for at blive anbragt på sin gamle plads ved Oksevejen. Det er nok værd at mindes, særlig også af en anden grund, idet Overfredningsnævnet i den forløbne sommer har gjort stenens omgivelser attraktive med anlæg af en stor parkeringsplads med borde og bænke og markeret den med store sten ved ind- og udkørselsvejene lige øst for vejen. Endvidere har man anlagt et spor, så der kan køres op til »Strengelhøj« med bautastenen et stykke inde på marken øst for Hærulfstenen samt erhvervet en behørig

grund udenom højen. Det hele er blevet indhegnet med et solidt hegn.

Hærulfstenen er en virkelig attraktion, som opsøges af mange turister, der kan få en kort orientering på en tavle, som Haderslev Museum har anbragt på stedet.

At stenen i 1864 blev fjernet af den tyske prins Friedrich-Carl er velbekendt. Da denne efter krigens afslutning drog ad Oksevejen eller i denne forbindelse rettere Hærvejen, vakte runestenen hans interesse, og selv om den ti år forinden var blevet fredet og overdraget kong Frederik VII som dennes personlige eje, gav han ordre til, at stenen skulle bringes til Berlin, vel

nok som en slags sejerstrofæ.

Et let opgave har det ikke været at få den fire tons tunge sten transporteret den lange vej. Efter oplysning fra afdøde stationsforstander Gunnar Dalgaard var hans morfar med til at transportere den på en kanonlavet med firespandsheste.

I Berlin blev den opstillet i parken ved prinsens jagtslot »Dreilinden« i Wannsee. Hvorvidt en nordisk runesten udover prinsens interesse har vakt nogen særlig opmærksomhed dernede mod syd, kan betvivles. Dens plads var i hvert fald ikke der, og derfor blev den heller ikke glemt her på dens retmæssige hjemsted.

Efter Genforeningen i 1920 blev der adskillige gange gjort forsøg på at få den tilbage. Gårdejer Oluf Andresen »Nygård« ved Hovslund rettede således en henvendelse til den tyske ekskronprins Wilhelm, som han havde været soldat sammen med, og bad om dennes bistand til at få stenen

tilbageleveret. Kronprinsen måtte beklage, at det ikke stod i hans magt at gøre noget ved sagen.

Efter anden verdenskrig forsøgte en kendt skolemand sig med en byttehandel, hvori der indgik en drittel smør. Handelsmændene må ikke have været de rette, for der kom ikke noget ud af den forretning.

En anden meget kendt mand pønsede på en kidnapping af Hærulfstenen, og tilrettede den i alle detaljer. Efter hans eget udsagn var bilen med løfte- og læssegrej samt kamouflage allerede startet, men da manden hørte bilens snurren, blev han bange for sit foretagende - modet svigtede, og til alt held gik denne aktion lige som byttehandelen i vasken, for stenen fik vi tilbage og det på en helt igennem reel og hæderlig måde. Andre kræfter, der har været i gang for at få stenen hjem, tør jeg ikke indlade mig på at nævne for ikke at forbigå nogen.

Hærulfstenen fotograferet på slottet Dreilinden, Wannsee.

Sognefoged Rasmus Callesen, Lerskov, forsømte ingen lejlighed til at understrege, at Hærulfstenens rette plads var ved Hærvejen og ikke i Berlin.

I 1946 blev sagen rejst gennem Åbenrå-Sønderborg amt over for Nationalmuseet, som derefter forhandlede med Firemagtskommissionen i Berlin. Her blev danskerne afvist, idet kommissionen kun befattede sig med mindesmærker fra den anden verdenskrig.

I 1951 rettede viceskoleinspektør ved det danske skolevæsen i Flensborg Jes Christensen en henvendelse til Storberlins magistrat, hvor borgmester Reuter (der var født i Åbenrå) sad som leder. Han blev interesseret, og kort efter vedtog Berlins senat, at Hærulfstenen skulle tilbagegives; den 10. oktober 1951 overtog den danske militærmission i Berlin stenen.

Hærulfstenen blev pakket og sendt til sognerådsformand Jens Christensen, Øster Løgum – fragtbrevet opbevares endda på Aabenraa Museum.

Samtidig skulle runestenens rette plads findes. Man konstaterede, at stedet var indtegnet på et gammelt kort – det var 300 favne syd for Immervad Bro. Pladsen ejes af gårdejer Oluf Andresen, hvis far altid »har plovet uden om« det hul i diget, hvor Hærulfstenen engang stod.

Museumsinspektør Erik Moltke fra Nationalmuseet godkender placeringen, og på et møde i København aftales den formelle udleveringsproces.

Den officielle festdag bliver den 12. november 1951, hvor Nationalmuseet modtager kongens sten. Nationalmuseets direktør, dr. phil. Johannes Brøndsted, holder talen og afslører derefter Hærulfstenen, som efter næsten hundrede udlændigheds år atter står på sin rette plads.

Det trak noget ud med stenens tilbagelevering, da den stod i den amerikanske zone og skulle gennem den russiske, men en dag i oktober 1951 ankom den i en stor tysk jernbanevogn, pænt rensat og emballeret i en trækasse til Hovslund station, og herfra blev den af CF-colonnen fra Haderslev transporteret i bil til sin gamle plads, hvor Nationalmuseet forestod opstillingen.

En grå og diset efterårsdag blev stenen ved en festlighed hilst velkommen hjem af daværende nationalmuseumsdirektør, dr. phil. Johannes Brøndsted. Egnens beboere og en del gæster var mødt talrigt op med amtmand Refslund Thomsen i spidsen. Ved en derpå følgende sammenkomst i Forsamlingshuset, hvor Øster Løgum sogneråd var vært, udtalte mange deres glæde over, at Hærulfstenen atter stod på sin

gamle plads. En tysk gæst sagde: »Hermed er en gammel uret gjort god igen«.

Stenen har i de tredive år vakt stor interesse hos de mange turister, der tager turen ad den gamle historiske Okse- eller Hærvej, som lokale beboere dog mest kalder »æ gammel landvej«.

Ingen kilder røber, hvem denne »Hærulf« var. Kan hende en vikingehøvding eller en bonde fra Hovslund, som gerne ville have sit navn bevaret i disse runer. Sagkyn-dige har tidfæstet dem til noget før eller efter 900-tallet.

Nu er det ikke oksedrifter, hære, kongelige rejsende eller pilgrimme, der færdes på vejen. Det er et helt andet publikum, som farer forbi i hast; dog er der mange, som standser op, tager det gamle mindesmærke i øjesyn og hilser på den ærværdige Hærulf.

Da sønderjyderne var retsløse

Af BJØRN SVENSSON

En ny bog, der er udgivet af det tyske grænseregionsforskningsinstitut, rummer et forsvar for den retslige behandling af sønderjyderne under Fremmedherredømmet. Bogen bliver her kritisk belyst og imødegået af redaktør Bjørn Svensson, Haderslev, som samtidig afliver myten om de neutrale højesteretter i Berlin og tværtimod finder, at de dannede skærmbret for et forspil til den nazistiske retsforfølgelse.

Der er udkommet en bog om »Die rechtliche Behandlung der dänischen Minderheit in Schleswig-Holstein von 1866 bis 1914« med undertitlen »Unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsprechung des Königlich Preussischen Oberverwaltungsgerichts«. Bogen, der fylder 106 sider, er skrevet af Lothar Blatt. Den er udgivet på Matthiesens forlag i Husum af Institut für Regionale Forschung und Information im Deutschen Grenzverein e.V.

Man har på dansk side med glæde lagt mærke til, at tyske historikere som Oscar Hauser, Kai Detlev Sievers og nu sidst Jörn-Peter Leppien har taget begivenhedsforløbet 1864-1920 op til vurdering med et kritisk blik på den tyske politik, og det er naturligvis med særlig forventning, man tager fat på en bog om retssystemets behandling af sønderjyderne under fremmedherredømmet. Her er jo et rigt jagtområde at tage fat på for tyske kritikere. Men desværre; Lothar Blatts bog skuffer.

Lad være, at Lothar Blatt er jurist og ikke historiker. Man kan overleve, at han taler om det danske mindretal, hvor danskerne vitterligt var i flertal. Man kan bære over med, at han skriver om den slesvig-holstenske stænderforsamling, hvor Slesvig

og Holsten havde hver sin, og det er den første, han tænker på. Man kan trække på skuldrene, når han daterer forhandlingspolitikens begyndelse til 1888, da edsaflæggerne sejrede, hvorved man gik over til at protestere i Landdagen i stedet for at demonstrere ved at lade de to sæder stå tomme; medens Blatt ser forandringen i, at danskerne fra nu af udnyttede alle retslige muligheder, var det i virkeligheden de politiske muligheder, man søgte at udnytte bedre. De historiske afsnit er med andre ord fejlfyldte, men det skulle ikke være afgørende, hvis til gengæld de juridiske afsnit opfyldte forventningerne. Det gør de ikke.

Det har ikke ligget Lothar Blatt på sinde at belyse den danske befolkningsgruppes retssituation under Fremmedherredømmet. Det er alene Overforvaltningsrettens kendelser, der har interesseret ham, og han behandler dem så velvilligt, at den foreliggende bog kun kan betragtes som et forsvarsskrift. Det betyder ikke, at bogen er værdiløs. Den belyser til en vis grad Overforvaltningsretten indefra. Den giver en systematisk oversigt over de områder, retten har dækket med sine kendelser. Og den korrigerer også på enkelte punkter det ifølge sagens natur noget ensidige billede, man har dannet sig på dansk side. Men dermed er også nogenlunde sagt, hvad der kan siges af fordelagtigt.

Eller skal man også godskrive forfatterens konto med de indrømmelser, han indimellem gør, hvor han registrerer de tyske myndigheders germaniseringsarbejde og chikanepolitik overfor de danske sønderjyder? Man har nu næsten mere fornemmelsen af, at kritikken af de tyske forvaltnings-

Haderslev — Kristuskirken

Kristuskirken i Haderslev blev et af ofre for den tyske krig mod de danske frimenighedskirker. Da man samledes til den første gudstjeneste den 24. oktober 1897, mødte en bevæbnet betjent op og forbød lokalets anvendelse.

Den første klage afviste Overforvaltningsretten af formelle grunde. Efter den næste klage forkastede retten forbudet, fordi det lå udenfor det stedlige politis beføjelse.

Derefter kom der et nyt forbud i regeringspræsidentens navn. Denne gang blev forbudet forkastet af Overforvaltningsretten, fordi der ikke var hjemmel til at udstede det.

Den næste gudstjeneste blev forbudt, fordi politiet endnu ikke havde set den skriftlige dom, og den følgende, fordi byggepolitiet nu skulle til at se på bygningen.

Omsider den 16. september 1900 – efter tre års forløb – kunne kirken indvies. Men nu forbød myndighederne at kalde den en kirke. De ville have den betegnet som en forsamlingsbygning, hvilket ville gøre det muligt for dem at stemple bygningen som ulovlig, fordi der var mindre afstand til nabobygningen, end der krævedes ved forsamlingshuse.

Da Overforvaltningsretten den 27. marts 1903 kendte forbudet mod brugen af kirkenavnet ubeføjet, havde krigen mod Kristuskirken varet halvsvætte år.

myndigheder skal tjene til at sætte Overforvaltningsrettens neutralitet i relief, men måske gør man her forfatteren uret.

Lothar Blatt, der åbenbart ikke kan dansk og derfor er uden kendskab til den nødvendige litteratur, er ikke selv neutral. Han taler om danskernes kamp mod den prøjsiske forvaltning uden at forstå, at virkeligheden var den omvendte. Danskerne fremstilles ustandselig - med Strackerjahns

sprogbrug - som »agitatorer«, uden at Blatt forstår, at begrebet hyppigt ikke dækker andet, end at de pågældende har deltaget i danske møder eller udflugter. Han roser Overforvaltningsretten, fordi den ikke dømte danske personer og institutioner, blot fordi de var danske, men kun når de sårede berettigede tyske fædrelandsfølelser. Desværre var det altid let at finde en tysker, der følte sig krænket på nationens

vegne, og Blatt er uden fornemmelse for, at også dansk fædrelandsfølelse er berettiget, selv i et erobret land.

Selvfølgelig må og skal Lothar Blatt skrive ud fra sit tyske udgangspunkt, men så må det siges, at alene en tysker kan mene, at Overforvaltningsretten var neutral. At kun godt en trediedel af de kendelser, Blatt refererer, går i dansk favør, er en sag for sig og kan ikke i sig selv anfægte rettens neutralitet, men gennemgående får danskerne kun ret i spørgsmål af almen karakter, hvor det ikke er muligt at fravige de almindelige retningslinier, eller i spørgsmål af underordnet betydning.

Af betydning blev vel kun tre kendelser: Overforvaltningsrettens veto mod lukningen af frimenighedskirkerne i Haderslev og Bovlund. For det andet dens afvisning af politiet, da det ville nægte forældrene ret til at sætte børnene i tjeneste hos folk, der var danske (»agitatorer«); fisker Dall i Hustrupskov fik lov til at bestemme over sin datter Maren; han havde bragt hende tilbage til gårdejer Agertoft lige så tit, gendarmen kom anstigende med hende, og da gendarmen kom med hende ved armen for femte gang, måtte den uniformerede bekende, at alle vegne stod folk ved vinduerne og lo ad dem. Da fisker Dall fik ret, fik det betydning ikke alene for Maren, men for alle i samme situation. Og for det tredje fik værten på forsamlingshuset Frej godkendt sin udskænkingsret i den selskabelige forening i Tyrstrup.

Derimod fik f.eks. sparekassen i Røding ikke medhold, da den protesterede imod, at en gendarm med følge indfandt sig til en jubilæumsfest for at overvåge den. Sparekassens klage blev afvist, fordi den måtte betragtes som en politisk forening, idet den havde udlånt henholdsvis 4000 og 5000 mark til to danske forsamlingshuse. Sandt nok, det ville en tysk sparekasse ikke have gjort. Viser det så ikke, at den tyske sparekasse var politisk? Nej,

kun at den danske var det, fordi den som et led i den danske bevægelse modarbejdede det tyske rige.

Man må anerkende, at det prøjsiske retsvæsen i mange henseender var moderne og godt, men det gjorde kun Prøjsen til en retsstat for de tyske prøjsere. For alle andre var det en politistat, der undertrykte folk af anden national indstilling, som var blevet erobret ind i Prøjsen mod deres vilje, men af hvem man nu forlangte, at de skulle være og føle sig som gode prøjsere, hvis de ikke ville smage krabasken. Polakker og danske sønderjyder levede som undertrykte, forfulgte, vilkårligt behandlede og til dels retsløse befolkningsgrupper, og Elsass-lothringen, der havde særstatus, fik heller ikke lov til at give oppositionen anstændige vilkår. Der er træk i dette samfundssystem, der virker som et forspil til det nazistiske.

Da dansk blev totalt forbudt i de offentlige skoler (bortset fra religionstimer i begrænset omfang), og da danske privatskoler blev lukket, søgte forældrene andre udveje. Men sendte de deres børn på danske efterskoler, blev de truet, i visse tilfælde med at alle danske statsborgere i kommunen blev udvist, i andre tilfælde med fratagelse af forældreretten. Søgte de at hjælpe sig med noget så beskedent som vandre lærere, greb myndighederne også ind, og Overforvaltningsretten stadfæstede administrationen i den opfattelse, at da dansk var et officielt undervisningsfag, var privatundervisning i dette fag betinget af tilslutning fra de stedlige skolemyndigheder. Hverken Overforvaltningsretten eller Lothar Blatt får øje på det groteske i, at vandre lærervirksomheden netop udsprang af det forhold, at dansk faktisk ikke længere var undervisningsfag.

I øvrigt er Lothar Blatts behandling af sagen mangelfuld, for han nævner ikke, at sagen kom til ny behandling i Overforvalt-

ningsretten, der nu mere generelt præciserede, at der forelå erhvervsmæssig undervisning i et fremmed sprog, og fremmedsprog var undervisningsgenstand, ligesom der var tale om erhverv, selv om vandrelærerne ikke fik løn, men kun frit ophold. Altså heller ikke ad denne vej måtte næste generation få kendskab til dansk.

Det var også Overforvaltningsretten, der - efter en proces, som varede to år - afviste hylmand Hans Jefsens klage over, at myndighederne havde begået selvtægt ved at male det røde i hans port sort, så den nu fremtrådte sort-hvid. Jepsen er fejlagtigt stavet Jevsen, og der er flere af den slags fejl. Men Overforvaltningsretten var resolut. En rød-hvid port kunne man ikke have i Skærbæk, hvor den virkede ophidsende. Det var der ført vidner på. Men vidner kunne myndighederne altid mobilisere; Blatt nævner ikke, at blandt vidnerne var der en indvandret dansk statsborger, Søren Olsen; nogle af de danske statsborgere var svagé, når myndighederne havde brug for dem, for de kunne så let risikere at blive udvist. At taget var sort, så slutresultatet kunne præsenteres som den tysk-nationale farvesammenstilling sort-hvidt-rødt, formildede ikke retten. Kendelsen gjorde den farlige ladeport vidt berømt og har karakteristisk nok fundet vej også til Svend Thorsens bog »Lunets sønner«, hvor det for resten oplyses, at Jepsen senere anmeldte den tyske Creditbank for samme forseelse, idet vinduerne var blevet malet, så billedet også her blev rødt og hvidt. Når de tyske myndigheder lod sig fange af den slags drillerier, morede man sig naturligvis.

Men de tyske myndigheders aversion imod de danske farver kunne også blive til tragedie, som da landsdelens største kreaturkommissionær, Frederik Bohnfeldt, Haderslev, blev udvist, fordi han havde opført sit hus af røde mursten, udfuget med grå cement. Han måtte forlade hus og hjem og forretning, samt hustru og syv børn, og han

blev økonomisk ruineret. Hans tyske venner bad landråden om at tage udvisningsordren tilbage, fordi Bohnfeldt aldrig havde beskæftiget sig med politik. Det ved jeg, svarede landråd dr. Mauve, »men hans udvisning rammer mange andre, og derfor må den opretholdes«. Bohnfeldt døde kort efter i landflygtighed.

Langt det vigtigste spørgsmål, de danske sønderjyder rejste overfor Overforvaltningsretten, omfattede deres statsborgerlige rettigheder. Begreberne om statsborgerskab var flydende i de europæiske lande i det 18. og 19. århundrede. Som en konsekvens af, at folkenes indflydelse trængte frem på dynastiernes bekostning, skete der en udvikling fra det pligtbetonede undersåtsforhold til statsborgerretten, hvor man lagde vægt på, at pligten ledsagedes af rettigheder. Samtidig bevægede man sig fra bopælskriteriet som det afgørende til at lægge fødestedet og/eller afstamningen til grund. Derfor kunne de forskellige regler i de forskellige lande være vanskelige at bringe i harmoni med hinanden, så der ikke opstod huller eller overlapninger. Danmark og Prøjsen var på forskelligt stade i denne udvikling. Både regler og anskuelser afveg fra hinanden, og dertil kom uenighed om de særlige optionsregler, der var aftalt i forbindelse med afståelsen af Sønderjylland. Det krævede god vilje fra begge parter at overvinde sådanne vanskeligheder, og den sønderjyske befolkning blev offer for et misbrug af uoverensstemmelserne.

Striden om statsborgerskaberne blev et fundamentalt problem for hele det danske arbejde i Sønderjylland under Fremmedherredømmet, og det er derfor nødvendigt at give en baggrundsorientering for de specielle forhold i denne forbindelse inden gennemgangen af Overforvaltningsrettens stillingtagen til disse sager, men først en nærmere præsentation af Overforvaltningsrettens placering i det prøjsiske retssystem.

Hvor borgerne optrådte som klager over myndighederne, gik sagerne til Overforvaltningsretten i Berlin som højeste instans. Hvor derimod myndighederne rejste sag, gik den til de almindelige domstole: Amtsretten, Landsretten i Flensborg, Overlandsretten i Kiel med Kammerretten i Berlin som højeste instans. En særstilling indtog Rigsretten i Leipzig. Når de to retsveje var uenige, fandtes ingen løsning.

Optantspørgsmålet blev behandlet i begge retssystemer, og de nåede til forskellige resultater. Efter almindelig retssædvane burde tvivl og uenighed komme offeret til gode, men her valgte administrationen den løsning, der var ugunstigst for danskerne. Skønt de almindelige domstole visselig ikke havde noget tilovers for danskheden, var det i denne situation alligevel dem, der gav danskerne medhold, medens Overforvaltningsretten fuldstændig svigtede på dette afgørende punkt.

Overforvaltningsretten henholdt sig principielt til, at optanterne havde valgt det danske statsborgerskab i stedet for det prøjsiske, og kun prøjsiske statsborgere havde ret til at indklage de prøjsiske myndigheder. Når derfor myndighederne havde stemplet en mand som optant, var han uden rettigheder. Han havde end ikke adgang til at protestere imod denne afgørelse.

Frederik Bohnfeldt blev stemplet som optant. Han havde tidligere forsøgt at få optionen anerkendt som ikke eksisterende, men Overforvaltningsretten havde afvist hans klage: eftersom administrationen fastholdt ham som optant, kunne han ikke klage som prøjsisk statsborger. Og derefter var han prisgivet den prøjsiske administrations forgodtbefindende, hvilket kom til at betyde, at han blev udvist uden at have givet nogen som helst anledning dertil.

At optere betyder at vælge, og udtrykket option anvendes især i forbindelse med tilslutningen til at vælge mellem to statsborger-

skaber, som efterhånden almindeligvis blev givet ved landafståelser. Det var jo ikke alle indbyggerne i det afståede område, der var glade for at flytte over i et nyt statsborgerskab.

I 1864 blev hertugdømmerne af Danmark afstået til Prøjsen og Østrig, der i 1866 kom op at slås om magten og byttet, som derefter tilfaldt Prøjsen. Slesvig-holstenerne havde håbet på en selvstændig slesvig-holstensk stat som medlem af det tyske forbund, så da Prøjsen annekterede hertugdømmerne, vakte det en sådan modstand, at der ved det første rigsdagsvalg i 1867 udelukkende valgtes oppositionsfolk (danske og slesvig-holstenerne), men ingen Prøjsentilhængere. Slesvig-holstenerne forsonede sig dog ret hurtigt med deres skæbne, hvad danskerne ikke gjorde.

De nye tider forjog mange danske fra Sønderjylland. De blev afskedigede; ville undgå at aflægge ed til den prøjsiske konge, fordi de følte sig bundet af den gamle ed til den danske konge; ville ikke gå ind i den prøjsiske hær af frygt for at kunne komme til at kæmpe mod danske tropper i den næste krig, og mange flyttede deres teltpæle nordpå i tillid til, at Pragfredens § 5, der gav løfte om en folkeafstemning, ville genforene den nordlige del af Sønderjylland med Danmark.

I de seks år fra 1864 til 1870 gav artikel 19 i Wienerfreden 1864 en særlig adgang til at bevare dansk statsborgerskab ved option. Der var altså rigelig tid til at betænke sig, men de forvirrede og uoverskuelige forhold fik mange til at fatte forhastede beslutninger. Desuden var artikel 19 uklart affattet, så der kunne være tvivl om konsekvenserne.

Måtte optanterne blive boende i eller vende tilbage til deres hjemstavn, hvor de jo under alle omstændigheder havde lov til at beholde deres faste ejendom? Det var kardinalspørgsmålet. Prøjsen kunne ikke i det lange løb tolerere, at en sønderjysk be-

folkningsgruppe kunne unddrage sig den prøjsiske værnepligt og bo som privilegeret i Sønderjylland, hvor de tyske naboer skulle være tre år soldat. Deroverfor stod danske sønderjyder med en naturlig trang til at blive på deres hjemegn uden at skulle ind i modstanderens militær.

Valgte sønderjyderne at optere, så de fik dansk statsborgerskab, regnede de med at have i det mindste samme adgang som andre landes statsborgere til at slå sig ned i Sønderjylland. Desuden blev der jo ved artikel 19 truffet aftaler, som tilsigtede at give dem en særlig beskyttelse. Desværre viste Danmark og Prøjsen sig så uenige om, hvorledes artikel 19 skulle forstås, at det på afgørende måde forringede dens værdi, for i praksis var det Prøjsen, der bestemte, hvorledes den skulle administreres i Sønderjylland. Danmark opnåede dog visse indrømmelser ved en aftale, truffet i Åbenrå 1872. Prøjsen kunne lettest have løst værnepligtsproblemet ved at gøre flest mulige til prøjsiske statsborgere og burde have givet alle optanter lejlighed til at revidere deres stilling, da § 5 blev ophævet i 1878, men det skete ikke.

Wienerfredens artikel 19 med optantreglerne er med den franske traktattekst aftrykt side 3-4 i professor Henning Matzens »Die nordschleswigsche Optantenfrage« fra 1904 og er i en dansk oversættelse gengivet side 215 og 226 i »Håndbog i det nordslesvigske spørgsmåls historie«, udgivet 1901.

Ifølge Wienerfredens artikel 19, stk. 3, som Blatt ikke nævner, måtte de personer, der benyttede sig af optionsbestemmelserne, ikke på grund af deres valg forulempes hverken med hensyn til deres person eller deres faste ejendom.

I henhold til artikel 19, sidste stykke, som Blatt nævner side 67, skulle alle, der havde indfødsret ved fredens indgåelse i 1864, bevare den såvel i kongeriget som i

hertugdømmerne. Efter datidens danske opfattelse, energisk forfægtet af retshistorikeren, professor Henning Matzen, der selv var sønderjyde, født i Angel og med studentereksamen fra Flensborg, betød det, at optanterne, der havde bevaret deres indfødsret i Sønderjylland, dermed havde ret til at blive boende i deres hjemstavn uden risiko for udvisning og uden pligt til at aftjene den prøjsiske værnepligt. Efter tysk opfattelse derimod begrænsede denne bestemmelses praktiske betydning sig til at give adgang til frøkenklostrene i hertugdømmerne. Hverken den ene eller den anden fortolkning kunne føre til et rimeligt resultat, men det var som sagt den tyske fortolkning, der blev praktiseret.

Også selve optionsforskriften var uklar og gav anledning til modstridende fortolkninger. Det var klart, at optionsmuligheden kun gjaldt til 1870, og at interesserede derefter var henvist til almindelig udvandring. Men hvorledes opterede man, og fra hvilket tidspunkt begyndte optionen at løbe? Det var spørgsmål, der havde betydning for de mange, der fortrød og ønskede at forblive i deres prøjsiske statsborgerskab. Artiklen gav ikke præcise bestemmelser herom, men tilstod blot de pågældende en ret til efter forudgående anmeldelse til øvrigheden at udføre deres løsøre toldfrit og med deres familier at trække sig tilbage til Hans danske majestæts lande (i følge traktaten »se retirer avec leurs familles«, af tyskerne oversat til »sich zurückziehen«), i hvilket tilfælde de bevarede deres danske undersåtsforhold, men altså uden at miste deres sønderjyske indfødsret.

Efter dansk opfattelse indebar denne formulering, at optionen ikke var realiseret, før der forelå en fuldbyrdet bopælsforandring med overflytning af løsøre og familie. Den samme opfattelse blev gennem mange år praktiseret af den prøjsiske administration, ligesom den blev godkendt af Overlandsretten i Kiel. Det var med andre

ord en fortolkning, der var slået fast med syvtommersøm.

Så skete der det opsigtsvækkende, at administrationen skiftede kurs. Medens den oprindelig lagde vægt på at få bjerget optanterne tilbage i det prøjsiske statsborgerskab, først og fremmest for at få tilgang til den prøjsiske hær, men også fordi det var en uorden at have et stort element af fremmede statsborgere i befolkningen, ændrede situationen sig, da de danske stemmetal i Sønderjylland begyndte at stige. Kunne man da få hidtidige prøjsiske statsborgere stemplet som optanter, ville de blive berøvet deres stemmeret, og i tilgift ville udvisningstruslen, der ikke kunne anvendes direkte overfor prøjsiske statsborgere, kunne bringes i anvendelse overfor optanter på grund af deres danske statsborgerskab.

Forvandlingen af folk til optanter ville tvinge dem til fuldstændig national passivitet og samtidig være et stærkt våben, der indirekte også kunne anvendes overfor prøjsiske statsborgere. Gik disse til danske møder, kunne man som straf udvise deres

Philip Møller, Jegerup, blev i 1871 erklæret for prøjsisk statsborger, men i 1902 gjort til optant for endelig efter sin død at blive placeret som statsløs af myndighederne i 1907. Overforvaltningsretten der i 1902 og i 1909 gjorde de to sidste svingninger med, stod fast på det statsløse efter endnu en retssag i 1911, et grelt eksempel på, hvordan den prøjsiske ret dækkede de myndigheder, der jog befolkningen ud i retsløshed.

tyende eller slægtninge eller andre, som ikke var værnet af deres prøjsiske statsborgerskab.

Ved det såkaldte optantmageri - hvor en option, der kun var indledt, på et langt senere tidspunkt blev udlagt som fuldbyrdet - udstødte myndighederne folk, der gennem årtier havde været akcepteret som prøjsiske borgere, af deres statsborgerskab. At de havde aftjent deres prøjsiske værnepligt, gjorde ingen forskel. Selv folk, der havde deltaget i den fransk-tyske krig 1870-71 og været med i adskillige slag og således i fuldt mål havde båret det prøjsiske statsborgerskabs byrder, blev nu pludselig berøvet dets rettigheder.

Dette horrible magtmisbrug blev godkendt af Overforvaltningsretten. Alle klagere af denne kategori blev afvist med den principielle begrundelse, at da de ifølge myndighedernes angivelse var optanter, var de ikke længere i besiddelse af den prøjsiske statsborgerret, der var betingelsen for at kunne klage til Overforvaltningsretten over de prøjsiske myndigheder. På denne primitive måde godkendte Overforvaltningsretten optantmageriet, som ikke blot medførte mistet stemmeret, men tillige udsatte de pågældende for myndighedernes vilkårlige udvisning.

Selvfølgelig havde det været Overforvaltningsrettens pligt at undersøge, om det var berettiget, at administrationen berøvede klagerne den grundlæggende borgerret, med andre ord, om der virkelig forelå fuld-

byrdet eller blot indledt option. Principielt holdt retten sig til afvisningen, men i nogle tilfælde så den sig alligevel nødsaget til at orientere om sit syn på optionsreglerne.

Overforvaltningsretten erkendte, at en »skinudvandring« eller et kortere besøg ikke rakte til en option, men fandt, at et kortere ophold, der ikke havde tydelig besøgs-karakter, var tilstrækkeligt grundlag.

Lothar Blatt løfter kun en lille flig for en så kompromitterende optantmageriaffære som Finnmann-sagen; Overlandsretten i Kiel forkastede administrationens krav på at anse Chr. Finnmann som optant, hvorefter der blev rejst sag mod sønnen Niels, som blev dømt til at være søn af en optant, idet man nu med falske og bestukne vidner gjorde gældende, at faderen havde været på et længere ophold i Danmark end tidligere godtgjort. Og så blev de begge udvist. Den slags må man læse om i H. P. Hanssens fremstilling af Köllerpolitiken, hvis man vil have besked. Blatt bringer kun et hjørne af den afslørende sag.

Men i en enkelt sag leverer Lothar Blatt tilstrækkeligt materiale til, at man kan samle den prøjsiske mosaik. Det drejer sig om de to generationer Møller.

Philip Møller, Jegerup, havde været på landbrugskursus i Danmark fra 1. oktober 1870 til medio januar 1871. En forud indgivet optionsmeddelelse var ikke gyldig option, meddelte landråden i Haderslev ham ved tilbagekomsten, hvorefter han altså stadig var prøjser; han annullerede følgelig sin danske bevilling og gjorde prøjsisk soldatertjeneste.

30 år senere blev Philip Møller kort før et rigsdagsvalg gjort til optant, så han ikke kunne stemme. Nu sad der en anden landråd i Haderslev, og denne underrettede ham i 1902 om, at nu skulle han indgive ansøgning om bosættelsestilladelse, og at den kun ville blive givet, hvis han i frem-

tiden afholdt sig fra at deltage i »tysk-fjendtlig politik«. En klage til Overforvaltningsretten blev afvist som ikke tilladt, da han nu var registreret som optant, og desuden var den ubegrundet, fordi landrådets henvendelse kun var en »meddelelse« og ikke en politimæssig disposition (side 65). Philip Møller døde, før sagen var endelig afklaret, men nogle år efter hans død fandt de prøjsiske myndigheder ud af, at han hverken var prøjsisk statsborger eller optant, men noget helt tredje, nemlig statsløs.

Forklaringen var enkel. I 1907 var der vedtaget en dansk-tysk optantkonvention, der berettigede børn af optanter til at blive naturaliseret som prøjsiske statsborgere. Det ville også gælde børn af Philip Møller, dersom han havde været optant. En søn, bankbestyrer Jørgen Møller, Skærbæk, søgte derfor om at blive naturaliseret, men fik afslag, og Overforvaltningsretten, der i 1902 havde godtaget den nye placering af Philip Møller som optant, gjorde nu i 1909 igen svingningen med og accepterede administrationens tredje fortolkning, at Philip Møller ikke havde været optant, men statsløs, så sønnen ikke havde ret til at blive naturaliseret.

Næste kapitel. Da Jørgen Møller efter udvisningen vendte tilbage til Skærbæk, blev han stillet for retten, fordi han havde overtrådt udvisningsordren. Og da det nu gik ad rettens vej, endte sagen i Overlandsretten i Kiel, der fastslog, at Philip Møller ikke havde fuldbyrdet optionen og derfor til sin død havde været prøjsisk statsborger. Følgelig var også Jørgen Møller prøjsisk statsborger og kunne ikke udvises. En solid irrettesættelse med adresse til myndighederne og deres kautionist, Overforvaltningsretten.

Tyskerne gav dog ikke op. Da Jørgen Møller og hans bror i 1911 optrådte på de kommunale valgliste, blev der gjort indsigelse fra tysk side under henvisning til, at de ikke var prøjsiske statsborgere. Derved

endte sagen påny hos Overforvaltningsretten i Berlin, der denne gang var i den pinlige situation, at Overlandsretten i Kiel i modstrid med Overforvaltningsrettens kendelser havde erklæret Philip Møller og hans børn for præjsiske statsborgere.

Overforvaltningsretten fastholdt imidlertid, at optionen var fuldgældig også uden bopælsforandring; at Philip Møller derefter var blevet statsløs, skyldtes alene den forkerte oplysning fra landråden i 1871, og at anskuelserne på dette område havde skiftet med selvmodsigelser i behandlingen af optantsagerne til følge, kunne ikke ændre Overforvaltningsrettens opfattelse, at Philip Møllers børn var statsløse og derfor ikke berettigede til at stå på valglisten (side 74 ff).

Denne præjsiske retsfarce er refereret udførligt på grundlag af Blatts oplysninger, fordi den så klart dokumenterer, hvor retsløse danskerne var under fremmedherredømmet. Man må huske, at der var egne, hvor en fjerdedel af befolkningen manglede den præjsiske statsborgerret efter administrationens fortolkning og var prisgivet dennes vilkårlighed, og at administrationen ved hjælp af truslerne imod denne fredløse befolkningsgruppe søgte at lamme det danske arbejde også blandt dem, der havde præjsisk statsborgerret.

Men hvordan vurderer Lothar Blatt så Overforvaltningsrettens kendelser i optant-spørgsmålet. Jamen han siger virkelig, at den kunne jo ikke andet!

Blatt forklarer sit tyske læserpublikum, at Overforvaltningsretten havde sin juridiske samvittighed i orden: Retten så sig her stillet overfor en fylde af danske og tyske love og aftaler, tildels af selvmodsigende karakter, idet der ikke alene var en forskel i opfattelsen af statsborgerforholdet i de to lande, men desuden havde der både i Tyskland og Danmark været en fortsat ændring i anskuelserne, og derfor valgte Overfor-

valtningsretten at »hugge den gordiske knude over« (side 99) og alene bygge på den nye tyske statsborgerlov fra 1870. Man så altså bort fra tidligere tyske synspunkter, for slet ikke at tale om de danske.

Derved kunne ganske vist forskellige statslige tvangsforholdsregler som optant-mageriet og optantudvisningerne foregå retsligt upåtalet, men samtidig opnåede man dog - det er stadig Lothar Blatts argumentation side 99 - at få en retsvurdering, der byggede på den øjeblikkelige ret og dermed kontinuerligt kunne udvides. Og Overforvaltningsretten havde jo, fremhæver Lothar Blatt side 63, ingen anden mulighed end at følge sin overbevisning om, hvad der var den rette fortolkning. Dermed »afværgede«(!) Overforvaltningsretten forsøget på fra talrige optanter og udvandrede nordslesvigere at genindtræde i de præjsiske statsborgerrettigheder imod administrationens ønske (side 24).

Men det var jo Overforvaltningens opgave at afværge administrationens overgreb, ikke at afværge borgernes forsøg på at disponere imod dens ønsker. Kontinuitet burde være skabt i forhold til den tidligere praksis, og retsvurderingen burde harmonere med de juridiske domstoles, repræsenteret af Overlandsretten i Kiel, i stedet for at kollidere med den. At Overforvaltningsrettens overbevisning mindre var knyttet til juraen end til statens og statsadministrationens interesser, turde ikke behøve yderligere dokumentation. Her konfirmerede Overforvaltningsretten et administrativt magtmisbrug.

Til sammenligning kan tjene, at den tyske statsborgerlov af 1870 gav ret til at opholde sig 10 år i udlandet, uden at man mistede det præjsiske statsborgerskab, og vendte man efter dette tidsrum tilbage, ville man efter begæring derom automatisk blive anerkendt som præjsisk statsborger igen. Også danske sønderjyder med præjsisk statsborgerret var i besiddelse af disse

rettigheder. Men de havde udover de almindelige rettigheder den særlige begunstivelse, der var nedfældet i optantbestemmelserne. Imidlertid kom disse til at virke som det modsatte af en begunstivelse, fordi Overforvaltningsretten negligerede sin pligt til at behandle optantsagerne under hensyn til deres hele forhistorie og de skiftende lovregler, skiftende fortolkninger og skiftende praksis.

Selv om Lothar Blatt undervejs distancerer sig fra forskellige former for germaniseringsbestræbelser, chikanerier og Kleinpolitik, har han åbenbart ikke fattet sagens kerne, at her trivedes det prøjsisk-nazistiske gidselsystem, og her praktiseredes den kollektive straf indtil umenneskelighed, fordi det effektive, men følelsesløse prøjsiske administrationsapparat blev koblet ind i et nationalt misbrug, og det kunne lade sig gøre, fordi de instanser, der skulle forhindre det, svigtede.

Tilsyneladende holder Blatt kikkerten omvendt for øjnene. Side 56 noterer han, at optanter undertiden (»bisweilen«) blev udvist for småforseelser. Men det drejede sig så godt som altid om harmløse foreteelser, for optanterne vidste jo, at de var tvunget til at forholde sig i ro, hvis de ville undgå udvisning. Og det er galt, når han side 50 påstår, at der ikke forekom udvisninger mellem 1872 og slutningen af 1890'erne; der forekom sande udvisningsbølger.

Blatt kan heller ikke vente tilslutning fra danske læsere, når han side 57 skriver, at det lykkedes den prøjsiske indenrigsminister v.d. Recke at berolige de ophedede gemytter, da han i Landdagen 1899 fremsatte sin erklæring om, at han godkendte overpræsident v. Köllers dispositioner, for her var der ikke tale om forsøg på ved vold og magt at fortyske Nordslesvig og udrydde danskheden, men »om ganske simple forvaltningsforholdsregler, som har vist sig at være absolut nødvendige til forsvar mod den danske agitation«.

Lothar Blatt kan ikke engang finde vej gennem den juridiske labyrint, når han side 62 hævder, at den danske jurist, professor Henning Matzen delte Overforvaltningsrettens opfattelse, at Wienertraktaten hverken gav adgang til tilbagekaldelse af optionserklæringer eller til reoption. Matzen, der gennemheglede de to prøjsiske appelinstanser, var heller ikke enig med Overforvaltningsretten i Berlin i dens argumentation på dette område.

Lothar Blatt er som sagt jurist, og han har i 1978 fået godkendt afhandlingen som juridisk dissertation i Kiel. Eller i hvert fald en afhandling med samme titel. Det står mærkeligt nok ikke i bogen, så vi får heller ikke at vide, om det er et uændret optryk, en udvidet, forkortet eller revideret udgave, der nu er udgivet af det regionale forskningsinstitut. Men det er under alle omstændigheder en jurists forsvar for en domstol.

Forunderligt nok kommer Lothar Blatt til det resultat, at Overforvaltningsretten blev mødt med tillid fra befolkningen, og at den danske befolkningsgruppe heller ikke havde grund til andet.

Alt er relativt, og set i forhold til de stedlige myndigheder havde de danske normalt større mulighed for at blive imødekommet, jo længere appelinstanserne var fjernet fra landsdelen. De virkede derfor som en art bremseklodder på de lokale fanatikere, men tillid og tak var der ingen anledning til at møde op med.

På et møde i den tyske rigsdag den 2. marts 1904 sluttede redaktør Jens Jessen et angreb på den prøjsiske kammerrets kendelser med dette hjertesuk: »Hvor langt er vi dog ikke fjernet fra de tider, da man kunne tro, at mølleren fra Sanssouci havde kunnet sige til kong Frederik II: Der findes endnu en Kammerret i Berlin!«

Overforvaltningsretten var ikke bedre for danskerne end Kammerretten.

Trappendal - høj og hus fra ældre bronzealder

AF AAGE BOYSEN OG STEEN WULFF ANDERSEN

Vor viden om oldtiden er præget af store huller. Mens man fra nogle perioder er velforsynet med oplysninger, er der andre, vi kun har et helt utilstrækkeligt kendskab til eller som kun er meget ensidigt belyst. Men heldigvis dukker der til stadighed nye fund frem, og pludselig er man på sporet af de manglende brikker.

Bronzealderen var tidligere et af arkæologiens sådanne stedbørn. Der kendtes tusindvis af gravhøje med de prægtigste gravgaver, men kun ganske få bopladser. Og disse var oven i købet ikke særligt oplysende, da de hovedsagelig bestod af affaldsgruber. Det vigtige spørgsmål, hvordan husene så ud, kunne ikke besvares, og det gav sig udslag i en række mere eller mindre løst underbyggede teorier om, hvordan man havde boet i bronzealderen.

De første bronzealderhuse dukkede her i landet op så sent som i midten af 1950'erne [1], men snart fik de følgeskab, og idag er der udgravet langt over 100. Først og fremmest skyldes det Statens Humanistiske Forskningsråd's og Nationalmuseets omfattende undersøgelser i Vestjylland [2], men også i Nordjylland og på Sjælland er der i de seneste år dukket bronzealderhuse frem [3]. Et betydningsfuldt materiale, der afgørende ændrer vore forestillinger om levevilkårene i bronzealderen, er herved bragt til veje, men mærkværdigvis stammer næsten alle husfundene fra den yngre del af bronzealderen. Kun ved Vadgård nær Løgstør og ved Eghøj på Djursland er der fundet huse fra den ældre del af perioden, og også i vore nabolande er huse fra ældre bronzealder kun dårligt nok kendt.

Fundet fra Trappendal sydøst for Kolding, der her skal fremlægges, hører til denne eksklusive kreds. Udgravningen startede dog ganske rutinemæssigt og med et helt andet mål for øje. - Fra amatørarkæologen, gdr. Frederik Klestrup, Kær Mølle, havde Haderslev Museum i januar 1975 fået meddelelse om oppløjede randsten på den overpløjede høj »Sejlshøj« vest for Trappendal i nærheden af Hejlsminde [4]. Der var tale om en ret stor høj, men den var stærkt nedpløjet, og det blev derfor besluttet at få den undersøgt, inden den helt forsvandt [5]. Ingen drømte på dette tidspunkt om, at højen rummede andet end begravelser, og det var derfor lidt af en overraskelse, da det viste sig, at højen var anlagt over tomten af et regelmæssigt bygget langhus, der som følge af sin placering måtte være opført før slutningen af den ældre bronzealder.

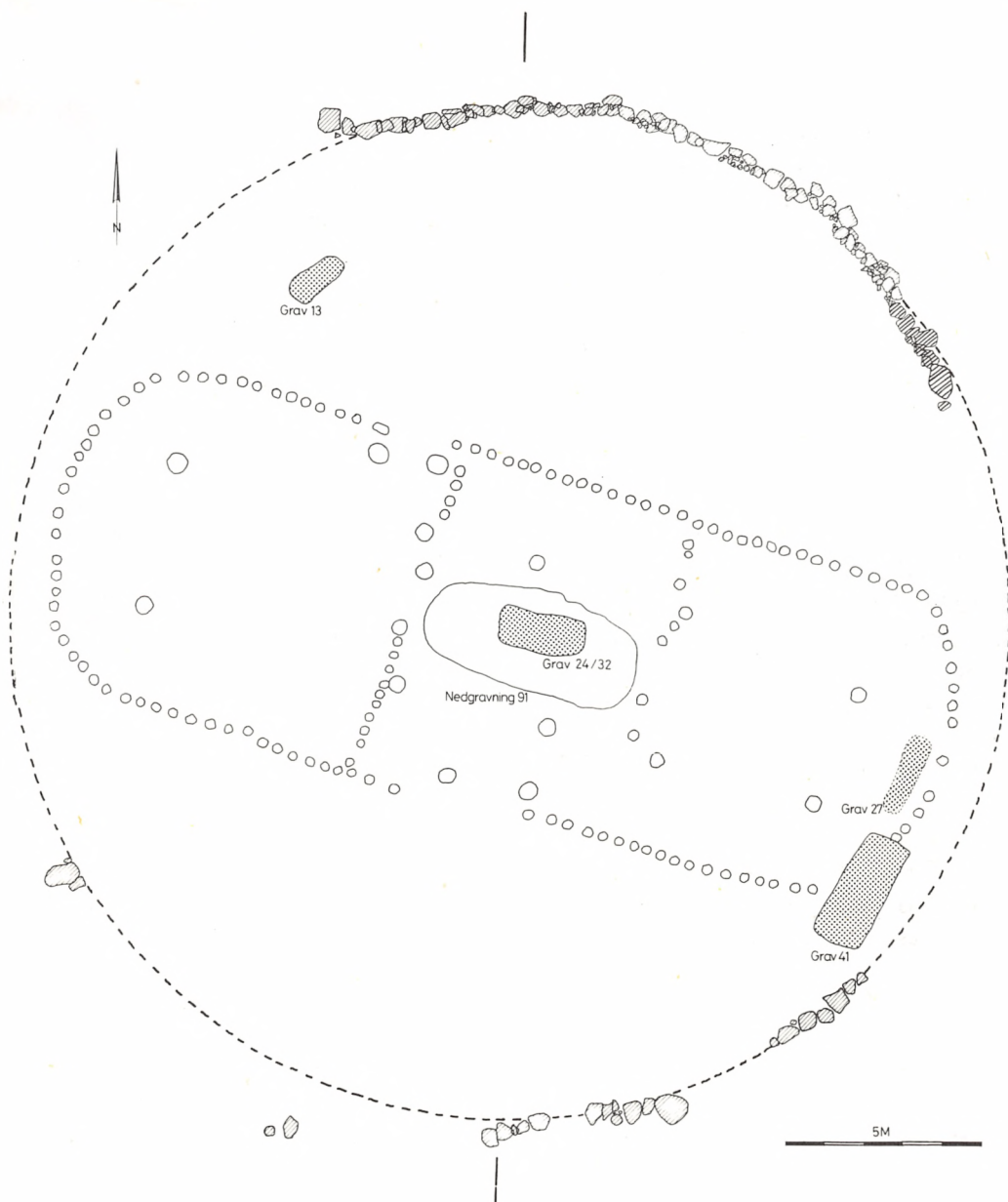
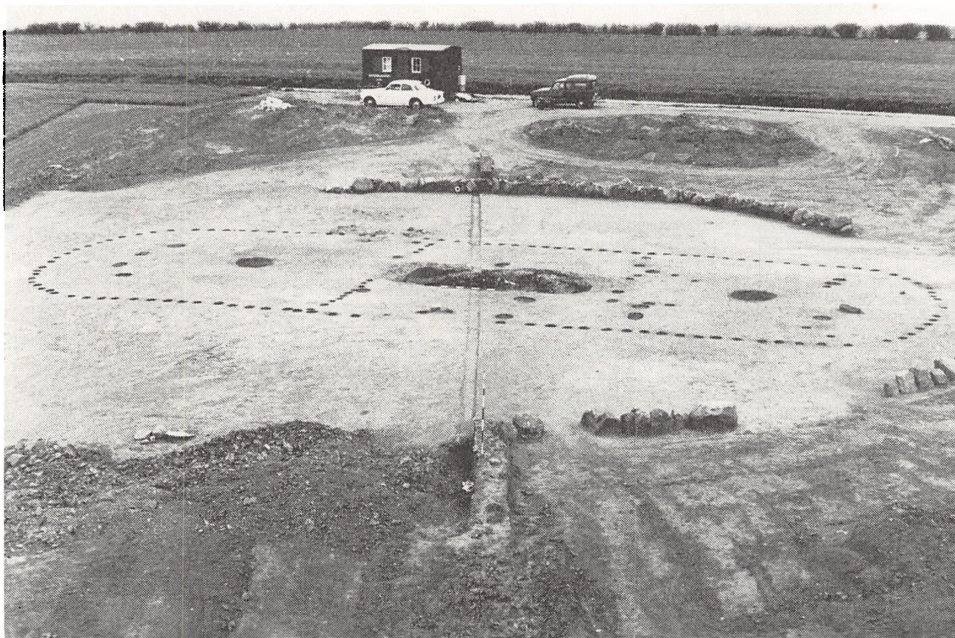

Fig. 1. Let forenklet plan af udgravningen. Højens randsten er skraveret, mens gravene er udfyldt med raster. Husets stolpehuller er angivet uden signatur. Tegn: Lars Kese.

Fig. 2. N-S gående snit gennem højen. Snittets placering er markeret med lodrette streger på fig. 1. Tegn: Lars Kese.

Fig. 3. Udgravningen set fra syd på et tidspunkt, hvor selve højen er fjernet. Kun den delvist bevarede randstenskæde ses i kanten af det lyse felt. I midten af billedet ses hustomten med den store grube.

Højen og gravene

Højen var omgivet af en randstenskreds på ca. $26 \frac{1}{2}$ m i diameter, men ca. $\frac{2}{3}$ af stenene var allerede pløjet væk. Flest sten var der tilbage i højens nord- og nordøstside samt på et mindre stykke mod sydvest, men en del af de fjernede sten havde efterladt sig tydelige spor i undergrundens ler. Stenene varierede i størrelse fra 50-70 cm. Flere steder var mellemrummene mellem de store sten fyldt ud med mindre, hovedsagelig kløvede sten. Oprindeligt må højen have været ret anseelig, vel mellem 3 og 4 m, men ved udgravningens start var der kun lidt over 1 m tilbage. Det viste sig, at højen var opført i 4 etaper. Ved alle byggefaserne var der anvendt græstørv, dog med en større eller mindre iblanding af det lerede undergrundsmateriale. Overgangen mellem de enkelte højfaser viste sig dels som farveforskelle i fylden, dels ved tynde al- og lerstriber. Randstenskredsen hørte tydeligvis til den yngste, 4. byggefase.

I højen fandtes 3 enkeltbegravelser og 1 dobbeltbegravelse. I den nordvestlige fjerdedel lå en sydvest/nordøst orienteret brandgrav (*grav 13*), jvf. fig. 4. Graven var sat af overvejende nævestore sten, der formodentlig har tjent som støtte for en plankekiste, som de brændte ben har været anbragt i. Gravens stensætning havde en samlet længde på ca. 150 x 60 cm, mens selve brændtbenslaget målte 80 x 22 cm og havde en tykkelse på 8 cm. Graven kunne klart henføres til højens 3. byggefase.

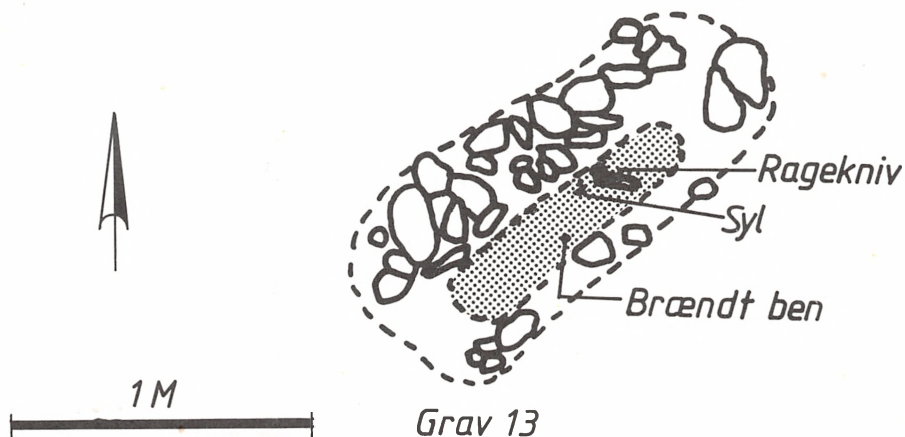

Fig. 4. Grav 13. Oldsagerne placering indtegnet. Tegn.: Lars Kese.

Af oldsager fandtes midt i brændtbenslaget en ragekniv af bronze og nær ved denne lå en 6 cm lang bronzesyl, jvf. fig. 5. Tilstedeværelsen af ragekniven viser, at der er tale om en mandsgrav, og udfra en undersøgelse af de brændte knogler kan det siges, at den døde har været 30-50 år. [6].

I den centrale del af højen var anlagt en dobbeltbegravelse bestående af 2 nu stærkt formuldede stammekister, der var nedsat side om side, (grav 24 og 32). De lå i samme nedgravning, og man må derfor gå ud fra, at begravelserne er sket samtidigt, jvf. fig. 6. Kisterne var orienteret øst/vest med en lille drejning mod syd, og de var begge 190 cm lange. Den nordligste (grav 24) havde en bredde på 30 cm, mens den sydlige (grav 32) var 40 cm bred. Dobbeltgraven var gravet ned i den ældste høj, og den kan således tidligst være anlagt i forbindelse med fase 2. På trods af kisternes længde var der i begge tilfælde tale om brandgrave. I hver af gravene fandtes omtrent i midten en dyng brændte ben, hvorimellem

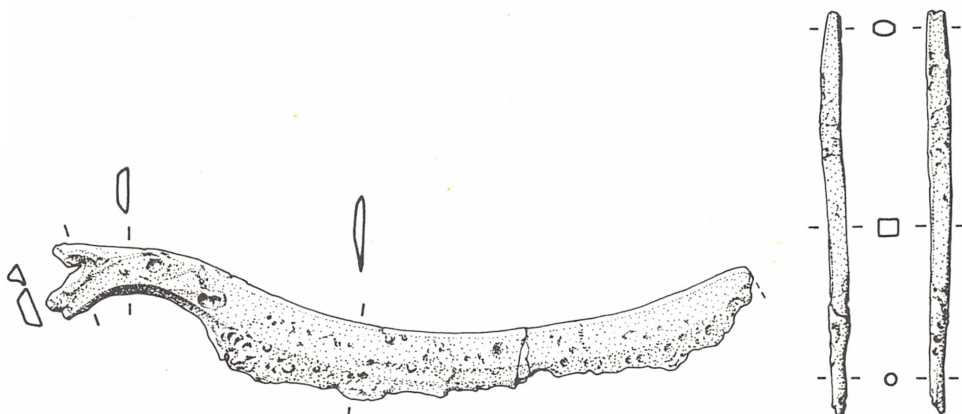

Fig. 5. Ragekniv og syl fra grav 13. 1:1. Tegn.: H. H. Steen.

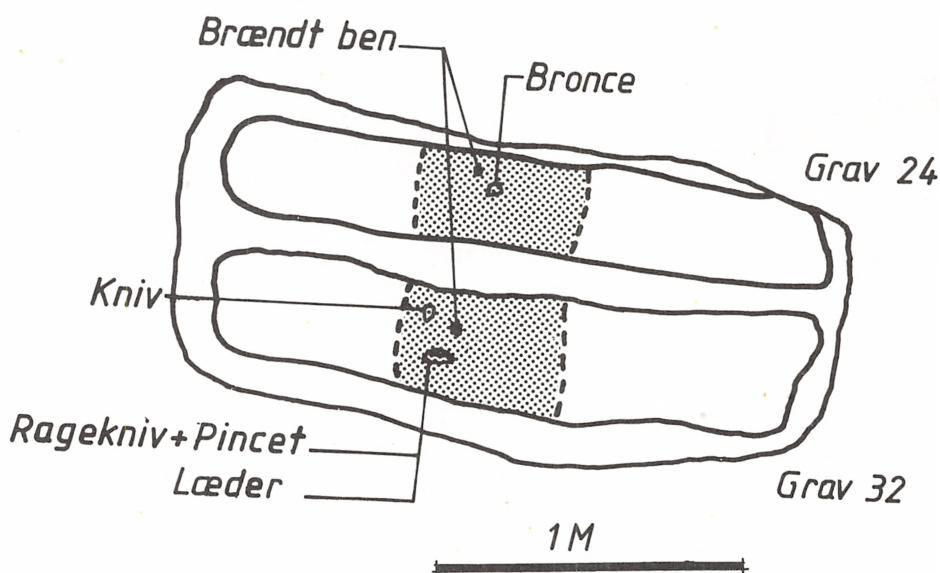

Fig. 6. Dobbeltgraven (24 og 32). På tegningen er markeret udstrækningen af de brændte ben samt oldsagernes beliggenhed. Tegn.: Lars Kese.

lå forskellige gravgaver. I grav 24 fandtes kun et delvist sammensmeltet stykke bronze. Sandsynligvis er der tale om et mindre dragtsmykke, da der på bagsiden fandtes rester af en øsken. Grav 32 var derimod rigere udstyret. Her lå tæt ved siden af hinanden en ragekniv og en pincet, jvf. fig. 7. Ragekniven var omgivet af nogle tynde træflager, som må være rester af det tilhørende etui. Ved bronzerne lå desuden nogle små skindstumper, der kan være rester af en pose eller taske, som toiletsagerne har været opbevaret i. Lidt nord for disse sager fandtes endvidere stumper af en enægget bronzekniv.

Den døde i grav 32 må ud fra ragekniven at dømme have været en mand, og ifølge undersøgelserne af skeletdelene har han været 20-35 år. [6]. I grav 24 kan det ikke lade sig gøre at bestemme den dødes køn, hverken ud fra oldsager eller ud fra de brændte knogler, men undersøgelsen af skeletdelene gav det overraskende resultat, at der her er begravet 2 personer, et barn på ca. 2 år, og en voksen i alderen 30-50 år [6]. - Man aner en familietragedie bag dobbeltbegravelsen!

I højens sydøstlige fjerdedel fandtes på overgangen mellem pløjelag og højfyld en stærkt forstyrret grav (grav 27). Orienteret omtrent nord/syd lå et ca. 100 x 28 cm stort lag af brændt ben, mens de sten, der må have dannet rammen om graven, næsten alle var forsvundet. Kun i vestsiden sås 5 hovedstore sten. Af oldsager fandtes der mellem de brændte ben rester af en bronzesyl (?), samt underst i graven nogle få lerkarskår. Om den dødes køn og alder kan der ikke siges andet end, at der er tale om en voksen person [6]. Graven lå i en lerblandet fyld, der må være en del af højens 3. fase.

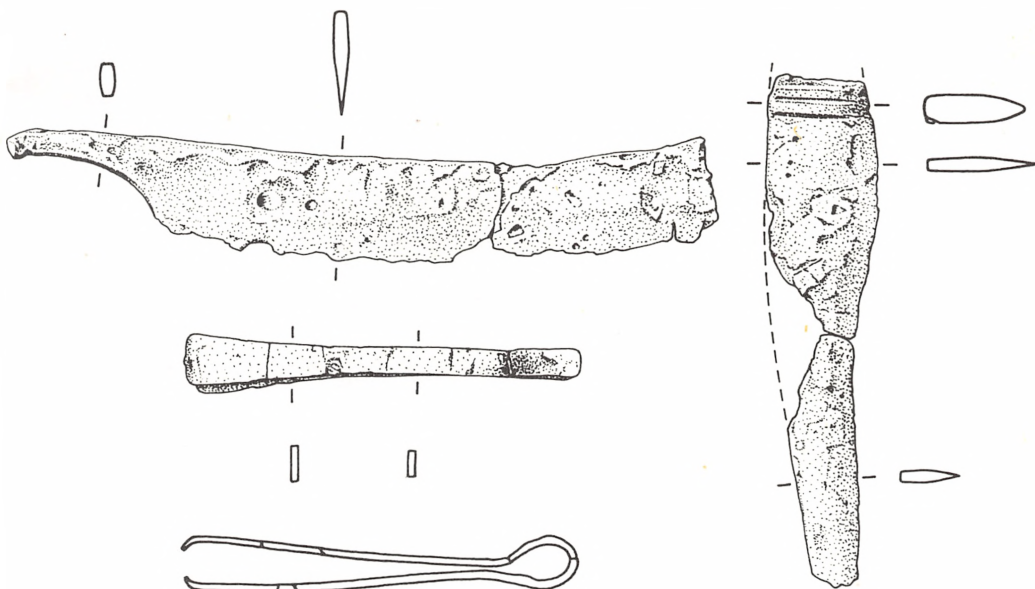

Fig. 7. Ragekniv, pincet og kniv fra grav 32. 1:1. Tegn. : H. H. Steen.

Den sidste af gravene (*grav 41*) lå umiddelbart syd for *grav 27*, jvf. fig. 8. Graven viste sig som en ca. 200 x 80 cm stor stenlægning, der har dannet støtte for en nu helt formuldet træliste. Det synes som om, graven har været dækket med sten i hele dens udstrækning, da der på overgangen til pløjelaget tydeligt kunne ses spor efter fjernede sten. Hovedparten af de anvendte sten var kløvede. Ligesom det var tilfældet med de øvrige grave, er der her tale om en brandgrav. De brændte ben lå i et 5-6 cm tykt lag i et ca. 125 x 25 cm stort område. Af oldsager fandtes der kun nogle meget skøre rester af en bøjlenål.

Spredt i *højfylden* fandtes desuden en hel del forskellige oldsager - hovedsagelig tildannet flint, men også nogle lerkarskår og et par knusesten. De fleste af flintstykkerne var store og uregelmæssige afslag, der giver indtryk af en ret grov flintteknik. Af egentlige redskaber var kun nogle få store skrabere, flækkeknive, en kerneøkse, en skiveøkse samt et mindre brudstykke af en slebet tyndnakket økse. Lerkarskårene i *højfylden* udgjordes af et mindre antal uornamenteret side- og bundskår, hovedsagelig af tykvæggede- og grovmagrede kar. Bortset fra en koncentration af flintafslag indenfor et lille område i højens nordvestlige fjerdedel fandtes genstandene spredt i højen. Det tyder på, at der er tale om en tilfældig indblanding, og de er derfor uden større interesse i denne sammenhæng. Sandsynligvis stammer de fra en eller måske flere nærliggende stenalderbopladser og er sikkert kommet til højen med de tørv, der er anvendt til opbygningen.

Huset

Som nævnt var det først og fremmest fundet af en velbevaret hustomt under højen, der tiltrak sig opmærksomhed. Den viste sig som rækker af mørke stol-

pehuller, som tegnede sig tydeligt i den gamle markoverflade. Huset var orienteret øst/vest og målte ca. $23 \frac{1}{2} \times 8 \frac{1}{2}$ meter. Det har haft afrundede gavle og en væg bygget af tætstående stolper, der formodentlig har båret en lerklinet risfletning. Taget har været båret af 10 kraftige stopler stående i 2 rækker på langs gennem huset. Rækkerne er næsten parallelle med en indbyrdes afstand på ca. 3,75 m. Dog er de to østligste stolper trukket lidt ind i forhold til de øvrige. På hver langside har der været en indgang, som i begge tilfælde er forstærket med et sæt kraftige stolper trukket lidt tilbage i forhold til væglinien. De to indgange ligger forskudt i forhold til hinanden. Den nordlige er i den vestlige del af huset, mens den sydlige ligger omtrent i midten. Foran den nordlige indgang fandtes en ca. 4 x 1 m stor stenbrolægning.

Huset har ved tværgående skillevægge været delt i 3 rum, henholdsvis ca. 9, 6 $\frac{1}{2}$ og 7 $\frac{1}{2}$ m lange. Tydeligst er adskillelsen mellem det vestlige og det midterste rum. Den viser sig som en række nord/sydgående stolpehuller med en døråbning i midten. Som det kan ses af tegningen (fig. 9) er skillevæggen i husets østlige del mere problematisk. Stolpehullerne står her noget spredt og uregelmæssigt, men der synes næppe at være tvivl om, at de må stamme fra en eller anden form for rumadskillelse. Udover de stolpehuller, der enten kan henføres til de tagbærende stolper eller skillevæggene, fandtes der inde i huset et mindre antal huller, hvis funktion ikke umiddelbart er indlysende. Således har der mellem det vestligste par tagbærende stolper stået 4 stolper i en halvbue, og også ved det østligste par ses nogle »overskydende« stolpehuller. Måske er det sporene efter vægge til et lille gavlrum, eller måske har der ved gavlene været bænke eller sovebrikse.

Huset er forsynet med ikke mindre end to ildsteder, ét i hver ende. Det tyder på, at begge de yderste rum har været anvendt til beboelse. Ildstederne viste sig som fordybninger i den oprindelige overflade, fyldt med mørk, trækulsholdig jord. I kanten af det vestlige ildsted fandtes en stensat grube, gravet ca. $\frac{1}{2}$ meter ned i undergrunden. Den var foret med sten, såvel langs siderne som i bunden. Stenene bar tydelige spor af ildspåvirkning, og mellem dem fandtes mørk- og trækulsholdig jord. Sandsynligvis er der her tale om en art jordovn eller måske et sted, hvor man har opbevaret gløder.

Efter alt at dømme er huset gået til ved en brand. I en lang række af stolpehullerne, især i den sydøstlige del af huset fandtes en del trækul, ligesom der flere steder inde i huset var rester af et brandlag.

Centralanlægget

Huset var ikke den eneste overraskelse, udgravningen bød på. I centrum af højen - og af huset - fandtes en stor aflang grube, ca. $4 \frac{1}{2} \times 2$ m og 0,85 m dyb. Straks den dukkede op, blev den opfattet som en grav, men den efterfølgende undersøgelse viste, at tolkningen er betydelig mere kompliceret. Udover nogle mindre spredtliggende lerkarskår og et flintafslag blev der overhovedet ikke fundet oldsager i gruben. Ligeledes spredt i fylden fandtes desuden nogle stærkt opløste knoglerester, som desværre ikke har kunnet bestemmes, og nogle næsten helt

Fig. 8a. Grav 41, set fra SV.

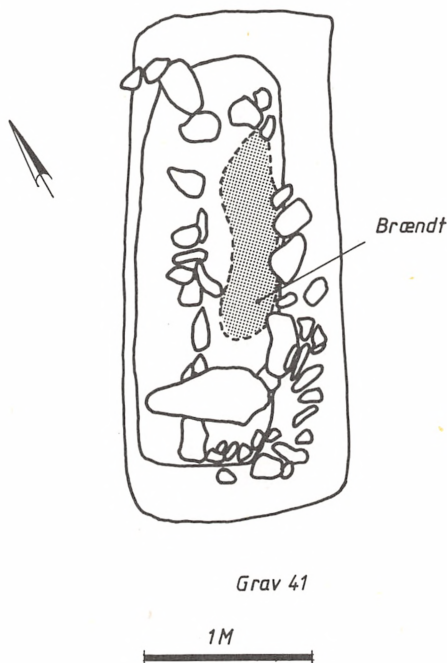

Fig. 8b. Grav 41. Tegn.: Lars Kese.

formuldede træstykker. Længs grubens sider og bund var en foring af gult ler, som indefter er afgrænset af et få cm tykt lag af mørkt, fedtet jord med spor af formuldet træ, jvf. lag V på snittegningen fig. 2. Efter alt at dømme er der her tale om resterne af en risflettet væg, der har stået rundt i kanten af gruben. Af snittet kan det endvidere ses, at denne trækonstruktion har haft en eller anden form for dække, formodentlig af træ, og at der ovenover dette har været en lerpakning svarende til den, der fandtes rundt langs siderne. På et eller andet tidspunkt efter opførelsen af den ældste del af højen har trædækket ikke kunnet modstå jordtrykket, og det hele er klappet sammen. Herved er det dækkende lerlag faldet ned i hullet og har lagt sig langs siderne (fig. 2 lag E), og med sig i faldet har det trukket det mørke lag med trækul, stærkt opløste træstykker og klumper af brændt ler, der sandsynligvis stammer fra husets afbrænding (fig. 2 lag F). Ovenover er der så sket en tilsvarende sammensynkning i fylden fra den ældste højfase (fig. 2 lag C).

Som det fremgår af oversigtsplanen fig. 1 ligger huset symmetrisk under højen og den lige omtalte nedgravning igen symmetrisk både i forhold til høj og hus. Der kan ikke være tvivl om, at der må være én eller anden sammenhæng mellem de 3 anlæg. At de rent tilfældigt kan være placeret så regelmæssigt i

forhold til hinanden, er utænkeligt. Det er givet, at højen må være yngre end både huset og den store nedgravning, men hvad angår tidsforholdet mellem nedgravning og hus er forholdene lidt mere kompliceret. Flere ting peger dog på, at hullet er gravet, mens huset har stået og sandsynligvis umiddelbart før dets endeligt. Før det første lå det ler, der var gravet op, i et tykt lag omkring hullet (fig. 2 lag N), men det strakte sig kun lige ud til husets væglinje. Det kan næppe betyde andet end, at huset har stået, da hullet blev gravet, og at den opgravede jord er blevet smidt op mod husets sidevægge. For det andet lå der ovenpå den opgravede jord rester af et lag med trækul, som må stamme fra husets brand. Det, at den opgravede jord har fået lov til at blive liggende inde i huset, viser desuden, at huset næppe kan have været i brug i gængs forstand, efter hullet er gravet. Man har i hvert fald kun med besvær kunnet færdes i huset med en 20-25 cm høj jorddyngeliggende lige indenfor den ene indgang.

Som nævnt blev der ikke i gruben fundet noget, som kan sættes i forbindelse med en begravelse. Det man kan kalde grubens egentlige bund (overgangen mellem lag E og P, jvf. fig. 2) var uden fund af nogen art. Hertil kommer, at bunden var mærkelig ujævn, fyldt med små fordybninger i det underliggende ler. Men der er selvfølgelig den mulighed, at et evt. skelet kan være opløst, og at alle gravgaver har været af forgængeligt materiale. - Intet tyder på, at der har været tale om plyndring.

Hvis der ikke er tale om en grav, hvad kan hullet og trækonstruktionen så have været brugt til? En oplagt forklaring: at det drejer sig om en kælder, kan næppe heller bruges på grund af de førnævnte jorddynger. I givet fald er man blevet overrasket af husets brand, inden den opgravede fyld er fjernet. Tilbage som forklaring synes derfor kun at være, at anlægget må have tjent et eller andet religiøst formål i forbindelse med husets brand og/eller opførelsen af den ældste høj.

Man kan da prøve at resumere handlingsforløbet: Først må huset være bygget [7]. Ardspor i den oprindelige overflade viser, at det er rejst på dyrket mark. Hvor lang tid huset har været i brug, er det vanskeligt at sige, men de to ildsteder tyder på, at det har været anvendt til almindelig beboelse. På et eller andet tidspunkt har man så i midten af huset gravet det aflange hul, hvori er bygget en risflettet trækonstruktion, der må have været dækket af et lerbeklædt tag eller låg.

Umiddelbart herefter er huset nedbrændt, og trækul og andre rester fra branden har lagt sig hen over store dele af hustomten. Straks efter er den ældste del af højen blevet bygget, symmetrisk i forhold til huset og med gruben som centrum, og inden dennes dække er faldet sammen.

Datering

Vigtig for forståelsen af huset i en større sammenhæng er dets datering, og hertil kommer de overliggende grave til hjælp. I tre af gravene blev der fundet oldsager, som kan tidsfæstes nærmere indenfor den ældre bronzealder. Rageknive med stiliseret hestehoved, som den i grav 13 er karakteristiske for slutningen af

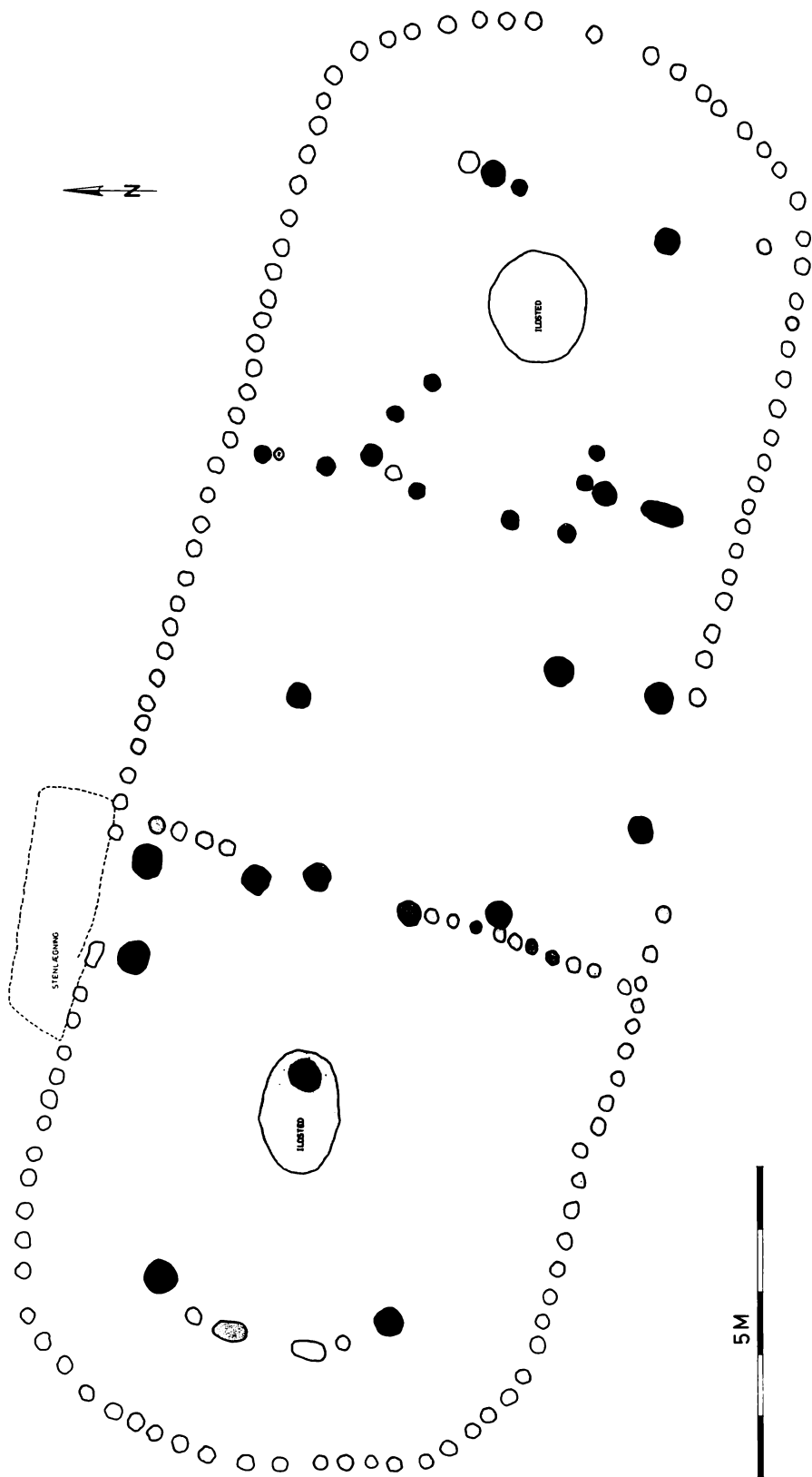

Fig. 9. Grundplan af huset. Med raster er markeret forskelle i stolpehullernes dybde.
Tegn.: Lars Kiese.

den ældre bronzealder (periode III), og det samme gælder ragekniven og pincetten fra grav 32 (fig. 5 og 7). Hermed er også grav 24 sikkert dateret, da den som nævnt må være anlagt samtidigt med grav 32. Den svært ødelagte bøjlenål fra grav 41 er vanskelig at bestemme helt præcist, men der kan ikke være tvivl om, at også den må høre hjemme i periode III [8]. Denne datering passer fint med gravformen, da det netop på dette tidspunkt på overgangen mellem den ældre bronzealders jordfæstegrave og ligbrændingsskikken i yngre bronzealder er karakteristisk med brandgrave i mandslange kister.

Også i fylden i den gådefulde grube under højen og i husets stolpehuller blev der fundet oldsager, men ingen af disse giver holdepunkter for en mere præcis datering. Det drejer sig om nogle flintafslag af samme grove karakter som i højfylden, nogle få ukarakteristiske lerkarskår samt en knusesten.

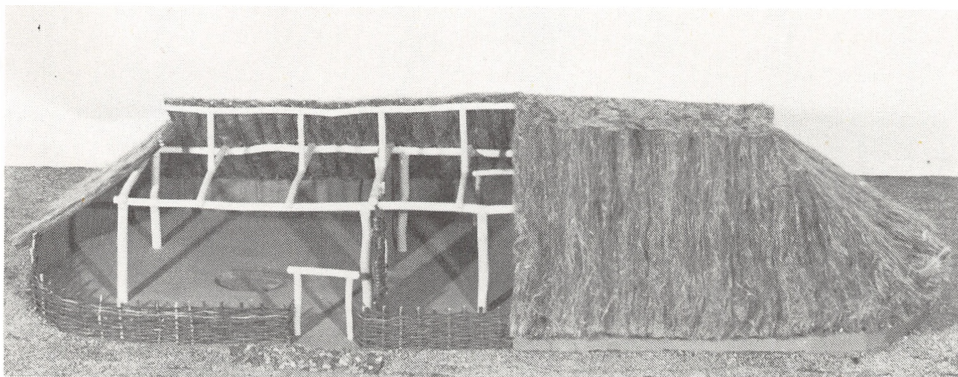
Selvom således hverken hustomten eller det centrale anlæg under højen kan tidsfæstes ud fra de fundne oldsager, viser den overliggende grav 32, at de i hvert fald ikke kan være yngre end den ældre bronzealders slutfase. Ad arkæologisk vej er det vanskeligt at sige, hvor meget ældre end graven disse to anlæg er, specielt da der ikke er nogen klar datering af den ældste højfase. Men der er intet i højens opbygning, der tyder på, at der er gået særlig lang tid mellem de enkelte højfaser. Alt tyder derfor på, at også huset hører hjemme i ældre bronzealder. I samme retning peger en række kulstof-14 dateringer af trækul fra husets stolpehuller [9]. Ganske vist er der nogen spredning i dateringerne, men det kan skyldes forskelle i prøvematerialet (prøvernes egenalder). Afgørende er det imidlertid, at alle de 4 undersøgte prøver falder indenfor ældre bronzealder. 3 af dem kan mere nøjagtigt placeres i den ældre bronzealders 2. periode, dvs. tidsrummet ca. 1450 - ca. 1200 f.Kr.

Der synes derfor ikke at kunne være megen tvivl om, at huset *er* bygget i ældre bronzealder og efter alt at dømme omkring periodens midte. Det er endvidere værd at bemærke, at en datering af trækul fra den store nedgravning midt i huset ligeledes falder indenfor dette tidsrum, men at den er noget yngre end dateringerne fra selve huset. Også dette passer meget fint med de arkæologiske iagttagelser.

Andre husfund fra ældre bronzealder

Som nævnt kendes der kun yderst få huse fra den ældre bronzealder [10]. Foruden Trappendal findes der her i landet kun 2 fund. Det ene ved Vadgård nær Løgstør, hvor der i begyndelsen af 1970'erne undersøgtes en landsby fra midten af perioden [3]. Der var her tale om en række forskellige hustyper: huse med tørvebyggede vægge, et nedgravet hus og stolpebyggede huse. Blandt de sidstnævnte var der 1 muligvis 2, der ligesom Trappendal havde 2 rækker tagbærende stolper, afrundede gavle og 2 døråbninger. De afviger dog noget fra Trappendalhuset ved dels at være mindre, dels ved visse konstruktionsdetaljer. Det er også værd at bemærke, at der i flere af Vadgård-husene - ligesom i Trappendal - blev fundet gruber med mange ildsprængte sten. Den anden boplads med husfund fra ældre bronzealder ligger ved Eghøj på det nordøstlige

Fig. 10. Model af Trappendal-huset udført af Lars Rothenborg. Da huset kun er bevaret som et aftryk i undergrundens ler, må rekonstruktionen nødvendigvis være behæftet med en række usikkerheder. Det gælder først og fremmest med hensyn til tagets udformning.

Foto: H. H. Rathje.

Djursland. [3]. Her fandtes for en halv snes år siden 3 øst/vestliggende stolpebyggede langhuse med afrundede gavle, men med kun 1 række tagbærende stolper. Der er altså tale om en huskonstruktion, der er væsentlig forskellig fra de to andre fund. Husene kan dateres til den tidligste fase af den ældre bronzealder og er således ældre end både Vadgård og Trappendal.

Udenfor landets grænser findes der indenfor det nordiske kulturområde kun 2 sikre husfund fra den ældre bronzealder, begge fra Sydslesvig. Det første af disse huse blev udgravet i 1953-54 i et klitområde på Amrum [11]. Huset var desværre meget dårligt bevaret, men det var tydeligt, at det drejede sig om et treskibet langhus, ca. 10 m langt og ca. 4 m bredt.

Det andet hus fremkom næsten samtidigt med Trappendalfundet og pudsigt nok under ganske tilsvarende omstændigheder. I 1974 blev der ved Hanved, umiddelbart syd for den dansk/tyske grænse udgravet en overpløjet høj, der lå i vejen for det kommende motorvejsbyggeri [12]. Højen indeholdt kun 1 grav, der lå omtrent i centrum af højen. Der var tydeligvis tale om en begravelse i en stammekiste, men af den døde eller gravgaver var der ingen spor. Derimod fandtes der under den nordlige del af højen tomten af et velbevaret øst/vest liggende langhus (fig. 11). Ikke alene ved sin placering under en høj, men også ved konstruktionen kommer dette hus tæt på Trappendal-huset. Det er omtrent af samme størrelse, ca. $25 \frac{1}{2} \times 9 \frac{1}{2}$ m, har 2 rækker tagbærende stolper, afrundede gavle, tre-delt rumopdeling og indgangspartier med tilbagetrunkne dørstolper. Men i modsætning til Trappendal, havde huset fra Hanved en dyb væggrøft med spor af lodrette tætstående vægplanker og ikke mindre end 3 eller muligvis 4 indgange. En væsentlig forskel på de 2 fund er desuden husenes placering i forhold til den dækkende høj. Mens Trappendal-huset lå symmetrisk i forhold til højens centrum, var Hanved-huset placeret under højens nordlige halvdel og med den østligste del ragende ud over randstenskæden. Det tyder nærmest på,

Fig. 11. Grundplan af bronzealderhuset fra Hanved. Efter K. Bockelmann, Offa 1977.

at huset tilfældigt er kommet til at ligge under højen. Måske var det allerede udjævnet, da højen blev rejst. Med hensyn til tidsfæstelsen af Hanved-huset giver den overliggende grav ingen sikre holdepunkter, men heldigvis har et par trækulsprøver fra huset kunne C-14 bestemmes. De viser begge, at huset må være opført i den ældre bronzealder.

Selvom der ikke findes mange paralleller, viser de dog tydeligt, at Trappendal ikke er noget isoleret fænomen. Nærmest kommer husfundet fra Hanved, men også Amrum-fundet og nogle af de stolpebyggede huse fra Vadgård viser væsentlige lighedspunkter. I alle tilfældene drejer det sig om ca. øst/vest orienterede langhuse med 2 rækker tagbærende stolper og afrundede gavle. - En hus-type, der klart peger frem mod husene i den yngre bronzealder, der igen danner forbillede for jernalderens gængse husformer.

Sammen med de øvrige fund, som her er omtalt, har Trappendal-udgravningen således været med til at slå fast, at man i den ældre bronzealder har kendt til solide, velbyggede huse af en konstruktion, der indtil for 25 år siden først mentes at dukke op ca. tusinde år senere ved den ældre jernalders begyndelse. Det siger ikke alene noget om teknisk formåen i den ældre bronzealder, men hele vor opfattelse af tidens bosættelsesformer og erhvervsstruktur kan ikke undgå at blive påvirket af disse nye fund.

Noter og henvisninger

1. Fragtrup i Himmerland, jvf. E. Thorvildsen: Bronzealderen. Turistforeningens årbog 1960, s. 67 ff.
2. Jvf. artikler af C. J. Becker i Nationalmuseets Arbejdsmark 1968 og 1972 samt af J. Jensen i Skalk 1971 nr. 5.
3. E. Lomborg: En landsby med huse og kultsted fra ældre bronzealder. - Nationalmuseets Arbejdsmark 1973.
E. Lomborg: Vadgård. Ein Dorf mit Häusern und eine Kultstätte aus der älteren nordischen Bronzezeit. - Festschrift für Richard Pittioni, Wien 1976.
E. Lomborg: Bronzealderbopladsen på Skamlebæk radiostation - Antikvariske Studier I, 1977.
N. A. Boas: Bronzealderens bolig. - Hjerl Hede. Vejledning 1980 s. 36-39.
4. Haderslev Museum sb 27 Hejls s., Nr. Tyrstrup h., Vejle amt.
5. Forpagter Knud Ottesen takkes for tilladelse til undersøgelsen. - I udgravningen deltog Holger Lausen, Peter Lepik, Anne Marie Jacobsen, Fr. Klestrup, Niels Chr. Bramsen samt Aage Boysen med sidstnævnte som daglig leder.
6. Venligst undersøgt af Pia Bennecke, Anthropologisk Lab., ved Københavns Universitet (brev af 21/7 1980).
7. Udgravningen omfattede kun selve højområdet, og det kan derfor ikke siges, om huset har ligget alene, eller om det er en del af en større bebyggelse.
8. Af stumperne kan ses, at bøjlen har et rundt tværsnit og er dekoreret med skråstreger (falsk snoning). Endepladerne er dannet af en spiralprullet tråd, der er banket flad. Det er antagelig tale om en kørshovedformet bøjlenål.
9. Danmarks geologiske Undersøgelse og Nationalmuseets Kulstof-14 dateringslaboratorium tages venligst for de udførte dateringer. Ialt er der dateret 5 trækulsprøver, hvoraf 4 (K-3475 - K-3478) stammer fra forskellige af husets stolpehuller, mens den sidste (K-3479) er fra den store nedgravning midt i huset. Prøverne gav følgende resultater:

K-3475: 1385 f.Kr.f. +/- 80
K-3476: 1650 f.Kr.f. +/- 80
K-3477: 1395 f.Kr.f. +/- 80
K-3478: 1475 f.Kr.f. +/- 80
K-3479: 1205 f.Kr.f. +/- 80

Alle dateringerne er angivet i kalenderår. (Kalibreringen er foretaget på grundlag af tabellerne i R. M. Clark, *Antiquity* 1975, s. 251). Civ. ing. Henrik Tauber takkes for tilladelse til publiceringen af prøveresultaterne.

Til sammenligning kan det oplyses, at 8 egekister fra ældre bronzealder per. II er kulstof-14 dateret til 1450-1190 f.Kr.f. (angivet i kalenderår og omregnet med henblik på datering af den yderste årring). - Venligst meddelt af mus. insp. Ebbe Lomborg.

10. I den følgende oversigt over husfund fra ældre bronzealder er kun medtaget egl. beboelseshuse.
11. K. W. Struve: *Der erste Grundriss eines bronzezeitlichen Hauses von Norddorf auf Amrum*. Offa bd. 13, 1954.
12. K. Bokelmann: *Ein bronzezeitlicher Hausgrundriss bei Handewitt, Kreis Schleswig-Flensburg*. Offa bd. 34, 1977.

Fhv. mus. insp. Hans Neumann, der fulgte udgravningen på tæt hold, takkes for diskussioner af undersøgelsens resultater og for en kritisk gennemlæsning af manuskriptet. (Se også: Hans Neumann, *Sønderjysk Månedsskrift* 1975, s. 225).

Fig. 1. Hejselager ved Knud. Findestedet for økserne. (S. Wiell foto).

Det store offerfund fra Knud

AF KLAUS EBBESEN

Igen gennem næsten hele oldtiden kommer en væsentlig del af de før-kristne bondesamfunds religiøsitet til udtryk i nedlæggelser af offer i vand, sumpe eller utilgængelige steder på land. Det ubetinget berømteste af oldtids-offerfundene er de to guldhorn fra Gallehus i Tøndermarsken, men mest almindelige er fundene af flintredskaber fra bondestenalderen og den tidlige bronzealder. Blandt stenalderens offerfund er der ét, som skiller sig særligt ud: Det store offerfund fra Hejselager ved Knud. Det er et af Danmarks største offerfund fra oldtiden - suverænt det største blandt stenalderens.

Fundomstændigheder

Hejselager er navnet på en mark, der ligger ca. 800 m nordøst for Knud by; helt op til landevejen mod Sandvig og ca. 3 km vest for kysten ved Knudshoved. Den er i dag næsten helt planeret (fig. 1), men sådan har stedet ikke altid set ud. I midten og slutningen af forrige århundrede sås midt i marken en eng, og i oldtiden har der sandsynligvis her været et lille vådområde, en vanskelig tilgængelig sump. Det er i denne ofringerne i sin tid er foregået.

Fig. 2. Offerfundet fra Knud (et udvalg). (L. Larsen foto).

I 1876 blev den daværende eng, som i mands minde havde henligget udyrket, taget under dyrkning. Det var den senere gårdejer på stedet, Ivar Lindberg, som gik bag plogen og på et bestemt sted sydligt i marken bogstavelig talt væltede det op med flintøkser. De blev omhyggelig samlet op af den gode, sorte lermuld, som dog ved selve fundsstedet var lidt sandblandet.

Men derved blev det ikke. Ved pløjning på Hejselager året efter fandtes påny flintøkser. De fremkom kun ca. 1-2 m fra det første fund og det blev nu iagttaget, at økserne var nedlagt lagvis i et hul. I nogle lag lå økserne med æggen over hinanden, dækkede af et lag sand, mens de i andre lag lå med nakken mod hinanden og æggen ud til siderne; også disse dækkede af et lag sand. Disse to fund fra 1876-77 består tilsammen af 88 flintredskaber. Den ene af disse beholdt gårdejeren, mens de 87 andre kom til dyrlæge Schmidts samling i Haderslev og derfra i 1879 til Nationalmuseet i København. Det samme er tilfældet for tre andre flintøkser, som tidligere var fundet på marken, og som svarer til økserne i de to store fund.

Dermed var markens indhold af oldsager imidlertid ikke udtømt. En del år efter fremkom ca. 100 m fra de gamle fundpladser ialt 8 flintredskaber af samme slags som de øvrige (fig. 3) og i 1928 kunne gårdejer Ivar Lindberg fortælle, at der i alt var fundet ca. 120 økser og andre oldsager på »Hejselager«.

Siden 1928 er der ikke fundet flintredskaber på stedet. De fleste af de senere fund synes at være gået tabt, eller redskaberne tilhører en anden del af oldtiden [1]. De gamle fund består imidlertid af tilsammen 99 flintredskaber, hvis fundsteder på marken er udpeget af Ivar Lindberg. De gør Knud-fundet til suverænt det største offerfund, som kendes fra hele Sydkandinavien og Nordtysklands bondestenalder. Det vejer godt 33 kg. (fig. 2) [2].

De 99 flintsager

Ikke alle fundets genstande er ens. De fordeler sig på seks forskellige oldsagstyper (tabel 1).

Tabel 1. De forskellige flintredskaber i Knud-offerfundene.

Svære, tyknakkede retøkser	47
Slanke, tyknakkede økser	31
Spidsnakkede huløkser	4
Tyknakkede huløkser	2
Mejsler	3
Blokke og planker	11
Ialt	98

Hyppigst er de tunge eller svære, tyknakkede retøkser (fig. 3, 6-8; fig. 4), som udgør næsten halvdelen af fundet. To er lavet af den matte Danien-flint, resten af Senon-flint. Deres vægt og proportioner er påfaldende ens (fig. 5) [3]. Almindeligvis er de ca. 17 cm lange, 5-6 cm brede ved æggen og 3-4 cm tykke. De fleste vejer mellem 300 og 550 gram. De tre har kun påbegyndt slibning på bredsiderne ved æggen og har næppe været brugt. På de øvrige økser er bredsiderne omhyggeligt slebne; på en enkelt endog så stærkt, at bredsiderne er blevet konkave, mens de på de øvrige er svagt konvekse eller hvælvede. Smalsiderne er uslebne på hovedparten af økserne, men omhyggeligt tilhuggede, så kanten mellem bred- og smalsiderne bliver skarp. Tre har dog helslebne smalsider, mens seks økser viser partiel slibning her. Fem økser har slibning på nakken, mens ni her har bevaret dele af kalkskorpen. De fleste af økserne viser stærke spor efter brug. Selve nakkefladen og den bageste del af økserne skinner således næsten efter den kiesel, som træskafterne har afsat, når de under brugen gned mod flinten. Også ved æggen ses brugsspor på de fleste. Ægdelen er endvidere repareret på syv økser, som er gået i stykker under brugen. Herudover har mange af økserne fået æggen opskærpet indtil flere gange, mens nakken er nytildannet på tre økser. På en enkelt ses en påbegyndt reparation af æggen, som ikke er blevet fuldført. Mange af økserne er lidt fragmenterede, men det kan være sket ved optagelsen. For ialt otte økser gælder imidlertid, at de er blevet ødelagt før nedlæggelsen, dvs. de er blevet nedlagt i ødelagt og ubrugelig tilstand. Generelt er økserne dog gamle, men stadig brugbare stykker, selvom der også er enkelte ufærdige økser, samt tilsyneladende helt nye økser. Det sås ved optagelsen, at økserne lå stablede. De må således være taget ud af skafterne før

1

2

3

4

5

6

7

8

nedlæggelsen. Det var altså selve øksebladet, der var værdifuldt og som blev genstand for offer [4]. Selvom skafterne ikke er bevaret, er man ikke helt uvidende om, hvordan de har set ud. Brugssporene på øksebladene viser, at disse bagtil har været helt omsluttet af skaftet og fra Dümmer-Moor i Nordvesttyskland kendes et fragment af et træskaft, som sandsynligvis har været brugt til skæftning af denne slags økser. Det giver en idé om, hvordan økserne har set ud med skaft (fig. 6a) [5]. Der er næppe tvivl om, at de har tjent som skovøkser eller brændeøkser.

Den næsthyppigste gruppe i fundet er de smalbladede eller tyndbladede økser. (Fig. 3,1-5; fig. 4,4-5). De adskiller sig fra den foregående gruppe ved at være lettere og tyndere. Deres største tykkelse er således mindre end 2,8 cm, men også ved en lang række andre proportionselementer er der forskel på disse og de tunge økseblade. Indenfor gruppen er udformningen af de enkelte økser også her påfaldende ensartet. (Fig. 5). De fleste er mellem 11 og 15 cm lange, omkring 2 cm tykke, mens ægbredden varierer fra 3,5 til 6,0 cm. Økserne vejer mellem 100 og 250 gram. 4 af økserne er helt uslebne og således forarbejder.

Det samme gælder sandsynligvis en femte af denne type. Den viser kun slibning på én bredside og er sandsynligvis sekundært tildannet af en del af en gammel, ituslået skovøkse (fig. 4,4). På samme måde synes én af de øvrige økser sekundært tildannet af ægdelen af en smalbladet økse. Nakken er endvidere repareret på to af økserne, mens æggen er repareret på en enkelt. De fleste har fået æggen opskærpet. Fem af de smalbladene økser viser kun slibning på bredsidernes ægdel, og i hvert fald et par af disse har været brugt, alene med denne slibning. På de øvrige økser af denne type er bredsiderne helt slebne, men på de færreste så omhyggeligt, som på de tunge økser. En enkelt er sekundært tilsleben til huløkse. Smalsiderne på disse økser viser mere slibning end på de tunge. Kun ti er helt uden slibning her; to er helslebne, mens resten har delvis slebne smalsider. Meget ofte er partiet ved smalsidernes æghjørner slebne - sandsynligvis fordi en tilhugning her var for risikabel, hvis æghjørnet ikke skulle ødelægges. To er slebne på nakken, mens der her ses kalkpletter på fire. Generelt fordeler også økserne indenfor denne gruppe sig på forarbejder, nye stykker samt stærkt brugte økser, selvom de fleste stadig kunne anvendes, da de blev nedlagt. Øksebladene synes også her taget ud af skaftet før nedlæggelsen, men igen giver gnidemærkerne på øksernes nakkeparti et vink om, hvordan de har været skæfttet. Ligeledes kan man finde støtte for skæftningsforsøgene i en række økser fra de såkaldte pælebygninger i Schweiz og Sydtyskland. Alligevel bliver forslaget til skæftning af denne øksetype mere tvivlsom end for de tunge økser (fig. 6b) [6]. De har sandsynligvis været brugt til det finere træarbejde, med funktion som trengsler eller en slags høvle.

De øvrige flintredskaber optræder kun i forholdsvis få eksemplarer. Den spids-

←

Fig. 3. Økserne fra den lille nedlæggelse ved Knud. (Haderslev Museum, - H. Ørsnes del. 2:5).

1

2

3

4

5

6

7

nakkede eller tosidede huløkse (fig. 4,2) foreligger i fire eksemplarer med spids-ovalt eller trekantet tværsnit. De er ca. 11-15 cm lange, ca. 3,0-5,0 cm brede og ca. 2-3 cm tykke. De vejer 80-260 gram. Den ene er usleben med kalkpletter på den ene side. De to andre er kun lidt slebne ved æggen. De er sandsynligvis alle ufærdige, mens kun den sidste spidsnakkede økse har været brugt.

I fundet indgår også to svære, tyknakkede flintøkser med konkav æg. De opfylder således arkæologernes definition på tyknakkede huløkser. Begge er uslebne, ufærdige forarbejder, og svarer i proportionerne mere til de tyknakkede retøkser end til huløkserne. Det er derfor tvivlsomt, om de skal opfattes som regulære huløkser eller om der snarere er tale om forarbejder til retøkser, der tilfældigvis under tildannelsen har fået huløksens konkave æg. De vejer begge 400-500 gram, er ca. 17 cm lange, ca. 3,5-4,0 cm tykke og ca. 5,0 cm brede.

Tre flintredskaber har så smal æg, så små smalsidevinkler og så lille relativ ægbredde, at de må benævnes mejsler (fig. 4,3). Den ene af disse er et uslebent forarbejde, hvis nakke er afbrudt; de to andre er lidt slebne ved æggen og har været brugt. Største bredde og tykkelse ligger ved midten og de tilhører begge den type, som i fagarkæologernes slang hedder »cigar-mejsler«. De er ca. 16-19 cm lange, 2,2-2,3 cm tykke og 2,2-2,5 cm brede. Æggene er ca. 1,5-1,8 cm brede, og de vejer 120-150 gram. Ved skæftningen står man helt på bar bund, men de har sandsynligvis været anvendt som en slags stemmejern (fig. 6,3).

Sluttelig består fundet af 11 flintstykker med påbegyndt tilhugning (fig. 4,6). Der er både tale om næsten helt utilhuggede flintstykker; kasseformede såkaldte flintplanker samt flintstykker, hvor man allerede kan ane, hvilken økseform, der er tilstræbt. På mange ses endnu pletter af den kalk, som flinten har siddet i. De vejer fra 300 til 900 gram og er nedlagt sammen med de egentlige redskaber alene på grund af deres værdi som råstof. De er næppe forarbejdet på bopladserne, men er kommet fra flintminerne i denne form, idet den første tilhugning er foregået ved selve minen.

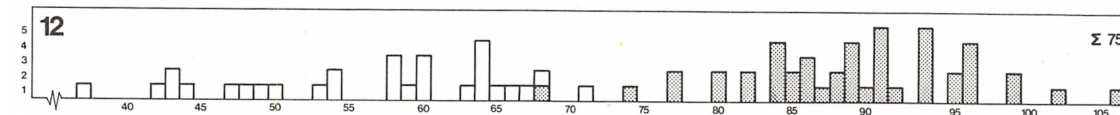
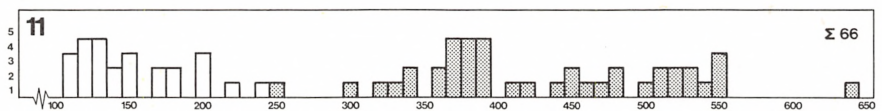
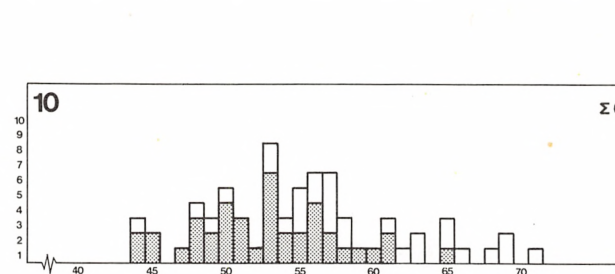
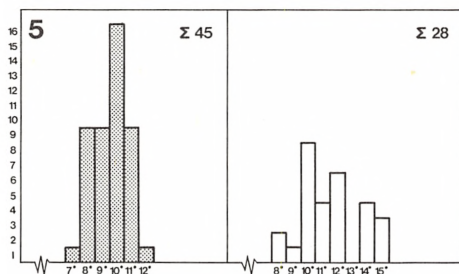
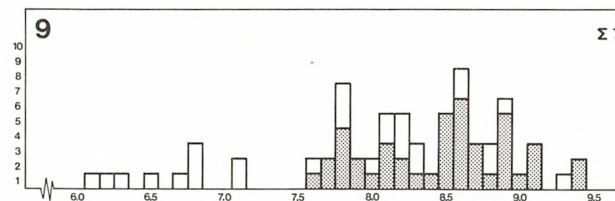
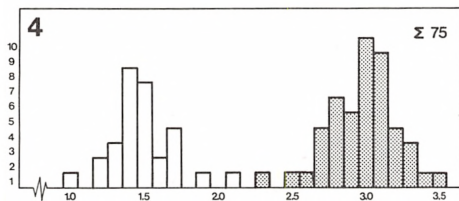
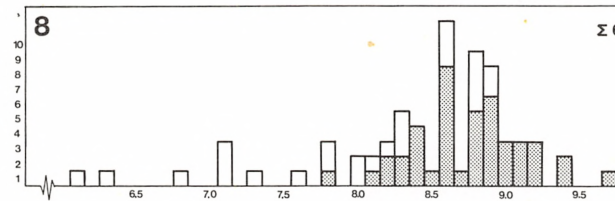
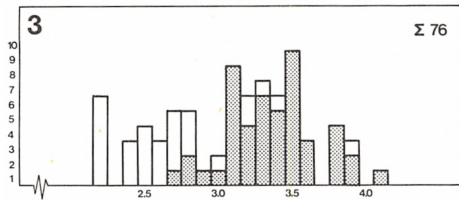
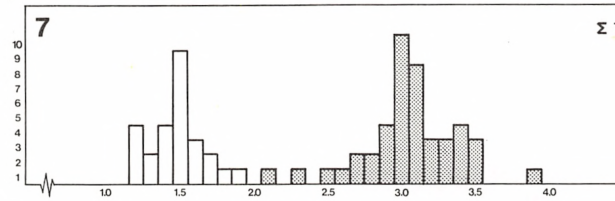
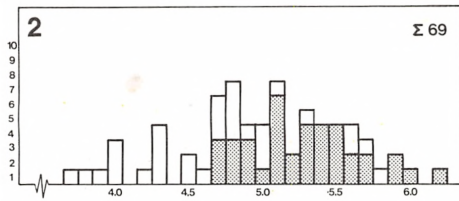
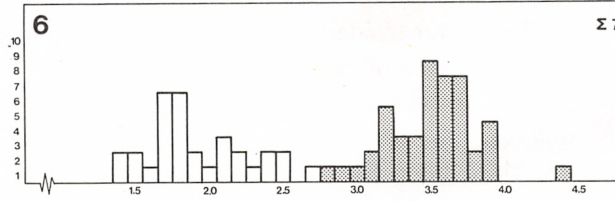
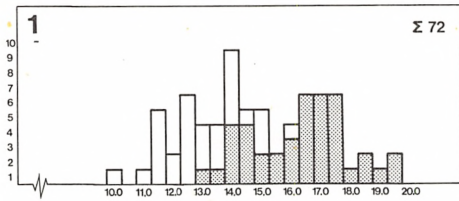
Datering

Indenfor de enkelte øksegrupper er de forskellige eksemplarer påfaldende ens, selvom de har været brugt i forskelligt omfang. Alligevel stammer redskaberne ikke fra blot én nedlæggelse. Efter fundoplysningerne er det klart, at der er tale om mindst tre og muligvis flere nedlæggelser, foretaget indenfor et meget snævert begrænset område. Ligeså er nedlæggelserne foretaget indenfor et meget kort tidsrum. Alle flintredskaberne kan nemlig efter deres form dateres til jættestuetidens slutperiode, Store Valby-fasen (MN V), eller tiden omkring 2800 f.v.t. [7]. Man må således forestille sig, at der måske indenfor samme generation, mindst tre gange er foretaget øksenedlæggelser på Hejselager ved Knud.

←

Fig. 4. Udvalgte flintredskaber fra de to store nedlæggelser (Nationalmuseet, - H. Ørsnes del. 2:5).

Tolkning

Tolkningen af mark- og mosefundene har indenfor de sidste hundrede år givet anledning til voldsomme diskussioner i den arkæologiske litteratur. Dog har opfattelserne samlet sig om to hovedalternativer: enten står depotfundene i forbindelse med handelssystemet; de er hengemte vareforråd som ikke blev optaget p.g.a. individuelle forhold, eller også vidner de om en af traditionen fastlagt, systematisk offerskik. I de senere år har man forsøgt at løse problematikken gennem analyse af fundenes sammensætning og de individuelle fundomstændigheder [8].

Det blev hurtigt klart, at fundene med to eller flere, brugte flintsegle måtte opfattes som resultat af en slags høstoffer. Ligeledes kunne hovedparten af ravfundene tolkes som resultat af smykkeofre. Også tolkningen af de mindre fund af flintøkser som offerfund blev snart godtgjort og tilbage stod kun fundene af flintplanker og de helt store depotfund af økser og flintdolke - med Knud-fundet i spidsen. I 1980 kunne depotfundene af flintplanker efter en analyse forklares som resultat af religiøse nedlæggelser af flintråstof - foretaget næsten udelukkende i de egne, hvor der i oldtiden var let adgang til naturlig flint [9]. Tilbage står flintredskaberne fra Knud - der næppe heller kan forklares som resultat af andet end religiøse nedlæggelser. Hovedparten af redskaberne er brugte, men stadig brugbare stykker og antallet af forarbejdede eller flint-skrotstykker er begrænset.

Terræn'et på Hejselager ved Knud samt dennes topografiske placering umuliggør tanken om en handelsplads fra bondestenalderen - tværtimod ligger den et godt stykke fra det hav og de fjorde og åer, som i bondestenalderen næsten alene tjente som samfærdselsveje. Det må endvidere anses for helt usandsynligt, at forskellige handelsmænd tre gange indenfor et kortere åremål skulle efterlade deres vareforråd i samme vådområde, uden at kunne hente det igen. Endelig er antallet af genstande i hvert fald i de to store nedlæggelser så betydeligt, at de ikke kan have været i blot én mands besiddelse. Også Knud-fundene må derfor opfattes som offernedlæggelser - som det her er sket - og den religiøse tolkningsmodel bliver dermed enerådende for alle bondestenalderens depotfund i Danmark. Det falder godt i tråd med den opfattelse, man iøvrigt har om samfundsstrukturen i bondestenalderen. Den har næppe været så udviklet, at en egentlig flint-handelsstand kunne eksistere.

Offernedlæggelserne og bebyggelsen

Det spørgsmål melder sig nu, hvor depotfundene er blevet placeret i forhold til bopladserne og det beboede område.

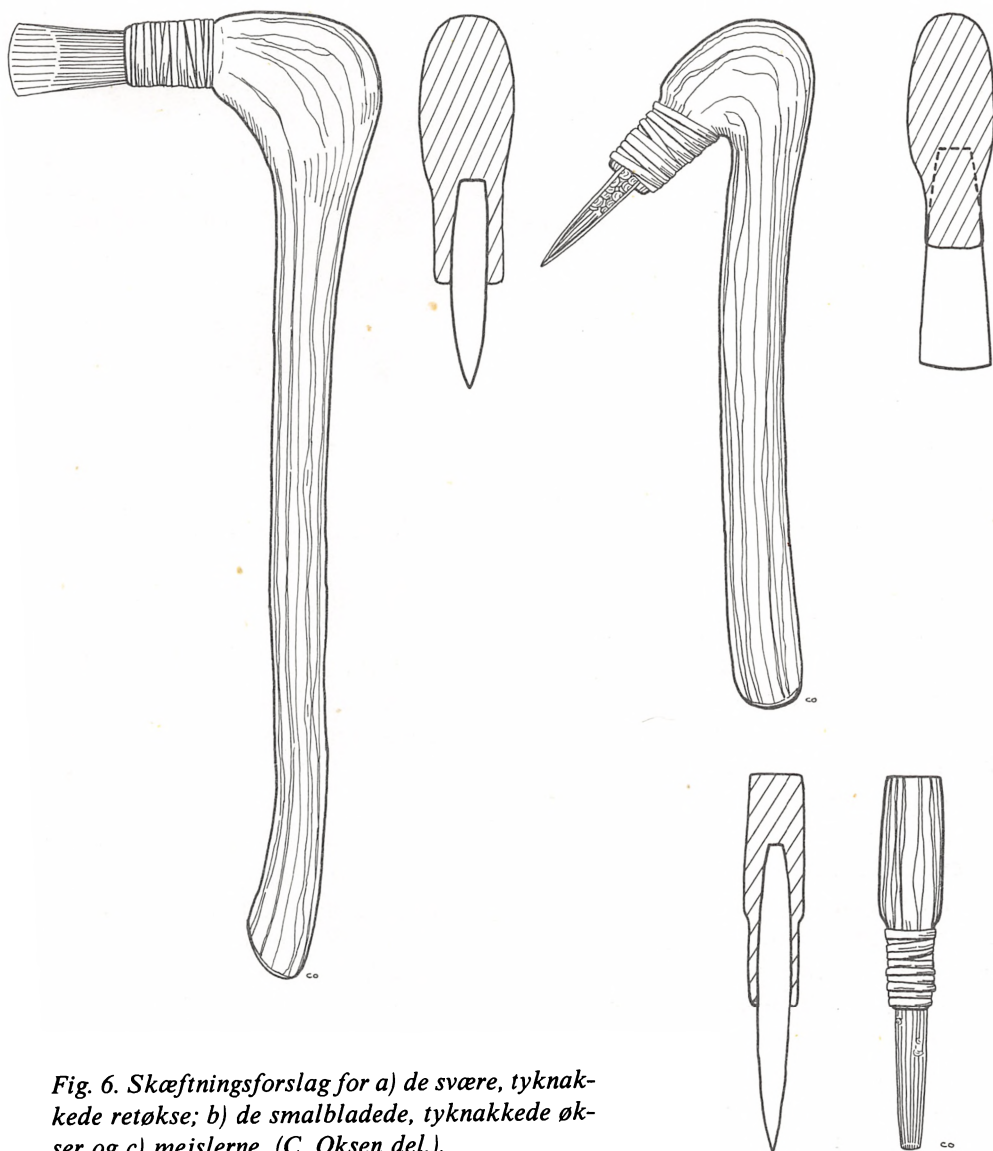
←

Fig. 5. Proportionerne på de svære, tyknakkede (skraveret) og de smalbladede, tyknakkede (hvid) flintøkser i Knud-fundene. (1. Længde. 2. Ægbredde. 3. Nakkebredde. 4. Nakketykkelse. 5. Smalsidevinkel. 6. Største tykkelse, 7. Smalsidetykkelse. 8. Hvælving. 9. Realtiv nakketykkelse. 10. Afstanden fra største tykkelse til nakken i % af længden. 11. Nakkeindeks. 12. Vægt i gram).

På den tid, hvor flintøkserne blev nedlagt ved Knud foregik begravelserne i de da mindst 500 år gamle storstensgrave: dysserne og jættestuerne. Andre gravformer er ikke påvist i Sønderjylland. Storstensgravene kan derfor give et fingerpeg om forholdet mellem bosættelse og offernedlæggelse.

Desværre er i dag kun bevaret én megalitgrav i hele Fjelstrup sogn, som egnen omkring Knud er en del af. Det er en øst-vest-orienteret langdysse, som ligger i skoven ved Sandvig (fig. 7,24). [10-11]. Tomterne af yderligere en lang række megalitgrave har imidlertid kunnet påvises på markerne, eller der er skabt oplysning om dem gennem ældre litteratur. Det gælder således yderligere 8 langdysser, to jættestuer, én ubestemmelig megalitgrav samt ialt seks højtomter, som muligvis har indeholdt megalitgrave (fig. 7) [12]. Sandsynligvis er også en del andre megalitgrave blevet ødelagt i tidens løb, uden at vi kan erkende dem i dag. Karakteristisk er det således, at mange af megalitgravene ligger i skoven ved Sandvig, hvor den ekstensive udnyttelse af jorden har forhindret oldtidshøjenes totale ødelæggelse. En enkelt af de tvivlsomme megalitgrave har ligget kun lidt øst for Knud [13], men ellers ligger resten af anlæggene i nærheden af kysten eller ved Hejlsminde Fjord og Sillerup Å.

Kun fra den ene af jættestuerne kendes fund fra oldtiden. Det er højen ved Anslet (fig. 7,1), som undersøgtes i 1864. Den indeholdt en rig sekundærgrav fra bronzealderen og en stridsøkse fra sen enkeltgravstid [14]. Derimod har langdysen ved Avnevig (fig. 7,40) givet betydelige stenalderfund. Den udgravedes i 1955 af Hans Neumann, og det sås da, at højens bygningshistorie var meget kompliceret. Oprindeligt er anlagt en ca. 58 m lang og 10 m bred, øst-vest-orienteret langdysse med to parallelle kamre i anlæggets midterakse. Det er sket i løbet af dyssetidens slutning, men i den tidlige jættestuetid er der i højens østende tilbygget en stordysse. Kammeret er pæreformet og en gang fører ud til randstensskæden, som her er rundet, som på en runddysse. I bronzealderen er der sandsynligvis derefter anlagt en ny høj over det hele, mens der i ældre romersk jernalder ved højens midte er indbygget en stenkestegrav. De to tidlige dyssekamre gav kun fund af ravperler, mens der i stordyssekammeret fandtes mindst 9 lerkar fra jættestuetidens slutfase; 4 flækker- og flækkeredskaber; en skivekraber; samt en del ravperler, bl.a. af de karakteristiske dobbeltøkseformede og dobbeltkølleformede typer. Udenfor indgangen fandtes også mange oldsager: et stort antal lerkar fra jættestuetidens begyndelse; enkelte skår fra sen jættestuetid; en fragmenteret flintøkse; tre mejsler; én ravperle; to tværpile; en skivekraber og mange flækkeredskaber [15]. Desværre tillader fundforholdene ikke en tolkning af disse fund udenfor indgangen som offer eller som ting, der er smidt ud af kammeret. Vigtigt er det imidlertid, at flintøkserne fra anlægget er af samme type, som de, der optræder i Knudfundene, samt at keramikken i kammeret viser, at der her er foretaget vel sagtens gentagne gravlæggelser på en tid, der svarer til Knud-fundenes. Det er endda højst sandsynligt, at noget tilsvarende har været tilfældet for flere af områdets øvrige megalitgrave, men det lader sig desværre ikke dokumentere i dag. Placeringen af Hejselager i forhold til megalitgravene er imidlertid meget karakteristisk. Gravene står på skrånende

Fig. 6. Skæftningsforslag for a) de svære, tyknakkede retøkse; b) de smalbladede, tyknakkede økser og c) mejslerne. (C. Oksen del.).

bakkedrag ned mod havet, Hejlsminde Fjord eller Sillerup Å. Det er denne økologiske zone man fortrinsvis har udnyttet som erhvervsgrundlag. Det er her man har haft sine marker, boet, levet - og er blevet begravet. Et godt stykke derfra, i vådområdet på Hejselager ved Knud har man foretaget offerhandlinger; - i et utilgængeligt område et stykke fra kystzonen og det område, hvor man dagligt færdedes.

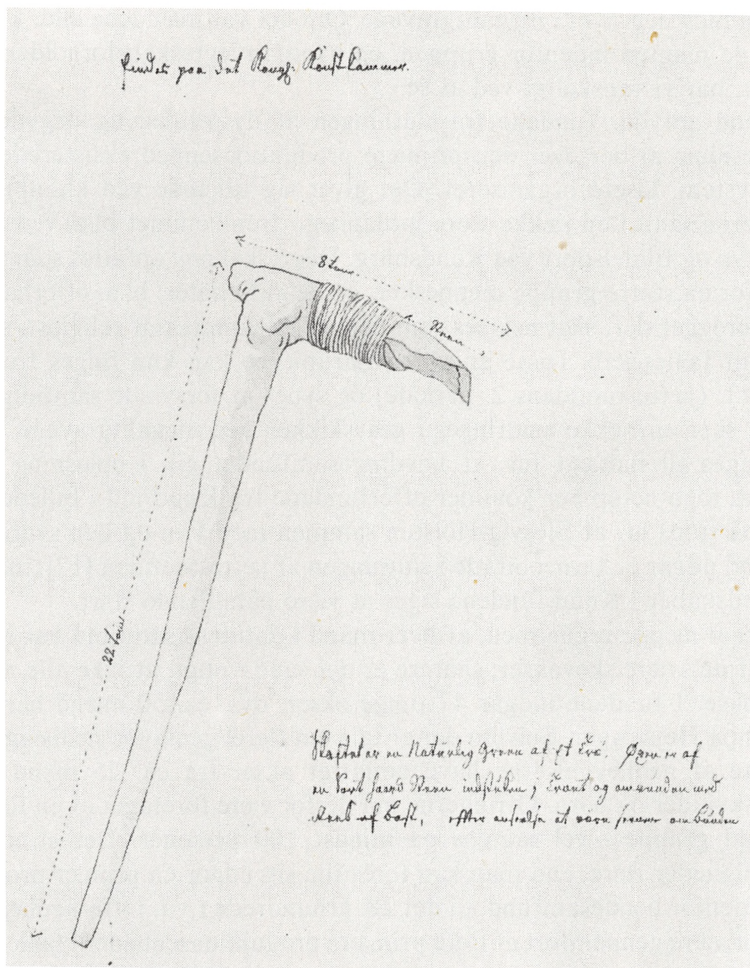

Fig. 7. Luftfoto af området ved Knud. - Hejlsminde øverst, Sillerup Å nederst og Knudshoved til højre. Stjernen angiver Hejselager; ovalerne jættestuer; rektanglerne langdysser; krydset en ubestemmelig megalitgrav og spørgsmålstegnene usikre megalitgrave. (Gengivet med tilladelse fra Geodætisk Institut).

Samfundet ca. 2800 år f.v.t.

Arkæologernes opgave er at beskrive og forklare det danske samfunds udvikling i oldtiden. Det sker på grundlag af tidens materiale levn og ved anvendelse af samfundsmodeller, hentet først og fremmest fra etnologien. Det er derfor natur-

ligt at spørge, hvilke oplysninger offerfundene fra Knud giver om bondestenalderens samfund.

Da flintøkserne nedlagdes, var der gået ca. 1500 år siden agerbruget var introduceret til det danske område. Det betød, at de tidligere lavt organiserede smågrupper af folk havde udviklet sig til et høvdingedømme, eller en samfundsstruktur, der ligger ganske tæt op ad dette. De primære produktionsenheder udgjordes af udvidede familier, der vel næppe har omfattet mere end højst 20 personer, over halvdelen børn. Indenfor denne gruppe har den religiøse og sociale myndighed været samlet hos en leder eller en høvding - måske de menne-

sker, som blev begravet i megalitgravene. Om det var mændene eller kvinderne, som havde magten indenfor gruppen, og hvordan ægteskabsforholdene var organiseret, har vi vanskeligt ved at se.

Derimod antyder fundene fra slutningen af dyssetiden og begyndelsen af jættestuetiden, at der over den primære produktionsenhed eksisterede et overordnet system, løsere organiseret. Det giver sig tilkende ved klumpningen af jættestuerne samt i en række store jordanlæg - fremkommet bl.a. ved Sarup på Sydvestfyn og Büdelsdorf ved Rendsburg. Disse skal nok opfattes som samlingspladser for en større gruppe mennesker, og de aktiviteter, bl.a. offerhandlinger, som er foregået der, skal nok ses som dele af et sammensat religiøst, socialt og merkantilt fællesskab. Disse anlæg af Sarup-type kan kun følges frem til ca. 3.000 f.v.t. (jættestuetidens 2. periode) og synes at forsvinde samtidig med, at der også sker en række ændringer i gravskikken ved megalitgravene [16]. Det kunne tages til indtægt for, at høvdingesamfundet gik i opløsning på dette tidspunkt, men netop her kommer offerfundene fra Knud ind i billedet.

Selv på trods af, at Slesvig-Holsten sammen med Fyn og den sydlige del af Østjylland udgør et kerneområde i slutningen af jættestuetiden [17], må antallet af flintredskaber i Knud-fundene siges at være påfaldende stort.

Man skal næppe regne med, at hver mand i datidens samfund har haft mere end én af de svære skovøkser; snarere er det sandsynligt, at ikke alle mænd har ejet en økse. I fundene indgår 47 tunge økser, dvs. ca. 50 mænd har ofret sit økseblad på Hejselager. Selvom der er tale om flere, gentagne nedlæggelser, må de største af nedlæggelserne have omfattet økser fra ca. 25 mand - hvortil kommer kvinder og børn. Ofringerne må derfor være foretaget af en forholdsvis stor social gruppe - vel sagtens på mindst 100 personer. Det er under alle omstændigheder flere, end man kan forestille sig udgør en primær produktionsenhed indenfor bondesamfundet i det 28. århundrede f.v.t. Offernedlæggelserne må derfor være gennemført af flere primære produktionsenheder i fællesskab, på en fælles kultplads og som led i et fælles ritual.

Måske ligger Knud-offerfundenes vigtigste bidrag til belysning af samfundsforholdene i Sønderjyllands oldtid netop her. Det antyder, at selvom høvdingenes sociale status svækkes efter jættestuetidens første århundreder, så må de fundamentale samfundsstrukturer være stabile gennem det meste af jættestuetiden. Så sent som ved periodens slutning foretager flere forskellige familiegupper, bosiddende ude ved kysten, fælles offernedlæggelser af flintredskaber i baglandet ved Knud. [18].

Noter:

1. Den 17. marts 1918 fandtes således fire flintøkser på marken. De kom til Nationalmuseet i 1928 (NM A 33.929-32), men stammer næppe fra en samlet nedlæggelse. Den ene er fra overgangen dyssetid/jættestuetid; en er fra dolktiden og kun de to af økserne er af samme slags som i de store fund.
2. Fundet opbevares på Nationalmuseet (A 3848; A 3859-60 og A 3945-58) og Haderslev Museum (4240-47). Ialt 98 redskaber er bevaret. - Oplysningerne om fundforholdene er hentet fra pro-

tokollen til dyrlæge Schmidts samling (katalog no. 798), samt fra et interview museumsinspektør H. C. Broholm i 1928 havde med Ivar Lindberg. Hejselager er besøgt i 1977 af Stine Wiell og forfatteren, uden at nye fund kunne skaffes til veje.

3. Diagrammerne fig. 5 gengiver en række proportionselementer, som sædvanligvis anvendes ved beskrivelsen af bondestenalderens flintøkser, jvf. M. Malmer, *Jungneolitische Studien* 1962: 351 ff. - P. O. Nielsen, *Aarbøger f. nordisk Oldkyndighed og Historie* 1977: 9 ff.
4. C. J. Becker har i flere arbejder (bl.a. *Acta Archaeologica* 44, 1973: 125 ff) antydnet, at det var skafterne, som var særlig værdifulde eller hellige. Der synes ikke at være noget, som bekræfter denne antagelse.
5. H. Schirning i *Grosssteingräber in Niedersachsen* 1979: 236 f. - P. O. Nielsen, *Bondestenalderen, Sesams Danmarkshistorie*, 1981.
6. L. Pfeiffer, *Die Werkzeuge des Stenzeit-Menschen*. Jena 1920. - H. Müller-Beck, *Seeberg Burgäschisee-Süd*. 5. Bern 1965.
7. K. Ebbesen, *Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln* 1975: 147 ff. - samme *Tragtbægerkultur i Nordjylland* 1978: 104 ff. - K. Ebbesen, *Stordyssen i Vedsted*: 109 ff. - K. Davidsen, *The final TRB Culture in Denmark*, 1978: 126 ff. - P.O. Nielsen, *Aarbøger ...* 1977: 5 ff.
8. P. O. Nielsen, *Arv og Eje* 1975: 7 ff. - samme, *Acta Archaeologica* 1977: 61 ff. - M. Rech, *Studien zu Depotfunden der Trichterbecker- und Einzelgrabkultur des Nordens* 1979.
9. K. Ebbesen (G. Weisgerber - ed.), *5000 Jahre Feuersteinbergbau*, 1980: 239 ff.
10. Kortet fig. 7 er tegnet på grundlag af Nationalmuseets og Haderslev Museums sognebeskrivelser. Det omfatter numrene 1, 6, 16, 21-24, 33, 40, 47, 66, 69-70, 78-79, 18-83 og 92.
11. Højen er nu ca. 22 m lang, 8 m bred og ca. 1 m høj. 7 m fra østenden ses et kammer af 4 skråtstillede bæresten og i den ene langside findes tre opstablede sten. Den er imidlertid restaureret i 1937 af Nationalmuseets konservator, J. Raklev. - J. Raben, som i 1904 besøgtede stedet (K. S. j. 177/1904 - med skitse) så kun tre bæresten af kammeret.
12. Det er usikkert, om det af H. Handelsmann (*Zeitschrift d. Gesellschaft f. Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte*, V, 1875: 152) nævnte anlæg ved Anslet er omfattet af denne optælling.
13. Lindberg udpegede i 1928 stedet som pladsen for en sløjfet høj med et gravkammer. Det skulle være udgravet i 1879 og i det fundet (NM A 3839-46): Tre uslebne, svære, tyndnakkede retøkser; en tyndbladet, tyknakket flintøkse; en flintdolk; en flække; en flækkeildsten og en flækkekniv. Det højest usandsynligt, at de tre uslebne økser stammer fra en grav. De øvrige genstande kan være gravgaver fra en megalitgrav, men nogen forsigtighed med fundoplysningerne er nok nødvendig.
14. C. Engelhardt, *Aarbøger ...* 1868: 106 f. fig. 7-8.
15. H. Neumann, *Haderslev Amts Museum* 6, 1957: 12 ff. - K. Davidsen, *The Final TRB Culture in Denmark* 1978: 179 f.
16. K. Ebbesen, *Stordyssen i Vedsted* 1979: 46 ff. - samme, *Historisk Aarbog fra Randers Amt* 1980: 113 ff.
17. K. Ebbesen, *Die jüngere Trichterbecherkultur auf den dänischen Inseln*, 1975: 147 ff.
18. Øksernes meget ensartede udseende vidner endvidere om, at der har eksisteret meget faste regler for, hvordan de store arbejdsredskaber af flint skulle udformes. Også dette antyder et forholdsvis velorganiseret samfund, samt et forholdsvis godt udviklet kommunikationssystem, som kunne skaffe den nødvendige flint frem til forarbejdningen af økserne.

Puk, poker og pebernødder

AF INGE ADRIANSEN

Poch, puch eller puk er betegnelsen for et klassisk tysk kort- og brætspil, der kendes og omtales allerede i 1500-årene. Poch er et plattysk ord, afledt af bochen, dvs. banke, og ordet hentyder til de bank i bordet, som man bruger ved meldeproceduren.

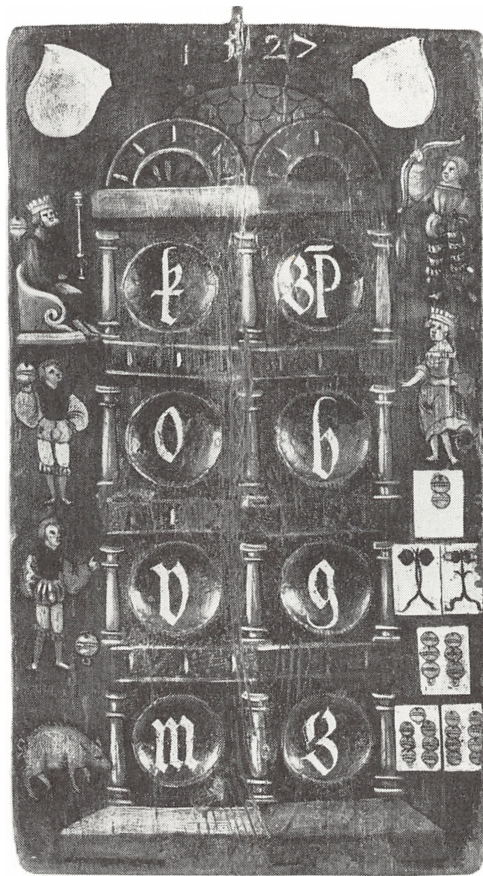
Puk-spil har tidligere været udbredt i Danmark, men synes nu at være gået i glemmebogen, derimod har pukbrætterne været i brug i Sønderjylland frem til nutiden. Museet på Sønderborg Slot har tre pukbrætter i træ og to på kraftigt pap. De spænder i tid fra sidste halvdel af 1700-årene og frem til slutningen af 1800-årene. En efterlysning i den lokale presse for nogle år siden vedr. oplysninger om de - forfatteren - ukendte spillebrætter resulterede i en række henvendelser fra folk, der havde spillet puk i deres ungdom. En ældre alsisk kone kunne således berette, at brættet blev brugt til pukspil, »og det er en slags poker med mange pebernødder som indsats«. Dette var faktisk en rammende beskrivelse, for der har været spillet højt på pukbrætterne i tidens løb.

En af de tidligste omtaler af pukspillet findes i mestersangeren Hans Sachs' værker. [1]. Han hentede sine typer og emner fra den jævne hverdag i 1500-tallets Sydtyskland. Et andet bevis på spillets udbredelse på dette tidspunkt er et pukbræt fra 1527 i Bayerisches Nationalmuseum i München.

I Frankrig møder vi også pukspillet. Moliere omtaler det i skuespillet »Gnieren«. Blandt de særlige fortrin ved en ung giftefærdig mø fremhæves her, at hun »aldrig gider lidt spil, som vore fruer ellers gerne er for nu omstunder, som jeg kender fem her i nabolaget, der har tabt i hanrey, marriage og puk 20.000 Mark Lybsk i år alene«. [2].

Efter udviklingen af de klassiske kortspil som whist, tarok og lhombre i løbet af 1700-årene var puk ikke længere blandt de ansete kortspil. Knud Lyhne Rahbek giver følgende karakteristik af sin samtids kortspil i »Den danske Tilskuer« i 1806: »Den, der ikke kan hæve sig til det dybsindige tarok og det tænksomme whist eller savner det hurtige strategiske overblik, der kræves til at styre lhombreens felttøge, vil det eenfoldige femkort, i det jævne marriage eller perial eller vel i al fald i det let lærte hyp finde sin nødtørst ... hvo der - hvad dog i vort drivhusold vel kun sjældent er tilfældet, ikke har den fornødne modenhed til det mandige Baston eller andet af de ovenomtalte højere spil, vil i det barnlige puk kunne øve sine spæde åndsevner med interesse« [3].

Rahbeks noget nedvurderende karakteristik af pukspillet understøttes af Chr. Winther, som i en novelle fortæller om et julegilde for tjenerskabet i et herskabs-hus: »Efter aftensbordet fik de en stor balle punch ind. Nogle gav sig til at lege jul eller fortælle alle slags krøniker, andre satte sig til at spille puk om nødder,

Pukbræt fra 1527 i Bayerisches Nationalmuseum i München.

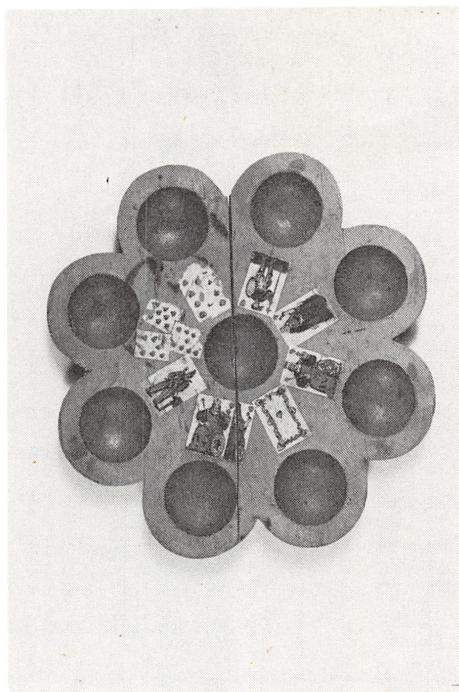
der var plukkede her ude i vore skove. Dengang var vore tjenere endnu ikke så forfinede, at de forstod at spille whist eller Ecarte«. [4].

Puk var nu blevet et spil for tyende, gamle tanter og børn, og det spilledes især i julen. Dette understreges af Knud Bokkenheusers beretning om pukspil i et tidsbillede fra København i slutningen af 1800-årene: »Hver første juledag var hele familien hos tanterne. Traktementet var altid ens: krustader med småtskårne fiskeboller, oksesteg og lagkage; dertil mælkepunch, rødvin og sherry. Om aftenen the med hjemmebagt julekage. Så spillede vi et mærkværdigt spil, der hed puk, hvor man gjorde indsats i en pulje, som bestod af et bræt med fordybninger i ligesom en æbleskivepande. Spillet mindede om halvtolv«. [5].

På dette tidspunkt var pukspillet ved at gå i glemme i de dannede kredse i Danmark, og det var derfor nødvendigt at forklare, hvorledes pukbrættet så ud. Der spilledes imidlertid fortsat puk i Sønderjylland, og her var det også som juleforlystelse, at spillet overlevede. I julehelgen, dvs. tiden fra juleaften til helligtrekonger, måtte man kun udføre det mest nødvendige arbejde. Der var

*Pukbræt i sortmalet træ med røde tværli-
ster og lodrette streger. Foroven er udskå-
ret et kvindeansigt omgivet af barokslyng-
ninger. Højde 37 cm, bredde 26 cm. Anta-
geligt fra sidste halvdel af 1700-årene.
Spillebrættet stammer fra en gård i Blans
i Sundeved. Museet på Sønderborg Slot.*

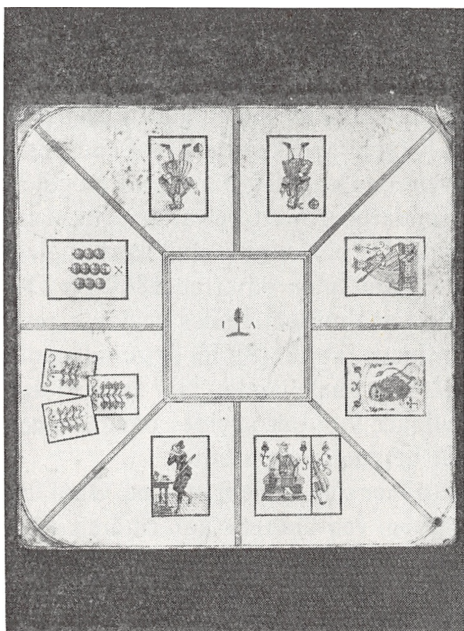
*Pukbræt af træ, grønmalet med røde hul-
ler. På brættet er klistret tyske spillekort
af tyndt papir i lille format. Diameter 00
cm. Ingen oplysninger om herkomst, anta-
geligt fra slutningen af 1800-årene. Mu-
seet har to identiske pukbrætter af denne
type.*

Museet på Sønderborg Slot.

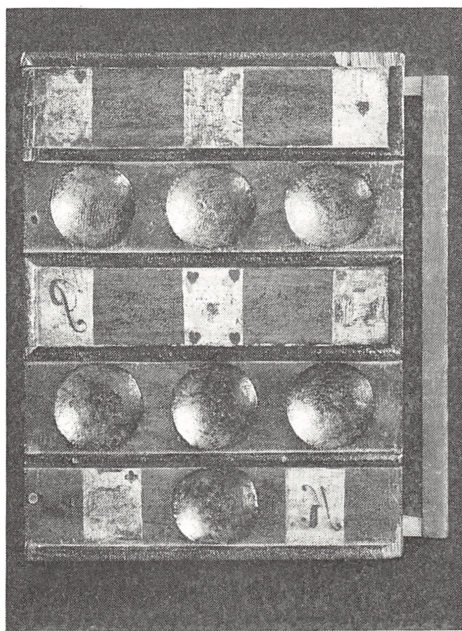
derfor brug for allehånde adspredelser og lege som tidsfordriv for unge og ældre. Julelege har været et særligt begreb, og de var genstand for kirkens bevågenhed og rantes ofte af forbud. Eksempelvis indskærpede øvrigheden i Haderslev amt i 1702 forbudet mod usædelige julelege. Pukspillet blev betragtet som en af de moderate former for underholdning, og det undgik derfor at rammes af forbudet.

I vore dages Tyskland er spillet fortsat en familiefornøjelse, men enkelte steder dyrkes det også som rent hasardspil. [6]. Pukspillets nære tilknytning til hasardspil understreges af det forhold, at ordet poker menes at være udledt af den tyske betegnelse for spillet Poch. Andre udbredte hasardspil fra Slesvig og Holsten fra omkring år 1800 var »Dór den Hund« og »Pitjepatje«. [7]. Det plattyske ord for Dór den Hund er betegnelsen for et fransk spil, Rouge et Noir, som var indført af franske immigranter. Betegnelsen viser, at uerfarne spillere kunne bringes »auf den Hund«, dvs. til tiggerstaven. Pitjepatje er også plattysk;

Pukbræt af papir, påklæbet en papplade. Antageligt et nerurippinertryk, sidste halvdel af 1800-årene. Uden oplysninger om herkomst. Museet har to næsten ens pukbrætter af denne type. Museet på Sønderborg Slot.

Pukbræt af træ. Brættet, der findes i Dansk Folkemuseum, er af grønmalet eg og fyr og forsynet med skuffe. Brættet repræsenterer en blandingsform mellem de to klassiske typer.

på højtysk kaldes det »Pharao«, og det var et hasardspil, som nød stor udbredelse. Disse to spil var rene kortspil - ikke kombinerede kort- og brætspil som puk. Det er fristende at se forklaringen på pukspillet overlevelse i dette forhold. Brugen af spillebrættet gør pukspillet til en afvekslende underholdning for hele familien.

Det er dog ikke alle forundt at kunne tage det fornøjelige pukspil op. Hertil kræves jo et pukbræt, og disse spillebrætter findes ikke længere i handelen. Pukbrætter fandtes tidligere i forskellige udgaver, men med to hovedtyper:

1. Et bræt med indtil 8 skålformede huller i kanten og et hul i midten. Dette synes at være den almindeligste type i Tyskland.
2. Et rektangulært bræt inddelt på langs og tværs. Denne type pukbræt er måske udviklet af den helt simple metode at holde spilleregnskab ved at tegne kridtfelter på bordet.

På Museet på Sønderborg Slot er begge typer repræsenteret blandt vore 5 pukbrætter. På Jacob Michelsens gård i Kolstrup i Åbenrå findes et smukt eksemplar af den rektangulære type, og på Nationalmuseet i København findes ialt 10 pukbrætter. Her er begge typer repræsenteret og diverse blandingsformer.

Pukbrætter har oftest været husflidsarbejder, og de findes derfor i mange variationer. Det ældste pukbræt i Sønderborg er antagelig fra sidste halvdel af 1700-årene. Det er af mørkmalet træ og øverst er en udskæring med et kvindeansigt omgivet af barokslingninger. Brættet stammer fra en gård i Blans, og det er ikke urimeligt at antage, at det er en lokal almueskæring. Først i de sidste hundrede år synes spillebrættene at have været en egentlig handelsvare og dermed et massefremstillet ensartet produkt. Sønderborgbrætterne af den cirkulære type er af denne sene masseproducerede type. De påklistede spillekort angiver brættenes alder; de er af tysk oprindelse og fra tiden omkring 1860-70. Det samme gælder de to pap-spillebrætter. I Nationalmuseet findes et dansk pukbræt fra omkring 1850 med kort fra J. Holmblads fabrik. [8]. På dette tidspunkt må pukspillet endnu have nydt en vis popularitet i hele landet. Når spillet i dag synes at have overlevet længst i Sønderjylland, kan det skyldes påvirkningen sydfra, hvor spillet som nævnt endnu nyder betydelig popularitet.

Spillereglerne findes i lige så mange variationer som spillebrætterne. Også her har det hjemlige initiativ haft spillerum ligesom ved brættets udformning. Men det er karakteristisk for spillet i næsten alle variationerne, at det afvikles over tre faser og altid med forsøg på, at deltagerne »pukker« eller bløffer hinanden. Fra Als findes denne variation fra omkring 1910:

Pukbrættet anbringes midt på bordet. Der kan være lige så mange deltagere, som der er skålhuller eller rubrikker i brættet, dog må skålen med pukken ikke bruges. Hver deltager lægger et par pebernødder i de enkelte skåle, og man fordeler kortene. Der spilles med kun 32 kort, 7, 8, 9, 10 og billedkortene. Klør er oftest trumf, men også det sidste vendte kort kan være det. Spilleindsatsen i hullerne indkasseres af de spillere, som har det på spillebrættet afbildede kort i trumffarven. Hvis man har både konger og dronning, må man tage pebernødderne i tre skåle, hvorover der er markeret en konge, en dronning og marriage, dvs. konge og dronning. I anden runde begynder det egentlige spil, som minder en del om poker. Man gætter på, hvem der har den højeste puk, dvs. flest kort af samme rang. Antallet af kort tæller her mere end kortenes talværdi, dvs. 3 tiere er mere end 2 konger. En af spillerne indskyder et antal pebernødder i pukskålen og siger: »Jeg pukker med 4«; de andre spillere må prøve at følge denne melding med samme antal nødder. Når meldingerne er afsluttet, lægger spillerne deres bedste kortkombinationer frem, og den spiller, der har den bedste »puk« vinder hele puljen af pebernødder. Ofte forsøger man i denne fase at lokke medspillerne på glatis ved at give høje meldinger ud fra ikke alt for stærke kort. Hvis man har bløffet på denne måde og ikke kan vinde pukrunden, må man betale dobbelt indsats til vinderen. I tredje runde begynder den heldige vinder af pukrunden med at lægge et kort på bordet, og de andre må følge efter med kort i samme farve. Når esset er spillet ud, må der ikke spilles flere af denne farve. Den, der spiller esset ud, vælger en ny farve, og således fortsætter man, indtil en af spillerne er sluppet af med alle sine kort. Han har vundet sidste runde og skal have en pebernød for hvert kort medspillerne sidder med. [9].

Disse regler er kun et eksempel ud af mange variationer. De rektangulære

spillebrætter kræver lidt andre regler, og til brættet på Jacob Michelsens gård findes der udførlige anvisninger, som afviger noget fra de ovennævnte. Spillet kaldes her for »Pamfilius Puk« og pamfilius betegner på en række sprog klør knægt eller den højeste knægt. Herfra er pamfilius blevet navnet på et kortspil, hvor klør er trumf. Om dette pukbræt og de spilleregler, der anvendes ved det, har museumsleder Anne Helene Michelsen skrevet i en artikel i Sønderjysk Månedsskrift 12, 1977. De tre faser i spillet og spillernes forsøg på at pukke eller bløffe findes også i den åbenråske variation. Det var især i julen, at man har spillet højt spil ved pukbrættet, og spilleindsatsen blev naturligt derfor pebernødder evt. hasselnødder eller tørrede bønner. På Als var pebernødderne absolut førende som spillemærker til puk som til andre spil. Bagt stenhårde og ret små var de en yndet form for belønning til både voksne og børn. Nogle læsere vil måske mene, at jetons kunne erstatte pebernødder, men her må der protesteres. Der var afgjort mere spænding forbundet med at have en håndfuld gode hårdt-bagte pebernødder på spil end ved at risikere nogle flade jetons. Dette bevidnes af en af museets meddelere:

»Når spillet er afsluttet, kommer der en særlig charme ved vores form for spilleindsats. Ved at vandre fra hånd til spillebræt og til hånd igen får pebernødderne en helt særegen aroma, som intet krydderi kan forlede dem med«. [10].

Noter:

En særlig tak bør rettes til de personer, der besvarede museets forespørgsel i dagspressen i 1975. Ligeledes takkes museumsinspektør Ib Varnild, Nationalmuseets 3. afdeling for oplysning om pukbrætterne her og Anne-Helene Michelsen for besked om pukbrættet på Jacob Michelsens gård i Kolstrup.

1. Spil og lege fra hele verden (1976) p 124.
2. Skuespiltekster fra komediehuset i Ll. Grønnegade, udg. af Eiler Nystrøm, 1. bind (Kbh. 1920) p 86.
3. Den danske Tilskuer No 91 (Kbh. 1806) p. 724-725.
4. Chr. Winthers Samlede Digtninger, 8. Bind (Kbh. 1860) p. 43.
5. K. Bokkenheuser: Da man var ung. (Kbh. 1926).
6. Roland Gööck: Freude am Kartenspiel. (1967).
7. Schütze: Holsteinisches Idioticon (1803) II p. 172, II 212, og Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, Band V (Kiel 1862) p. 170.
8. Nationalmuseets 3. afdeling, inventarie nr. 278/1921 Jacob Holmblad (1791-1837) var sin tids førende spillekortfabrikant, jfr. udtrykket »Holmblads Salmebog«.
9. Opt. nr. B - 50. Kulturhistoriske Undersøgelser, Museet på Sønderborg Slot.
10. Opt. nr. B - 134. Kulturhistoriske Undersøgelser, Museet på Sønderborg Slot.

Hertugdømmernes skibsfart omkring 1750

AF F. S. GROVE-STEPHENSEN

Under og efter den store nordiske krig søgte den danske regering i særlig grad at fremme handel og søfart. Til grundlag for sine overvejelser indkaldte kommercekollegiet i København lister over de forskellige områders skibe med angivelse af skibenes art, størrelse, byggeår og -sted.

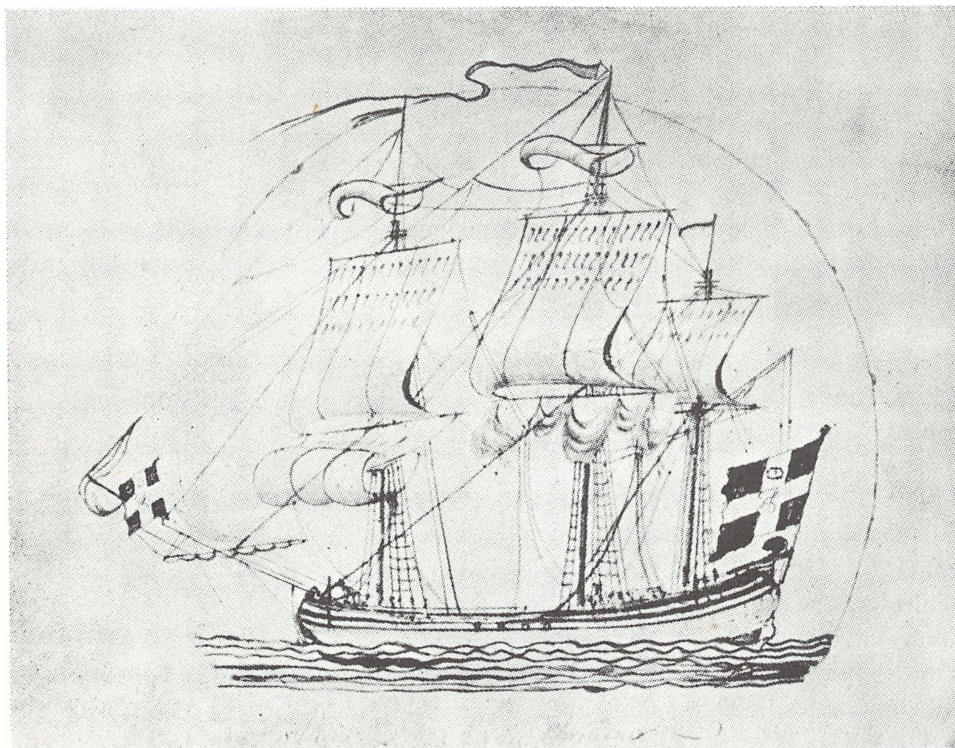
For hertugdømmernes vedkommende findes de egentlige lister først fra 1746 og er temmelig komplette for en periode af 10 år. Nøjagtigheden af de meddelte oplysninger er det imidlertid så som så med, fordi tilblivelsesmåden var ganske tilfældig.

I Altona lod man de enkelte skibsredere selv notere skibets navn og data op på en fremlagt liste, og det giver sig selv, at den, der ejede skib, men ikke var hjemme, slet ikke kom med. I Åbenrå var det bysekretæren, der udarbejdede listerne. De første år gjorde han det meget omhyggeligt, men siden manglede byggeår og sted. I Flensborg og Sønderborg var det skipperlaugenes oldermænds lister, der blev brugt, og her har sikkert manglet de skibe, hvis skippere ikke var medlemmer af laugene, for bysekretærerne sendte blot listerne videre til kollegiet. Nordborg amt indsendte en opgørelse, der omfattede så få skibe, at de skibe, der var hjemmehørende på Ærø ikke kan have været med, selv ikke, da øen helt eller delvist tilhørte kronen.

De steder, der stod under adeligt styre, er der ingen indberetninger fra. Fra Kappel og Uetersen er der dog fundet frem til en del, men hverken fra Gråsten, Glücksborg, Gelting, Steinberghafen eller de fællesstyrede områder af Holsten er der fundet meget og slet ikke fra de gottorpske områder af Holsten med Kiel.

De største skibsfartsbyer i Riget lå i Norge og til sammenligning anføres her de byer i hele monarkiet, der havde over 2.000 kommercelæster i tonnage.

Bergen	115 skibe	7.656 kl. (1707)
København	122 skibe	6.095 kl. (1728)
Arendal	60 skibe	6.016 kl. (1707)
Kristiania	27 skibe	3.603 kl. (1707)
Åbenrå	99 skibe	3.692 kl. (1746)
Kristiansand	36 skibe	3.200 kl. (1707)
Langesund	33 skibe	3.140 kl. (1707)
Flensborg	110 skibe	3.112 kl. (1746)
Larvik	53 skibe	3.101 kl. (1707)
Altona	34 skibe	2.619 kl. (1746)
Sønderborg	86 skibe	2.071 kl. (1746)

Den tremastede galiot Maria Christina er afbildet på den indvendige side af en porcelænsskål med følgende tekst: »Succes to the Maria Christina. Capt. Johan Hinrich Bahnsen von Apenrade 1765«. Søfart var Åbenrås vigtigste erhverv, og da byen havde ringe handel, måtte den ty til langfart og havde derfor forholdsvis store skibe. Åbenrå led følgelig stærkt under andre landes bestræbelser på at klare besejlingen med egne skibe og blev især ramt af den engelske og den svenske lovgivning. Efter at der netop 1765 var blevet bygget en brigantine i Åbenrå, standsede skibsbyggeriet i byen, og både det og skibsfarten fra Åbenrå måtte vente en årrække på succes.

Drammen	18 skibe	2.135 kl. (1707)
Tronhjem	33 skibe	2.013 kl. (1707)

Det er værd at bemærke, at der i Flensborg medgår tre gange så mange skibe som i Langesund for at nå den samme totale drægtighed.

Haderslev:

På grund af fjordens tilsanding var Haderslevs skibsfart ikke meget bevendt i tiden 1746-53, hvorfra der findes indberetninger. Ialt var der indtegnet otte skibe:

1746	4 skibe på ialt 133 kl. gennemsnitligt 33,25 kl.
1747	6 skibe på ialt 213 kl. gennemsnitligt 33,55 kl.
1751	4 skibe på ialt 245 kl. gennemsnitligt 61,25 kl.
1752	4 skibe på ialt 245 kl. gennemsnitligt 61,25 kl.
1753	3 skibe på ialt 200 kl. gennemsnitligt 66,66 kl.

Det var forholdsvis store skibe, der gik på langfart, og til dem findes syv algirske pas²⁾, de foretog gennemsnitligt to rejser østpå og fire rejser vestpå gennem Øresund årligt mellem 1746 og 54.

Tønder amt:

Mens Tønder by omkring 1750 ikke synes at have haft nogen skibe, var der i amtet i 1747 indberettet flere skibe.

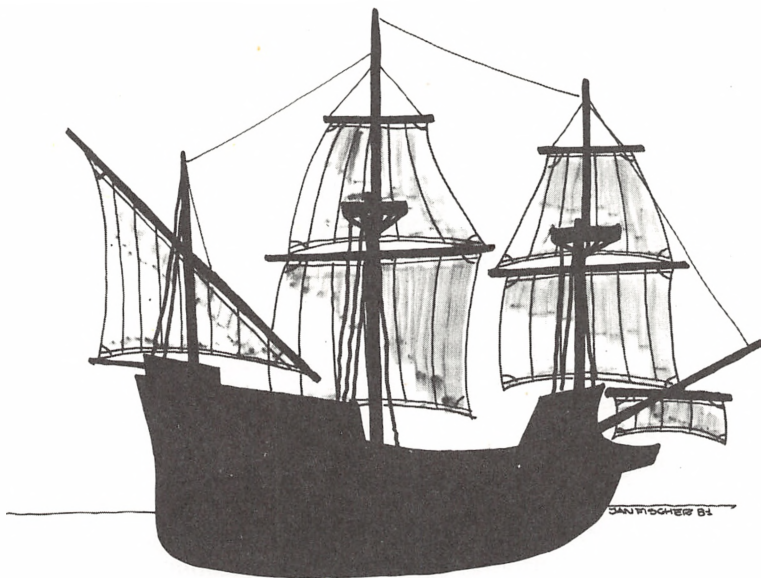
Føhr	7 smakker, hvoraf drægtigheden på de 6 er angivet, ialt 207 kl.
Sild	2 kuffer og 3 smakker på ialt 39,5 kl.
Galmsbøl (en nu forsvunden Hallig)	6 skibe, 4 smakker og 2 snekker på tilsammen 153 kl.
Hertil kommer skibe under List Toldsted, der dengang lå under Ribe amt. De blev indtegnet i 1735.	
Rømø	11 skibe på ialt 85 kl.
Bådsholm ved Ballum	1 skib på ialt 12,5 kl.
Dagebøl	2 skibe på ialt 4 kl.
Pelworm	2 skibe på ialt 21 kl.
Langeness	1 på 14 kl.

Heraf havde Galmsbøl de største skibe, der gik på langfart og ofte viste sig på Øresund, indtil der ikke var mere tilbage af øen. De andre skibe opererede oftest med transporter af østers og søfolk til Elben, Holland og andre havne, hvorfra der blev sendt skibe på sælfangst. Ind imellem hentede de dog træ i Norge og et enkelt skib fra Rømø havde sejlet på Grønland. Man kan ikke lægge for meget i tallene, fordi det er konstateret, at i hvert fald 2 skibe, der var hjemmehørende på Sild og fik algirisk pas der, i virkeligheden hørte hjemme i Altona.

Åbenrå

I tiden mellem 1745 og 1761 var ialt indregistreret mere end 165 skibe i Åbenrå, hvoraf 12 skibe forulykkede eller sank.

1746	99 skibe på ialt 3.692 kl, gennemsnitligt 37,3 kl.
1747	102 skibe på ialt 3.943 kl, gennemsnitligt 38,67 kl.
1749	88 skibe på ialt 3.675 kl, gennemsnitligt 41,8 kl.
1751	80 skibe på ialt 3.426 kl, gennemsnitligt 42,8 kl.
1752	77 skibe på ialt 3.381 kl, gennemsnitligt 41,9 kl.

Fløjte, en skibstype, der blev skabt i Holland kort før 1600. Den blev 1600- og 1700-årenes store lastskib, der dog var forholdsvis langsomt. (Tegning Jan Fischer).

1753	74 skibe på ialt 3.141 kl, gennemsnitligt 42,4 kl.
1754	69 skibe på ialt 2.977 kl, gennemsnitligt 43,1 kl.
1757	65 skibe på ialt 2.611 kl, gennemsnitligt 40,94 kl.

Gennemsnitsalderen var i 1746 9,9 år, 1747 10,5 og 1749 9,0 år. I forhold til Flensborg og Sønderborg var skibene forholdsvis store og gennemsnitsalderen lav.

Af de 36 skipperne fra 1745, som angives i H. Schlaikærs ufuldstændige liste over skibe fra dette år, havde kun 2 det samme skib i hele perioden til 1755, mens 5 havde skib i hele perioden.

Af skipperne fra 1746-listen havde 12 det samme skib i 1755, mens 25 havde skib i hele perioden.

Øresunds toldregnskaber viser fra 1746-54 i gennemsnit 35 skibe fra Åbenrå i østgående og 50 i vestgående retning årligt.

For 97 af de 165 Åbenrå-skibe kan der påvises langfarter fra tidsrummet. Af disse angiver 54 alvorske pas intet om farten, mens andre pas indeholder disse angivelser som Norge-England, Norge, England-Frankrig etc. Det må betyde, at indførslerne udelukkende er gjort af afgiftsmæssige grunde.

Toldregnskabet fra Fredericia er i denne forbindelse mere fyldestgørende. Fra Åbenrå by er konstateret 117 afgang eller ankomster, hvoraf 42 var i ballast. Dette sidste er sikkert for lavt opgivet.

Følgende fartsmål nævnes:

<i>Østersøen</i>	21 gange, specielt Stockholm, Narva, Libau, Wismar og Stralsund.
<i>Norge</i>	11 gange, Finmarken, Larvik, Kragerø, Kristiania, Moss, Bergen, Kristiansand, Langesund, Trondhjem, Drammen, Fredrikstad, Halden.
<i>England</i>	117 gange, især Liverpool, London, Boston, Hull, Newcastle, Newick, Waterford, Pourtsmouth, Crosswick.
<i>Skotland</i>	4 gange, især Aberdeen, Galloway.
<i>Irland</i>	23 gange, Dublin.
<i>Wales</i>	1 gang.
<i>Frankrig</i>	26 gange, især La Rochelle, St. Martin, Marseilles.
<i>Portugal</i>	28 gange, især Oporto, Lissabon.
<i>Middelhavet</i>	3 gange, Genua.
<i>Hamborg</i>	1 gang
<i>Lybæk</i>	19 gange.
<i>Danmark</i>	43 gange, Ålborg, Århus, Fredericia, Kolding, Haderslev, Sønderborg, Flensborg, Egernførde, Ærøskøbing, København, Ribe.

Enkelte skibe har altså vovet sig ind i Middelhavet, men det er Øster- og Nord-øen, der dominerede sejladsene. Man kan tale om, at hovedparten af transporterne foregik i trekanter. Fra Åbenrå til Østersøen med transitvarer eller i ballast. Fra Balticum til England med træ, hvor navnlig Riga-master var efterspurgt, endvidere tjære og hamp. Fra England tilbage til Åbenrå eller andre havne langs Østersøkysten med salt, kul, bly og tobak.

En anden sejlandrekanter gik fra Åbenrå til Norge - for det meste i ballast, fordi Åbenrå ikke har haft tilstrækkelig stort opland til at fremskaffe landbrugsprodukter. Fra Norge vest over med træ og derefter retur med varer fra England. Hvor varerne fra Portugal er ført hen er ikke konstateret, men formentlig til England, hvorfra turen så er gået videre til Østersøområdet.

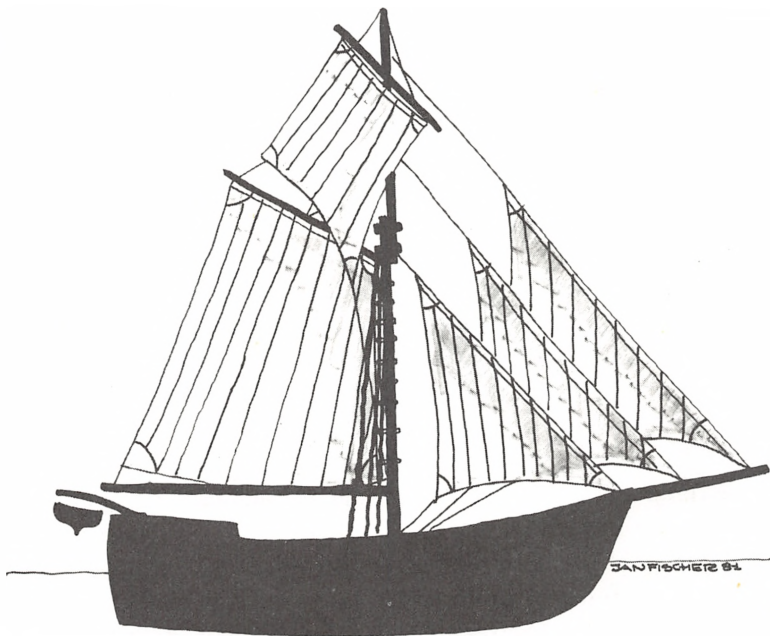
Et forholdvis stort antal skibe har været i Irland formentlig med træ. På tilbagevejen har sejladsen næsten altid været i ballast, men enkelte gange har man bragt smør, kød og talg med tilbage.

Selv om det ikke kan dokumenteres, synes det som om én fragt inden for trekanten har givet tilstrækkeligt udbytte til at dække udgifterne, men to har været et godt resultat og fragt på alle tre led har givet velstand.

Sønderborg

Her var i tiden mellem 1746 og 1754 indtegnet 145 skibe, og der nævnes ikke noget om forliser.

1746	86 skibe på ialt 2.071 kl. gennemsnitligt 24,40 kl.
1749	79 skibe på ialt 1.941 kl. gennemsnitligt 24,60 kl.
1750	78 skibe på ialt 1.981 kl. gennemsnitligt 25,40 kl.

Jagten var det almindeligste mindre skib på østkysten. Det rummede som regel ikke over 25 kl eller ca. 50 tons. (Tegning Jan Fischer).

1751	73 skibe på ialt 1.953 kl. gennemsnitligt 26,75 kl.
1752	81 skibe på ialt 2.127 kl. gennemsnitligt 26,26 kl.
1753	76 skibe på ialt 1.996 kl. gennemsnitligt 26,26 kl.
1754	80 skibe på ialt 1.954 kl. gennemsnitligt 24,42 kl.

Skibenes gennemsnitsalder var i 1746 18 år, i 1750 19½ år, i 1752 19¾ år og i 1754 20¾ år.

Ikke færre end 42 skippere havde det samme skib i alle årene fra 1746 til 1754.

Øresunds toldregnskaber viser for tiden 1746-54 gennemsnitligt 37 og 40 passager i h.v. østlig og vestlig retning.

For Sønderborg-skibene er der kun fundet 10 algirske pas, der alle mangler nærmere bestemmelser af farten. Toldregnskaberne fra Fredericia viser 386 afgang og ankomster fra Sønderborg, deraf er de 118 i ballast.

Efter disse sidste kan der eftervises rejser til byer i følgende lande:

<i>Norge</i>	112 gange, Trondhjem, Bergen, Drammen, Kristiania, Frederikstad, Moss, Molden, Arendal, Holmestrand, Halden, deraf kun 3 i ballast.
<i>England</i>	Newcastle, Kings Lynn, deraf 1 i ballast.
<i>Sverige</i>	23 gange Gøteborg, Gotland, deraf 8 i ballast.

Danmark   Ålborg 67 gange (heraf 14 i ballast), Randers 11 gange (2 i ballast), Æbeltoft 16 (8), Århus 78 (29), Horsens 34 (15), Vejle 9 (4), Kolding 2, Fredericia 54 (18), Haderslev 1, Flensborg 10 (2), Slesvig 4, Slien 3, Egernførde 6, Nordborg 4 (1), Middelfart 8, Bogense 4 (2), Odense 22 (12), Assens 11, Samsø 1, Kalundborg 8 (2), Holbæk 41 (22), Rørvig 5 (1), Roskilde 4 (2), København 5 (2).

Man skal være forsigtig med at drage konklusioner ud fra disse tal. De skibe, der er med i regnskaberne, omfatter kun 80 eller 55 % af det samlede antal, og materiale om farter uden for de områder, der lod sig kontrollere fra Fredericia, mangler. Hertil hørte charterfarter nord og syd for Fredericia, inden for Østersøfarten eller fra den øvrige sejlads gennem Øresund og Store Bælt.

Det er dog ikke for meget at slutte, at det kun har været en lille del af den sønderborgske flåde, der er gået vest om Skagen/Lindenæs, Bergen, Trondhjem og to engelske havne bliver kun nævnt 12 gange.

Norgesfragterne, der gik nord på med landbrugsprodukter og kom hjem med træ og jern, har været foretrukne, fordi der var returfragt. Selv om der også har været transporteret landbrugsvarer til andre danske byer, navnlig frugt, så gik de fleste indenrigske farter med teglværksprodukter. De omfattede i 1750 66 fragter, der transporterede 973.000 mursten og 341.000 tagsten. Det var envejsfragter, der kun kunne betale sig, hvis de gik hurtigt. Det ses f.eks. af, at fragterne til Isse- og Roskilde fjord i perioden alle gik retur i ballast.

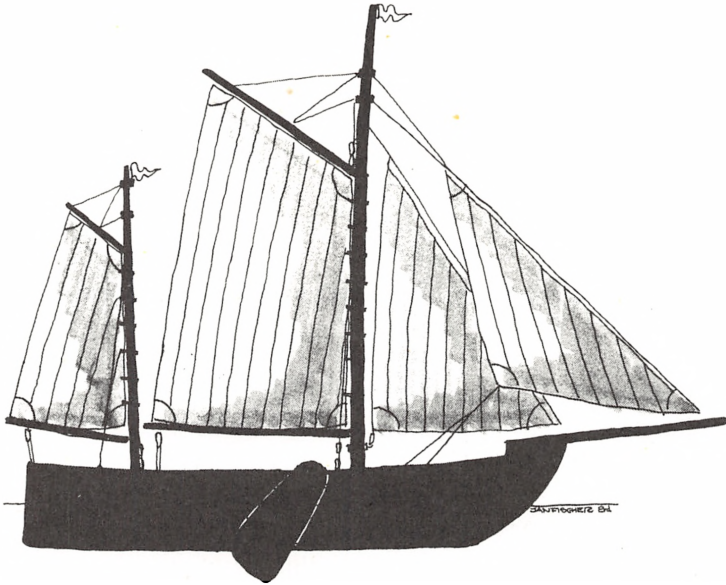
At Sønderborgskibene har søgt at få, hvad de kunne af fragter og måske ovenikøbet er gået i charter, fremgår af, at et par skibe udelukkende er sejlet til og fra Assens, hvor de ikke har haft en eneste fart i ballast.

Der er altså den væsentlige forskel fra Åbenrå, at de sønderborgske skibe er rejst ud med last og kommet hjem i ballast, mens det modsatte har været tilfældet for Åbenråskibene.

Til det sønderborgske område hørte det sydlige Als, og her kom skipperne overvejende fra Asserballe. For det lyksborgske område, Broagerland, er der ikke fundet oplysninger i registranten for hertugdømmets arkiv. Derimod synes der omkring 1770 at have været tilløb til skibsfart fra Gråsten, idet hertugen af Augustenborg den 21. maj 1771 meddeler tilladelse til oprettelse af et skibsværft i Alnor, og der kendes et Ærøskib, der før dette tidspunkt er bygget der. En egentlig liste over skipperne findes dog først fra 1806.

I Stranderød og langs Flensborg fjord havde enkelte skibe hjemme, men de ser ud til at være blevet noteret i Flensborg.

Nordborg lå uden for Sønderborgs område og blev først ved denne tid sammenlagt med hele Ærø til et amt, hvorfra amtmanden i 1747 meddeler, at der ikke er sket ændring i de foregående lister. Han oplyste, at 8 skibe på ialt ca. 60 kl. var indregistreret. Heri kan Ærø ikke være medregnet, da det andetsteds oplyses, at der i 1747 sejlede 29 skibe fra Ærøskøbing og 9 fra Marstal på Slien. De havde en drægtighed på henholdsvis 96 og 16 kl. ialt.

Everten var den almindeligste skibstype på Elben. For at kunne gå op ad floderne var den fladbundet og forsynet med to ydre sænkekøle. (Tegning Jan Fischer).

Flensborg

Flensborg havde fra 1748 til 1754 indregistreret 156 skibe, hvoraf 7 forliste og 2 blev opbragt i henholdsvis Tunis og Algier. Antallet og størrelsen udviklede sig sådan:

1748	88 skibe på ialt 2.602 kl. gennemsnitligt 29,56 kl.
1749	116 skibe på ialt 3.127 kl. gennemsnitligt 29,96 kl.
1750	109 skibe på ialt 3.038 kl. gennemsnitligt 27,87 kl.
1751	110 skibe på ialt 3.011 kl. gennemsnitligt 27,57 kl.
1752	85 skibe på ialt 2.211 kl. gennemsnitligt 25,13 kl.
1753	87 skibe på ialt 2.403 kl. gennemsnitligt 27,62 kl.
1754	91 skibe på ialt 2.488 kl. gennemsnitligt 27,34 kl.

I 1754 var gennemsnitsalderen på skibene 16 år, hvad der ligger midt mellem Sønderborg og Åbenrå.

26 skibe havde den samme skipper i alle disse år, men næsten samtlige skibe var udrustet i partsrederiforhold.

I gennemsnit passerede 26 skibe årligt Øresund i østlig retning og 23 vestlig. Desuden gik skibe fra Flensborg igennem Store Bælt, så disse tal siger ikke noget om, at sejladsen var mindre end Sønderborgs og Åbenrås.

Til Flensborgs skibe er der fundet 83 algirske pas uden særligt indhold; men et stort materiale om årene 1756/58 findes i Flensborg byarkiv og er under gennemarbejdning.

I 1750/51 var der 10 togter efter sæl og hval til de nordlige farvande og byens gamle forbindelser til Trondhjem opretholdtes. Man begyndte så småt på togter til Vestindien og gik ellers i nogenlunde de samme farter som de åbenråske skibe. I Flensborg nød man dog fordelene af at have noget at sejle ud med, men på den tid var teglstenstransporterne, som man havde konkurreret med Sønderborg om, ved at blive tabt.

Egernførde

Fra 1746 til 1754 havde denne by 57 forskellige skibe, der i de enkelte år fordelte sig således:

1746	25 skibe på ialt	662 kl.	gennemsnitligt 26,46 kl.
1747	29 skibe på ialt	870 kl.	gennemsnitligt 30,00 kl.
1748	31 skibe på ialt	867 kl.	gennemsnitligt 27,96 kl.
1751	32 skibe på ialt	961 kl.	gennemsnitligt 30,03 kl.
1752	33 skibe på ialt	1.041 kl.	gennemsnitligt 31,54 kl.
1753	36 skibe på ialt	1.140 kl.	gennemsnitligt 31,66 kl.
1754	32 skibe på ialt	1.056 kl.	gennemsnitligt 33,00 kl.

Her havde 9 skippere samme skib i hele perioden. To skibe forulykkede.

I Egernførde var der tale om egentligt rederi med én storreder og flere mindre; mens det kun var få skippere, der var selvejere.

Gennemsnitligt passerede i perioden årligt 13 og 15 skibe Øresund i henholdsvis østlig og vestlig retning. Sejladserne fulgte i temmeligt stort omfang mønstret fra Åbenrå, men skibene nåede tilsyneladende noget længere bort. Flere skibe gik til Middelhavet, flere til Frankrig, Portugal og endog til Vestindien. 72 algriske pas med ukendt bestemmelse er konstateret.

Rederne byggede skibe, som de formentligt satte i fart med senere salg for øje. Det forklarer bedst den temmelig store udskiftning.

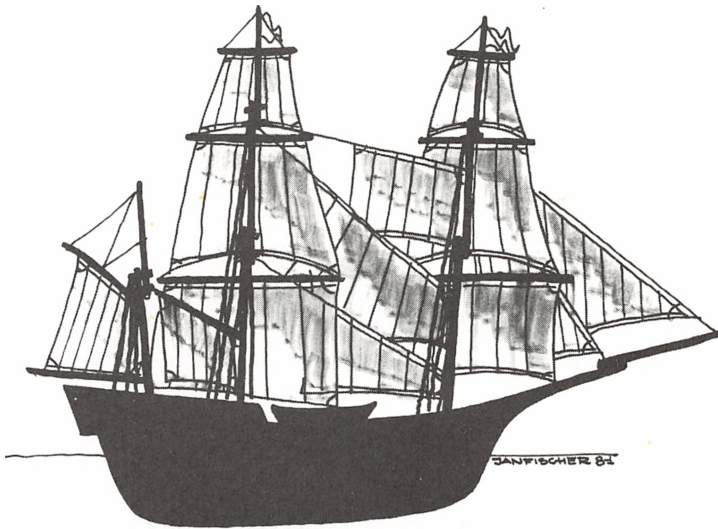
Byen skyldte stifteren af det Otteske handelshus meget af sin opkomst. Da der kun var 10 kilometer fra Egernførde til det sted, hvor Ejderen var sejlbare, udnyttede han efter arvehyldingen i 1721 muligheden for at være med til forsyningen af fæstningen Rendsborg. Tidligere havde den udelukkende fået sine tilførsler vest fra, ad Ejderen.

Slien

Rigets gamle handelsvej Slien fik efterhånden sit tyngdepunkt flyttet fra Slesvig til Kappel, der til trods for, at de fleste af indbyggerne var livegne, fik en fin position som skibsfarts- og skibsbygningsby.

Fra 1753 til 57 var der i byen indtegnet 55 skibe:

1753	32 skibe på ialt	301,5 kl.	gennemsnitligt 9,42 kl.
1754	40 skibe på ialt	344,0 kl.	gennemsnitligt 8,60 kl.
1755	41 skibe på ialt	342,0 kl.	gennemsnitligt 8,34 kl.

Galeothen var den almindeligste form for et lidt større handelsskib på østkysten. Den adskiller sig fra galeasen ved at agterstavnen er rund. Galeothen lastede som regel op til 50 kl. eller ca. 100 tons. (Tegning Jan Fischer).

1756 44 skibe på ialt 366,0 kl. gennemsnitligt 8,32 kl.

1757 42 skibe på ialt 355,0 kl. gennemsnitligt 8,45 kl.

Kappels frie borgere var i 1666 flyttet til Arnis og havde grundlagt et skipper-samfund, der i 1747 ejedes 9 skibe på tilsammen 85 kl.

For skibene fra Kappel og Arnis var Østersøen det foretrukne område, men fra 1749-54 havde de dog tilsammen 7 og 8 passager årligt i henholdsvis østlig og vestlig retning på Øresund. Det var hovedsageligt Lybæk og byerne langs Mecklenborgs kyst, som de søgte til.

Slesvig havde i 1746 8 skibe på 82 kl. og i 1747 12 på 162 kl. med 1 passage årligt i hver retning på Øresund i tiden 1746-54.

Femern

En enkelt skibsliste fra Femern fra 1745 fortæller, at der var 34 hjemmehørende skibe med en samlet drægtighed på 392 kl., hvoraf 20 var fra Burg.

De fleste skibe var bygget i Neustadt, så den meste fart har sikkert været koncentreret om Lybækbugten.

Husum

Byen og amtet omfattede øerne Pelworm og Nordstrand. Ialt var 37 skibe indtegnet i 1745-56:

1745 14 skibe på ialt 87 kl. gennemsnitligt 6,28 kl.

1747	16 skibe på ialt	103 kl. gennemsnitligt 6,43 kl.
1751	18 skibe på ialt	69 kl. gennemsnitligt 3,83 kl.
1752	21 skibe på ialt	101 kl. gennemsnitligt 4,81 kl.
1753	19 skibe på ialt	74 kl. gennemsnitligt 3,89 kl.
1754	19 skibe på ialt	73 kl. gennemsnitligt 3,84 kl.
1756	22 skibe på ialt	86 kl. gennemsnitligt 3,91 kl.

I 1745 var gennemsnitsalderen 7,85, men i 1752 16,66.

De små skibe var fortrinsvis indstillet på forsyning af øerne ud for kysten og tilbagetransport af øernes produkter samt transporter til Elben.

På grund af Husum havns tilstand var der ikke mulighed for sejlads med større skibe.

Ejderen

Når Ejderen inddrages som et betydningsfuldt søfartsområde, skyldes det ikke så meget de 26 skibe, der hørte hjemme på selve floden i Stabelholm. De var små og uanselige, men det de stod for var i virkeligheden noget helt andet. De var centrum for det område, der var knyttet til Ejderen som søfartsvej, hele området fra Rendsborg inde i landet til Tønning, og selv om Slesvig, Egernførde og Kiel konkurrerede om at blive forsyningsbase for fæstningen Rendsborg, nyttede det ikke. Ikke alene lå de indtil 1721 i gottorpsk område, men de kunne ikke hamle op med, at Ejderen vendte mod vest. Først da Ejderkanalen blev taget i brug i 1780'erne kunne dette vendes fuldstændigt. Som nævnt var det dog allerede fra 1721 lykkedes Egernførde at slå en breche i monopolet.

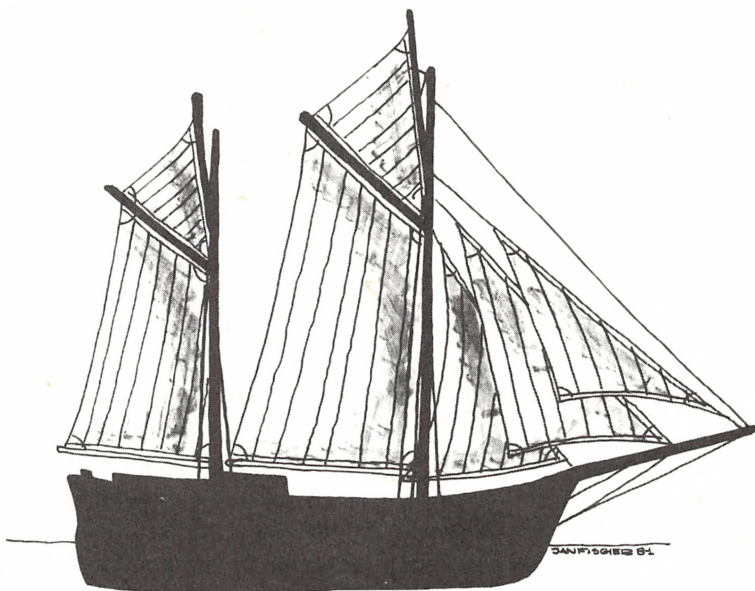
Rendsborgs egen skibsfart var stærkt på vej nedad omkring 1750. I 1745 fandtes der 5 skibe med en tonnage på 200 kl., der allerede i 1747 var nede på 3 med 60 kl.

Frederikstad havde med 8 skibe i 1746 en tonnage på 50 kl.

Antallet af skibe faldt lidt i de næste 10 år, mens drægtigheden lå mellem 56 og 40 kl.

Da den gottorpske kansler Gørtz i 1713 tillod general Stenbock at slutte sig inde i fæstningen Tønningen, var denne gottorpske hovedborg solgt. Den blev sløjft af de kongelige tropper. Før da havde den på grund af sin udmærkede havn haft en ikke ubetydelig skibsfart, der op mod århundredets midte havde vanskeligt ved at komme sig. I tiden mellem 1745 og 1757 havde den mellem 6 og 13 skibe på mellem 124 og 292 kl. ialt, der sejlede på Nordsøhavnene og til Bretagne, men sjældent krydsede Nordsøen.

Tønning var af de gottorpske hertuger tænkt som ladeplads, men det var først Ejderkanalen, der fik gang heri. Indtil da var det de små tørveskibe og pramme fra Stabelholm, der sørgede for forsyningerne. Bådene blev som regel bygget langs Ejderen, hvor skipperne boede, og deres vigtigste opgave var at transportere tørv, brænde og andre fornødenheder ikke alene til fæstningen, men også til Ejdersted, ja længere mod nord til Amrum, hvor der i 1735 blev klareret tre

Et mindre lastfartøj, som i den sidste halvdel af 1700-årene blev meget udbredt. (Tegning Jan Fischer).

skibe fra Ejderen, der transporterede kalk fra Wyck til Nieblum, tørv fra Ejderen til Nieblum og mandskab fra Amrum til Glückstadt.

En egentlig skibsliste fra Stabelholm mangler.

Elben

Ligesom trekanten Åbenrå, Sønderborg og Flensborg i skibsfartmæssig henseende var et kraftcentrum i Riget, var området omkring Elben det. Det, som ikke lykkedes for Christian IV med Glückstadt, lykkedes til overflod med Altona, det lille fiskerleje, som Chr. IV overtog i 1640 og som Stenbock på hamborgsk opfordring ødelagde i 1712.

Lige fra begyndelsen af byens eksistens som købstad havde den særlige privilegier, der også omfattede tyske og portugisiske jøder. Sammen med de reformerte dannede de grundstammen i et samfund, der forstod at udnytte konjunkturerne på grænsen mellem et stort bysamfund, Hamborg, der via Elben havde bagland til Bøhmen, et stort kurfyrstendømme, Hannover, der havde personalunion med England, og endelig dets eget Land, Den danske krone. »1640 - Es ist dieses das glücklichste Jahr gewesen so Altona jemals erleben können«, skrev i 1747 en af byens topografer om foreningen med Danmark.

Byen blev samlingspunkt for Hamborg, Hannover og Danmark. Var der gode konjunkturer et af stederne blev handel og søfart ført derhen. De danske var forholdsvis gode i hele 1700-tallet og fra 1720 til 1807 var Danmark ikke i krig.

Der var derfor stor gennemtræk i antallet af skibe, der var hjemmehørende i Altona:

1746	35 skibe på ialt 2.619 kl. gennemsnitligt 74,68 kl.
1747	37 skibe på ialt 2.749 kl. gennemsnitligt 74,29 kl.
1748	37 skibe på ialt 2.596 kl. gennemsnitligt 70,16 kl.
1751	38 skibe på ialt 3.027 kl. gennemsnitligt 79,65 kl.
1752	34 skibe på ialt 2.661 kl. gennemsnitligt 78,26 kl.
1753	29 skibe på ialt 2.391 kl. gennemsnitligt 82,44 kl.
1755	28 skibe på ialt 2.348 kl. gennemsnitligt 83,85 kl.
1756	37 skibe på ialt 2.967 kl. gennemsnitligt 80,18 kl.

Det var store skibe, og de farter, der blev foretaget, forudsatte da også mange algriske pas, ialt 62, hvortil kom grønlandsfart med 49.

Også oplandet havde i skibsfartmæssig henseende betydelig vægt. Ottensee havde således 23 everter, hvoraf 16 var fiskere og resten lodser. Blankenese havde imellem 1735 og 1780 op til 90 fiskeeverter, der var for stort et tal til forsyning af Elbområdet. En væsentlig del gik derfor til fangstområderne nær Holland. Her blev fisk fra Blankenese everterne foretrukket, fordi de var taget med drivvod. Det ødelagde ikke fiskene ligesom på de hollandske skibe, hvor de blev taget med slæbevod.

Wedel, der var endepunkt for den jyske Oksevej, havde 15 everter. De var beskæftiget i den interne Elbtrafik med transport af tørv til Altona og Hamborg og gødning retur. Desuden havde Pinneberg 12 everter, flækken Uetersen andre 12, klosterområdet Uetersen 38 og Elmshorn 18.

Alt i alt har der været ikke mindre end 168 fartøjer i Altonas opland med en tonnage på omkring 840 kl.

Lidt til en side og med en økonomi for sig selv lå Glückstadt, hvis flåde på 23 skibe i 1745 bestod af 2 større skibe, 8 færger, 4 pramme, 9 everter på ialt 363 kl., der for skibenes vedkommende drev grønlandsfart, mens færgerne bragte passagerer fra de skibe, der skulle gøre ophold i Glückstadt til Hamborg og Altona. De havde i 1753 207 egentlige færgeture og 21 transporter med tørv. Det sidste var ellers everternes arbejdsfelt.

Ved Elbens nedre løb var et andet søfartsområde koncentreret om Itzehoe. Byen er oprettet af Karl den Store som værn mod folkene nordfra, men senere blev den en vigtig station for Lybæks transporter til og fra vestkysten. Fra Lybæk blev varerne transporteret i pramme så langt Trave floden var sejlbar, nemlig til Oldesloe, hvorefter de gik over land til Kellinghusen. Herfra var floden Stør, der gennemstrømmede Itzehoe, sejlbar. Ved Itzehoe blev de omladet i pramme og transporteret videre. Krempe havde oprindelig del i denne fart, men da byen blev ødelagt i Kejserkrigen overtog Itzehoe alt. Her var der i 1747 en flåde på 20, 3 skibe, 2 joller og 15 pramme på ialt 233 kl.

Til videre transport blev lasterne omladet i skibe, enten i Itzehoe eller i marskegnens byer. Det gælder: St. Margarethe i Wilster marsken, der havde 9 everter og kuffer på ialt 73 kl., Brockdorf i Krempermarsken med 13 everter på 122 kl., Wewelsfleth, hvor Krempau og Støhr flød sammen, havde 4 skibe på 35 kl., Beyenfleth, der samtidig tjente som havneby for Wilster med 6 skibe på 35

kl. eller måske endog i Syd-Ditmarsken, hvor 13 bondeskipperne havde 176 kl. til rådighed.

For begge hertugdømmers vedkommende er der som anført i årsberetningen usikkerhed i opstillingerne. På den ene side mangler de sikre oplysninger fra de amter, hvor skipperne hørte under et adeligt område. De var ikke forpligtet til at tage borgerskab i en købstad ligesom skipperne hjemme i den kgl. og den gottorpske del. På den anden side mangler der indberetninger fra den gottorpske del af Holsten, hvor der var skibsfart fra Kiel, Lütjenburg, Neustadt og Nord-Ditmarsken, lige så lidt som der er indberetninger fra det kgl. Heiligenhafen.

Trods disse store huller i indberetningerne, så tegnes der dog et billede af hertugdømmernes skibsfart omkring 1750. Den udviser en mangfoldighed af forsøg på at udnytte de forskellige muligheder, der har været for udbytte, ved fiskeri, fjordsejlad, langfart, kystfart osv. Af de nordslesvigske byer havde Åbenrå lagt hovedvægten på at lade skibene gå i transport for andre, Sønderborg på transport af den lokale produktion i landbrug og teglindustri. Mens Flensborg, der var den udprægede handelsby efter gammelt mønster, både samlede og distribuerede varer. Især for Åbenrå-skibsfarten bliver nogle spørgsmål stående åbne. Hvorfor udgik der i 1746-50 ikke færre end 58 skibe på ialt 2908 kl. af den åbenråske flåde, mens der kun tilgik 39 på ialt 1.373 kl.? Eller hvorfor blev så stor en mængde af de åbenråske skibe bygget i Neustadt?

Væsentligere er det dog, at en undersøgelse af de økonomiske forhold bag alt dette mangler. Den kan kun gennemføres, hvis den kombineres med en undersøgelse af skyld og panteprotokollerne. Skipperne har hjulpet hinanden og tegnet andele hos hinanden, men er det andet end af forsikringsmæssige grunde?

Arkivalier:

- R.A. Commercekollegiet 1735-41, tyske sekretær 357 skibslister fra hertugdømmerne 1748-57.
Rentekammeret 2216 2 & 3 relationer, regnskaber og kollektter vedr. Slavekassen.
Toldbøger fra Fredericia
L.Å. Åbenrå Byarkiv. Søpas.
Godsarkiv: Augustenborg-Gråsten.
L.A. Slesvig: Godsarkiver abt. 195, Roest 101.
Byarkiv Flensborg: Søpas 1756-58.

Litteratur:

- De enkelte byers topografier.
H. Schütt: Schiffart und Häfen, Flensburg 1971 med bibliografi.
Wand v. Oesau: Schleswig-Holstein Grönlandsfahrt auf Wahlfisch und Robenslag von 17. bis 19. Jahrhundert, Glückstadt 1932.
N. Bang og Knud Korst: Tabeller over Skibsfart og Varetransport gennem Øresund, bd. I og II 1916 og 1922.
H. Schlaikier og M. Michelsen: Åbenrå Søfart, Åbenrå 1929.
Das Flensburger Schiffergelag in Vergangenheit und Gegenwart, Flensburg 1979.

C. Kock: Seehandel und Schiffahrt in Eckernförde: Jahrbücher des Heimats gemeinschaftlich Kreis
bd. 9 og 10.

Hans Fontenay v. Wobiser: Eckernförde Blühezeit und die Otte, Eckernförde 1920.

Niels Knudsen: Sønderborg Skipperlaug 1571-1971, Sønderborg 1970.

Ludolph Hinrich Schmid: Versuch einer historischen Beschreibung der an die Elbe belegenen Stadt,
Altona, Altona og Flensborg 1747.

Noter:

1. 1 kommercelæst var 150 kubikfod eller ca. 6 m³, og det samlede antal var udtryk for skibets lasteevne.
2. Algirske pas var en legitimation til en bestemt langfart, der blev udstedt efter en afgift til Slavekassen.

Fem nordslesvigske bybilleder i Hermann Biernatzki: Schleswig-Holstein (1848)

H. P. JENSEN

I de bevægede år op til Treårskrigen skillede en stor agitatorisk litteratur om nationalitetsforholdene i Slesvig udover både Danmark og Tyskland. Et godt eksempel fra tysk side er Hermann Biernatzkis: Schleswig-Holstein, der udkom på forlag i München i 1848. Ifølge Klose & Martius': Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg (Neumünster 1962) var Biernatzki advokat, senator, forfatter og topograf. Hans bog må be-

Gravenstein

Slottet er set henover slotssøen og står som et koldt lysende midtpunkt. Byen ses intet af. Teksten er derimod fuld af varme og begejstring over park og omegn. Der fortælles om Nybøl nor, Sundevad og Egersund, der betegnes som fabriksby, hvor en mængde teglværker fremstiller de kendte gule Flensborgsten. Skovensomheden, frugthaverne og den almindelige orden og renlighed har også fanget forfatterens blik.

Sønderburg

Sønderborg sammenlignes med det holstenske Pløn, men denne by er friskere som følge af den travle havn. Slot og by virker dog noget forfaldne. Kristian den Andens fangenskab på slottet nævnes, også den berømte rille i det runde bord. Fra møllebjergene øst for byen er der udsigt over det skønne Als.

tegnes som tendentiøs, idet han ensidigt fremhæver tysk præg i bygningerne og ugerne erkender danske træk. Dette fordrejer dog ikke de 24 illustrationer, der smykker bogen, og hvoraf fem har nordslesvigske motiver.

Iøvrigt har Biernatzki overvejende beskæftiget sig med Holsten som helhed og kun østkysten af Slesvig. Midterlandet og de vestslesvigske egne er kun overfladisk omtalt og fra disse egne er der ingen illustrationer. De fem gengivne nordslesvigske motiver er Gråsten, Sønderborg, Augustenborg, Åbenrå og Haderslev.

Fra 1820 og fremefter havde litografiet eller stentrykket vundet meget stor udbredelse som illustrationsform og kobberstikket havde tabt tilsvarende terræn. Litografiet var dog ikke enerådende til gengivelse i store oplag. Kobberstikket havde fundet en delvis afløser til tryk i fornemmere gengivelser i stålstikket, der var særligt velegnet til gengivelse af mindre topografiske billeder. Stikningen i den hårde stålplade gav mulighed for et billede med meget små detaljer og fine

Augustenburg

Augustenborg har altid været et vanskeligt objekt at gengive for topografiske kunstnere, og heller ikke dette stik er særligt vellykket. Slottet rager op som en tung kasse, og samspillet mellem natur og bygningsværk er ikke harmonisk. Parken, fjorden og omegnen berømmes. Forfatteren erkender et dansk præg i byggestil og sprog, og særligt det sidstes betydning arbejder han ihærdigt på at bagatellisere.

farvetoner, der forlenede objekterne med romantisk ynde. Iøvrigt var teknikken først udviklet i England. Den forsøgtes holdt hemmelig og kun få kunstnere og trykkerier beherskede teknikken. I anden fjerdedel af 1800-tallet udkom alligevel et meget stort antal topografiske billeder i stålstik, hovedsageligt i England og Tyskland. Herhjemme blev teknikken kun sjældent anvendt.

Illustrationerne i Hermann Biernatzkis værk var stålstik, tegnet af maleren Georg Michael Kurz, der levede fra 1815 til 1883. Stålstikkene var udført af Johann Gabriel Friederich Poppel, der levede fra 1807 til 1882. De to kunstnere har arbejdet sammen på et utal af motiver fra Tyskland, Svejs og Østrig. Deres værker går igen i bøger, almanakker og især i populære »Ansichtswerke«. I Biernatzkis tilfælde har de kunnet give en bog en særlig interesse og attråværdighed. I den nationalitetskamp, der foregik på tryk, havde den tyske side faktisk et ikke ubetydeligt aktiv i populære topografiske afbildninger fra det omstridte Slesvig. Wilhelm Heuers: *Malerische Ansichten* og Carl Warnbergs:

Apenrade

Flere af de kunstnere, der i 1800 tallet afbildede nordslesvigske byer og egne, har valgt ens standpladser, hvis de da ikke direkte har tolket på kollegers værker. Kurz har tegnet Åbenrå set nordfra i lighed med Wilhelm Heuer, men med en ganske anden stemning. Hvor Heuer er lys og noget flimrende, er Kurz dyster og prægnant. Heri viderefører han en tysk romantisk malemåde. Byen får ord for at være velhavende med en god havn og en smuk omegn med en yderst velhavende bondestand.

Album Schleswig-Holstein er andre eksempler herpå. Det var så lige til, at bøgerne blev købt for at de smukke billeder kunne tages ud og hænges op på væggen. Derfor er det også svært at finde et eksemplar af bogen, komplet med stålstikkene. Fra dansk side fik man først et modstykke med Em. Bærentzens Danmark i 1856.

Til alle bogens 24 illustrationer er der en udførlig tekst, der her gengives i uddrag for de fem nordslesvigske bybilleders vedkommende.

Kurz og Poppels illustrationer i Biernatzkis bog er oprindeligt ukolorerede, men de lader sig med fordel efterkolorere i sarte pastelfarver, der står fint til stålstikkets fine linier og schatteringer.

Hadersleben

Byen er tegnet fra nordøst, men standpladsen er noget vanskelig at lokalisere. Bysilhouetten er præget af Domkirkens svære massiv. Fjord og dam anes, og billedet er gjort stemningsfuldt ved modstilling af meget lyse og næsten sorte partier. Ligesom Åbenrå-motivet er det præget af tysk-romantisk billedopfattelse.

Hadersleben er hovedstad i et stort amt, byen vrirler af embedsfolk, og i lighed med Åbenrå angives det dansksindede partis betydning at være lig nul. Domkirken beundres. Der findes et havneselskab besjælet af en dygtig »Communalgeist«. To mil nord for byen ligger det sidste tyske sted: Christiansfeld, sæde for Brødremenigheden.

Traditionsoptegnelser om brødbagning

AF KNUD JENSEN

Af de mange fremstillingsprocesser, der før industrialiseringen indgik i den selvforsynende landhusholdning, var brødbagningen nok det led, der holdt sig længst. I 1930'erne bagte man endnu sine egne rugbrød mange steder i Sønderjylland, og forøvrigt også i Vestjylland og Vendsyssel. Under verdenskrigen 1939-45 vedvarede bagningen i de gamle, hvælvede murstensovne i ret stort omfang, og på en gård i Fårhus, Bov sogn, bagte man selv rugbrød helt til 1950.

Da det i begyndelsen af 1960'erne gik op for mig, at der her var et emne, som endnu kunne udforskes, gav jeg mig til systematisk at indsamle materiale om bagningen ved at henvende mig til ældre folk for at få disse til at fortælle om dette emne. I forbindelse med indsamlingen af materialet har jeg først og fremmest benyttet mig af meddelere, der havde førstehåndskendskab til emnet - altså folk, der selv havde deltaget i bagningen. Jeg fandt frem til mine meddelere på forskellig vis. Dels var det folk, jeg personligt kendte, dels fandt jeg disse i avisernes omtale af »runde« fødselsdage, dels henvendte jeg mig på alderdomshjemmene og opsøgte egnede meddelere på disse institutioner. Ikke mindst denne sidstnævnte opsøgningsmetode har givet gode resultater.

Mine samtaler med disse ældre folk indledte jeg som regel med at forsøge at skabe en god atmosfære ved at tale om almindelige foreteelser, og ofte måtte jeg tæmme min utålmodighed ved at lytte til lange beretninger om børn, børnebørn og oldebørn samt om forholdene under første verdenskrig. Når vi endelig nåede frem til selve emnet, lod jeg så vidt muligt meddeleren selv fortælle, og når jeg stillede spørgsmål, beflittede jeg mig på at forme disse således, at jeg ikke påvirkede meddeleren. F.eks. sagde jeg ikke: »formede du surdejen rund«, men »hvorledes så surdejen ud!« Jeg sagde heller ikke: »lavede du kors i dejen«, men »blev der lavet mærker i dejen«!

I forbindelse med indsamlingsarbejdet brugte jeg allerede fra 1964 en særlig metode. Jeg medbragte et stykke dej, fremstillet af mig selv og æltet af rugmel, salt og vand. På dette dejstykke, der blev formet som en surdej, fik jeg meddeleren til at lave de mærker - ofte korslignende tegn - som de pågældende i sin tid selv havde anvendt. Derefter fotograferede jeg både surdejsmodellen med mærkerne og den måde, disse var anbragt på. Også under denne proces forsøgte jeg at undgå at påvirke meddeleren, idet jeg for eks. ikke bad hende lave kors på surdejen, men sagde: »lavede du mærker på denne surdej«, og hvis dette blev bekræftet: »prøv lige at lave dem«. Desuden fik jeg i mange tilfælde meddelerne til af denne dej at forme modeller af de småbrød, de havde fortalt om (»knækager«, »skoldkager« etc.). Disse modeller er ligeledes fotograferet. Endelig har

jeg fotograferet de måder, man holdt hænderne på, under gættelege om peber-nødder. Disse forskningsmetoder er mig bekendt ikke hidtil anvendt på dette område, og jeg har ved hjælp af min surdejmodel indsamlet sikre oplysninger om flere forskellige måder at lave surdejskors på. Det er et interessant emne, der i sig selv er en afhandling værdig!

Under samtalen med meddeleren foretog jeg hele tiden notater, som hurtigst muligt blev renskrevet til en samlet beretning og ofte derefter er godkendt af meddeleren, evt. med visse rettelser. I hvert enkelt tilfælde indhentede jeg oplysninger om meddelerens fulde navn, fødselstid og -sted, bopæl, stedet, hvor bagningen foregik (landsbyen, sognet), moderens eller madmoderens fødested (for at fastslå eventuel egnspræg fra generationen forud), social baggrund (gård, husmandssted, håndværker), osv. Så godt som alle mine beretninger er indsendt til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser.

Det er helt bestemt min erfaring, at man skal være alene med meddeleren. Hvis flere er sammen, risikerer man, at traditionsstof fra forskellige egne blandes, og at der sker indbyrdes påvirkning. Det er ligeledes min erfaring, at de bedste meddelere nok er folk, der ikke har viden om litteratur vedrørende emnet. En fordel for optegneren er det at have kendskab til landsdelens dialekter.

Jeg har indsamlet traditionsstof om bagning i hele Sønderjylland, men mest i de midterste og vestlige egne. Mindst 80 beretninger er det blevet til. For en god ordens skyld bør jeg nok nævne, at jeg har indsamlet materiale om mange andre emner, såvel etnologiske som folkloristiske.

Jeg begyndte med indsamlingen omkring 1960 og fortsatte derefter til slutningen af 1970'erne, mest intensivt sidst i 1960'erne og i begyndelsen af 1970'erne, da jeg også havde opnået større erfaring. I de seneste år har jeg ikke haft tid til at dyrke denne min »hobby«. Jeg har kun beskæftiget mig med hjemmebagningen på landet. Den fagmæssige bagning i bagerierne har jeg ingen optegnelser om.

Det er nok en kendsgerning, at de folk, der selv har beskæftiget sig med hjemmebagning af rugbrød, er ved at uddø. Det var derfor på høje tid, at dette materiale blev indsamlet.

I det følgende gengives en af mine optegnelser, således som den var skrevet, da den blev indsendt til Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser:

»Nustrup sogn (3049) Gram herred, optegnet 31/5, 2/7 og 18/9 1979 af Knud Jensen, Padborg, efter oplysninger af enke Marianne Schmidt, F. Bramm, født 1/10 1888 i Nustrup sogn, i Østergård, boende Adelvej 17, Lunds-bæk pr. Vojens, Nustrup sogn.

BAGNING

Marianne og hendes mand blev gift i 1913. De overtog da den gård i Lunds-bæk, som hendes søn Mads Schmidt, nu ejer. Der bagte de deres egne brød i den store ovn, hele tiden fra indflytningen til omkring 1945.

Til brødene brugte de deres egen rug. Den blev malet på Nustrup vejrmølle. De havde en bestemt sæk af tæt vævning til at transportere melet i. De kaldte den »æ brøsæk«.

*Marianne Schmidt, fotograferet i sit hjem
d. 2/7 1979.*

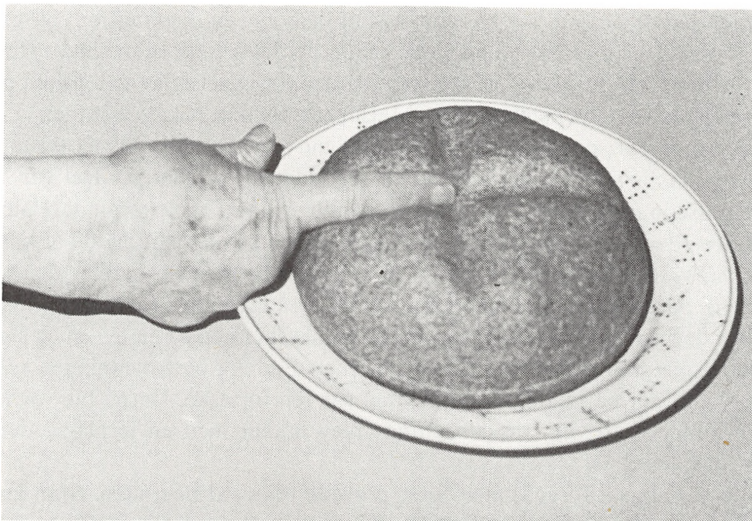
De »lavet æ brø te« (traf forberedelserne til bagningen) dagen før selve bagedagen. De begyndte på dette arbejde om eftermiddagen. Da »temset« (sigtede) de også sigtemel til rugsigtebrødene. Dertil brugte de »en tems« (en stor hårsigte), og de sigtede melet ned i »æ ba·gtråw« (bagetruget), der var udhulet af en egestamme. Den er af »kjæneg« (kerneeg), siger Marianne. Dette trug - som endnu eksisterer - fandtes allerede på gården, da Marianne kom dertil som nygift.

Forberedelserne til bagningen af rugbrødene foregik på den måde, at der blev hældt rugmel i den ene ende af dejtruget, og så blev dette mel skoldet. De kogte vand i et par gryder, og dette vand blev hældt på melet, og så blev der rørt i det med en stor træske. Efter denne proces stod dejen og kølede en tid. Så blev »æ surdej« brækket i småstykker og drysset i dejen, og mere mel blev tilsat. Det blev så æltet med hænderne så grundigt, at dejen var så fast, at den kunne slippe hænderne - altså ikke klæbede.

Endelig blev dejklumpen glattet med hænderne og anbragt i den ene ende af dejtruget, og så blev der lavet et kors midtpå dejen med pegefingeren. Marianne trak to lave riller over kryds. Sådan havde hendes mor også gjort, og hun havde yderligere gjort det, at hun samtidig sagde: »i gus navn«! Hun havde en gang forklaret, at det skulle gøres, for at bagningen skulle lykkes. Til slut blev der drysset mel over hele dejstykket, og så blev det dækket med et lagen og en lang pude. Sådan stod det om natten »o løjdes« (og hævede).

Næste morgen ved syvtiden blev arbejdet fortsat. Den hævede dej blev nu igen gennemæltet med mere mel. Den blev æltet så længe, at den »it kløwet« (ikke klæbede (til hænderne)). Så blev dejen skåret i stykker, der hver var passende store til ét brød. Disse stykker blev hver for sig først trillet i kugleform, og derpå blev de trillet og klasket mod indersiden af dejtruget, så de fik den aflange form og blev rigtig faste, uden revner. Dejtruget stod i passende arbejdsøjde på to bukke, der var forbundne ved en tværstang.

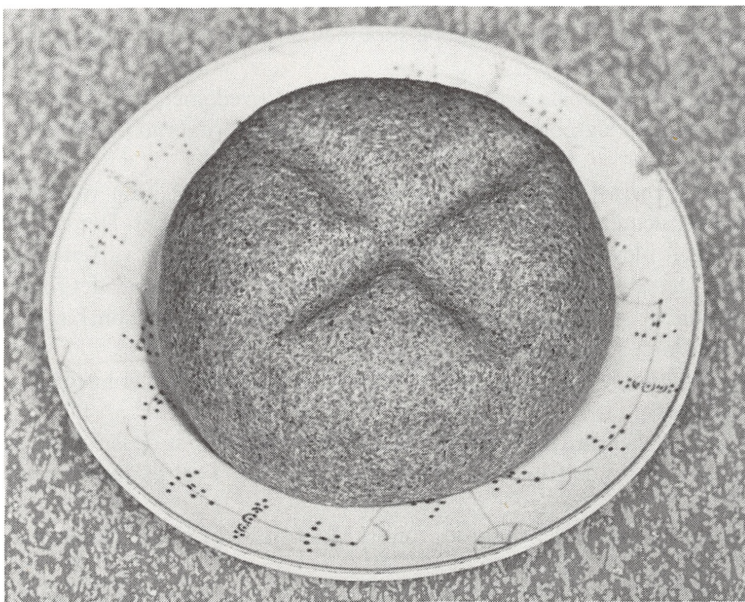
Samtidig blev der taget et stykke dej fra til surdej til næste bagning. Det blev æltet med salt og trillet i en kugle, og så lavede Marianne et kors på det. Med kanten af højre pegefinger trykkede hun to riller, der krydsede hinanden. Hver rille havde den dobbelte længde af en finger, og hun trykkede således to gange med fingeren for hver rille. Når

Marianne Schmidt viser selv, hvorledes korset på surdejen blev lavet.

det var gjort, dryssede hun salt over hele surdejens overflade. Sådan havde hendes mor også gjort.

Derefter stod brødene en tid til »ætterløjtning« (efterhævning). Hvert brød blev prikket med en kniv, 3-4 gange på langs, ovenpå. Der blev lavet en jævning af rugmel og vand, som blev smurt på brødene med hånden.

Surdejen med korset, som Marianne Schmidt selv har lavet.

Bageovnen havde de »nie i æ ba·ghus«, som ikke var en bygning for sig selv, men et rum i stuehuset. I hendes barndomshjem kaldte de dette sted »æ ovnhaus«. Hendes egen bageovn var hvælvet, bygget op af teglsten, og der var også sådanne teglsten på »æ a·n« (arnen = ovnbunden). Ovnens var efter Mariannes mening meget gammel.

De fyrede med træ, der aftenen før var lagt ind i ovnen på kryds og tværs i lag over hinanden, og blandt træet lå der »flower« (overfladetørv fra mosen). Det var Mariannes mand, der passede fyringen, og han »tænn« (tændte op) ved hjælp af pinde. Bålet brændte i et par timer eller »halvtredie«. Stenene inde i ovnen skulle være hvide af varmen - »te æ a·n den var vie å æ sort mand var a· æ ovn« (til ovnbunden var hvid og den sorte mand var af ovnen). Så blev »æ ild racht ue mæ æ ra·g« (så blev ilden (gløderne) raget ud med (ovn)ragen), der var af jern. Gløder og aske blev skrabet ned foran ovnen og slukket med vand. Trækulsresterne blev brugt til strygejernet. Endelig blev ovnbunden svabret med en våd sæk, anbragt på ragen, så ovnbunden var ren for aske. Derpå blev ovnen lukket, så varmen kunne sætte sig. »æ ovnsmunn« blev lukket med en jernlåge, der hang på »krykker«, dvs. hængsler.

Så skulle bagningen foregå, men først prøvede man varmegraden. Man kastede lidt mel ind på ovnbunden. »ven de bræ·n mæ æ sa·m« (hvis det brændte (sort) med det samme (straks)), var ovnen for varm, og så lod de ovnlugen stå åben et stykke tid. Blev melet kun brunt, var varmen passende.

Der var et vindue ud for ovnen, og lyset derfra kunne nogenlunde oplyse ovnens indre. Derfor brugte de intet lys i det første brød eller anden form for oplysning af ovnens indre. Brødene blev sat ind med »æ skøssel«, der var helt af træ. De dryssede lidt mel på skydselens plade, så brødene let kunne slippe pladen. Rugbrødene blev sat inderst i ovnen, dvs. langs yderkanten, ved hvælvingen. Når alle brød var inde, blev ovnen lukket.

Samme morgen, mens de ubagte rugbrød endnu stod og efterhævede, blev dejen lagt til rugsigtebrødene. Dejen blev lagt i mælk og hævede ved pressegær. Disse sigtebrød blev sat i ovnen med skydselen en halv time til tre kvarter efter, at rugbrødene var sat ind. Sigtebrødene blev snittet flere gange på skrå med en kniv og smurt med »råmjælk«, som blev smurt på med hånden.

Der blev også lavet nogle »ve·kager«, som var af hvedemel, men i øvrigt af samme langagtige form som sigtebrødene. Disse bagte - ligesom rugbrød og sigtebrød - direkte på ovnbunden.

Det var også en fast regel, at der blev bagt »en ovnka·g«. Den var af rugsigtemel blandet med hvedemel, lidt fedt, lidt sukker, lidt salt, mælk og gær. Der var også råmælk i den. Ovnkagen blev bagt i en bradepande, der i dette tilfælde var en jernplade med opbøjet kant. Den stod og bagte på ovnbunden i ca. ½ time. Den var det første bagværk, der blev taget ud af ovnen. Derefter fulgte hvedebrød og sigtebrød, som bagte i ca. 1 time, og endelig rugbrød, som bagte i 2 ½ time.

De bagte også nogle småkager på jernplader i den store ovn. De havde plader nok til ca. 100 småkager.

Rugbrødene blev vasket med en klud med koldt vand, efter at de var taget ud af ovnen, og så blev de anbragt i dejtruget til afkøling med bundene i vejret. Derefter blev de langt i kælderen.

De bagte hver gang 12-13 rugbrød, som skulle vare i ca. 3 uger. Yderligere bagte de 10 rugsigtebrød og 5 hvedebrød.

Rugbrød kaldtes blot »brø«, rugsigtebrød kaldtes »råwka·g«, hvedebrød »ve·ka·g«, endeskiven »æ æ·nsky·w« og skorpen »æ reng«.

Marianne Schmidt viser, hvordan knæpkagen blev trykket flad.

Ovnkagen spiste de til »onnen« (middagsmad) og fik saftsovs til. Marianne siger, at ovnkagen også nogle steder bagtes i et lertøjsfad. Sådan blev den bagt af hendes mor - i hendes barndomshjem. Flere steder på egnen blev ovnkagen kaldt »en sætka·g«, f.eks. på Jellinghaugård, Nustrup sogn.

Der blev også bagt »knæpkager« hver gang. Disse var af dejrester af de forskellige slags dej i dejtruget, tilsat ekstra sigtemel samt fløde og sukker. Dejen til en knæpkage blev trillet i en kugle og derefter trykket flad med håndroden og knoerne på højre hånd. En knæpkage var således nogenlunde cirkelrund, 15-20 cm i diameter og ganske tynd. Den blev prikket med en gaffel og smurt med lidt fløde og sukker. Hver person i husstanden fik en knæpkage, og den måtte man spise, når man havde lyst. Sommetider fik de smør på knæpkagen. Karlene, der arbejdede i marken, kom hjem til gården og fik deres knæpkage til kaffe. Under krigen 1914-18 blev der bagt særlig mange knæpkager, som blev sendt til soldaterne ved fronten. Soldaterne var meget glade for disse kager. Mariannes mand var soldat under krigen, men allerede d. 9/9 1914 kom han i engelsk krigsfangenskab.

Der var normalt 10-12 personer i den daglige husholdning.

Når bageovnen var noget afkølet, lagde de sommetider dyner fra sengene ind i den. Fjerene blev løftet ved varmen i ovnen.

Marianne oplyste yderligere, at de opbevarede rugen til brød i dynger på stuehusloftet. Det gjorde de også i hendes barndomshjem.

I barndomshjemmet »ha·j di jæn ståen o æ lo æ he·l ti å tæsk mæ plejl« (havde de én stående på loen hele tiden at tærskede med plejl). Det var en arbejdsmand, der hed Budde. På hendes egen gård tærskede de ikke med plejl.

Klidden, som blev sigtet fra rugsigtemelet, blev blandet i det grove rugmel til rugbrødene.

Som nævnt foran skoldede Marianne melet til rugbrødene. Hendes mor skoldede også melet, men det havde hun ikke gjort hele tiden. Hun lærte det af en nabokone, Karen Schrøder.

Under bagningen satte Marianne selv brødene i ovnen med skydselen. Det havde hendes mor også gjort. Andre steder udførte manden dette arbejde. Det var f.eks. tilfældet hos Karen Schrøder. Træet til fyringen i ovnen hentede de i deres egen skov. Ofte brugte de dog affaldstræ, f.eks. gamle hegnspæle.

I Mariannes barndomshjem var ovnen også i stuehuset. Der var den forholdsvis ny, idet den var ombygget i 1898.

Almindeligvis - altså ikke bare til jul - blev der bagt en »ju·lka·g«. Den var af hvedemel med krydderier, rosiner m.m., og det var en rigtig kaffekage.

I forbindelse med julebagningen blev ovnen fyret varm to gange. Anden gang »blo·st« (blussede = fyrede) de med halm. Til jul blev der bagt mange »bækkenøer« (formentlig af »becker« (tysk: bager) og »nødder«), hvilket er det samme som »pebernødder« i Nørrejylland. Der blev bagt sådanne små kager af 14-15 pund mel, og det var en blanding af rugsigtemel og hvedemel, der blev brugt. Der blev lavet både hvide og brune »bækkenøer«. I de brune var der sirup. I øvrigt var der krydderier som ingefær, kanel og lidt nellike i dejen, og der var også sukker og fedtstof i »æ bækkenøer«. Dejen blev trillet i runde dejstænger, og af disse blev de enkelte kager snittet med en kniv. De var derfor mere eller mindre cirkelrunde. Børn og voksne hjalp hinanden med dette arbejde, og smedekonen, Ingeborg Bæk, kom også og hjalp. En gammel kone, Kirstine Fabrin, fik én krone om dagen for at hjælpe ved bagningen.

I Mariannes barndomshjem havde man trillet dejen til »bækkenøer« i dejstænger på samme måde som her beskrevet.

»æ bækkenøer« blev sat på jernplader, der i øvrigt var lavet af smeden. Pladerne blev stukket ind i ovnen ved hjælp af skydselen, og de små kager stod og bagte ved svag eftervarme på ovnbunden. »æ bækkenøer« blev opbevaret i et pudebetræk, der hang ved skorstenen.

I juledagene gættede de om »bækkenøer«. De tog nogle i hulrummet mellem de sammenlagte hænder og sagde: »jo·r te·, hund spre·, gjæt vo manne a ha·r i min re·«! Så skulle et andet barn gætte antallet.

Eller de gættede »mus«. Det var de flere om, og et af børnene skulle »være den« og skulle gå af sides, mens de øvrige udvalgte én af »bækkenøerne« som »æ mus«. Så måtte hun/han komme ind til de andre og måtte trække af bunken af »bækkenøer«, indtil hun/han kom til den udvalgte. Når denne var trukket, råbte de alle »mus«, og så var hun/han færdig. I heldigste fald kunne man altså trække (vinde) dem alle, undtagen »æ mus«!

I Jellinghaugård, ikke langt fra Mariannes barndomshjem, gættede man om en enkelt »bækkenø« ad gangen. Den blev gemt under en finger i den lukkede hånd, og så sagde de: »mit svin te skovs, min mæ, preg på vilket bov«.

Om førnævnte »ju·lka·g« har Marianne yderligere oplyst, at den blev lavet af hvedemel med smeltet smør, æg, citronsaft, rosiner og kardemomme. Dejen blev lagt i et lertøjsfad. Kagen blev spist til kaffe.

Endelig har hun oplyst, at hun husker, at hun har set runde rugbrød på størrelse med en stor tallerken. Det var vistnok på Jellinghaugård, at de bagte sådanne brød. Manden på denne gård - der som nævnt ligger i Nustrup sogn - var Hans Skov. Han døde i 1899. Hans efterfølger var sønnen Chr. Hansen Skov. Det må være den gård, der i TRAP 1930 benævnes som Jellinghave.

Marianne Schmidt har ikke tjent ude. Hun var på højskole i Roskilde i 1911, men har i øvrigt opholdt sig hjemme. Hendes mor var Mette Marie Bram, f. Bram, f. 8/6 1861

Marianne Schmidt viser, hvordan hænderne blev holdt under gætteriet om pebernødderne.

i Magstrup sogn, død 1913 i Nustrup sogn. Hendes far var Mathias Bram, f. 1850 i Frørup sogn, død 1929. Forældrene var fætter og kusine. Marianne har hørt fortælle, at faderen lavede »en sysselhø·n« (en snurretop) til moderen, da de var børn. Han var jo omkring 10 år ældre end hende.

Under besøget den 2/7 1979 rettede Marianne en lille ting ved oplysningen om bageovens placering på hendes egen gård. Den var rettelig i »æ ba·ghus«, der også benævntes som »æ skruphus« eller »æ vaskhus«, et rum beliggende i den ende af staldbygningen, der var nærmest ved stuehuset og som var sammenbygget med dette. Det var her, de tilberedte brøddejen. Hun påviste det sted, hvor bageovnen havde været.

Under besøget den 31/5 1979 fik jeg Marianne til at lave korsmærket på min model-surdej. Efter at dette var ordnet, og inden jeg nåede at fotografere det, gik hendes kat i surdejen og ødelagde delvis hendes værk. Derfor lavede hun dette arbejde om, da jeg var hos hende den 18/9 1979. Ved samme lejlighed fik jeg hende til af min medbragte dej at lave en model af en »knæpkag·g«. Denne model var 18 cm i tværmål på det største sted og ca. ½ cm tyk. Hun trillede først dejen i en kugle og trykkede den så flad med den knyttede hånd - med knoerne og håndroden. Jeg fotograferede surdejsmodellen med hendes korsmærke og hendes håndstilling under korsslagningen. Ligeledes fotograferede jeg hendes model af knæpkagen. Under besøget den 2/7 1979 fotograferede og opmålte jeg hendes dejtrug og skydsel. Hendes svigerdatter hjalp mig med at slæbe det ret tunge dejtrug ned fra loftet, ud i det fri, hvor der var lys og plads til fotografering. Samme dag fotograferede jeg Marianne selv.

Marianne Schmidt bor i et lille aftægts hus ved den gård, som hun selv og hendes mand i sin tid drev. Der er mange smukke blomster i hendes have. Hun er et dejligt gæstfrit og rart menneske, der tålmodigt samarbejdede med mig i mange timer, navnlig under mit første besøg. Der er over hende en vis ydmyg finhed. Hun er nok typen på disse sønderjyske gårdmandskoner, der har den jævne fornemhed over sig, som er så fjern fra den

Dejtruget, udhulet af en egestamme. Det er 162,5 cm langt. I den ene ende er det 69 cm bredt og i den anden ende 67 cm. Det er 39 cm højt. Håndtagene, der er skåret ud af selve materialet, er 6 cm lange.

Opbevares hos gårdejer Mads Schmidt, Lundsbæk.

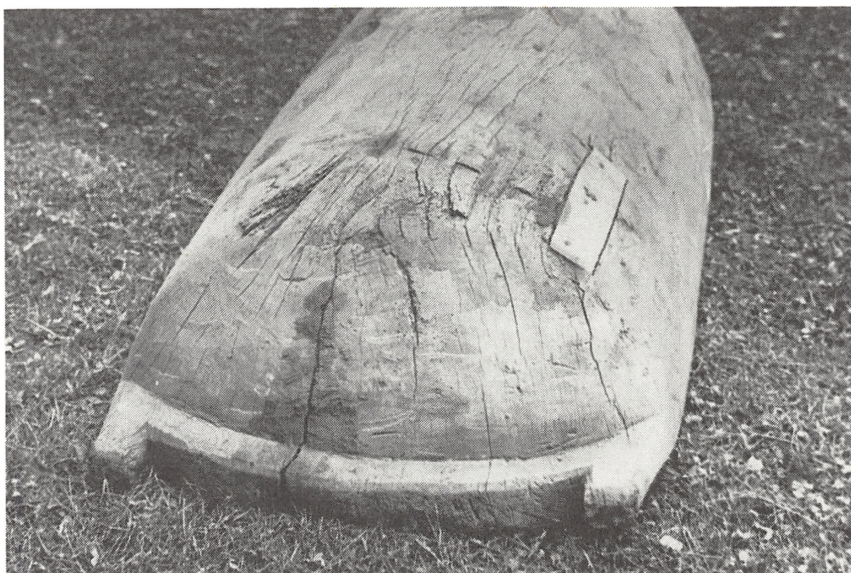
hovmodige gårdmandsstorhed, der kan træffes andre steder i vort land. Hun er trods sin ret høje alder meget aktiv og er en pæn kvinde, der holder både sig selv og sit hjem rent og ordentligt. Da jeg besøgte hende den 19/9 1979, var jeg i tidnød. Det var sent på dagen, og det hastede med at fotografere, mens der endnu var lidt dagslys. Bagefter tog jeg det lidt mere med ro, og mens jeg nød den sodavand, Marianne Schmidt havde serveret for mig, og røg min cerut, sad vi og talte sammen, mens mørket faldt på.

Der er for mig ingen tvivl om, at hendes oplysninger er objektive og rigtige. Hendes hukommelse synes at være god. Mærket i surdejen lavede hun den 18/9 1979 på helt samme måde, som hun havde gjort den 31/5, uden at jeg påvirkede hende.

Usædvanligt er det, at et dejtrug, udhulet af en træstamme, blev anvendt så sent og stadig er bevaret. Langt de fleste steder brugte man dejtrug, der var lavet af sammenføjede brædder.«

Denne beretning om bagning i Nustrup sogn - der er gengivet i sin helhed og med de tilhørende illustrationer - er tænkt som et typisk eksempel på, hvorledes jeg har indsamlet og optegnet traditionsmateriale - altså den »tekniske« side af sagen. Men det optegnede giver jo samtidig visse meddelelser om gammeldags bagning - den »oplysende« side af sagen - og en sådan betragtning af disse to sider af sagen er da også tilsigtet. Beretningen giver naturligvis ikke et fuldstændigt billede af bagningen i hele Sønderjylland. Skikkene og arbejdsmetoderne skiftede fra egn til egn. Det brændsel, man fyrede med i bageovnen, var forskelligt. Man brugte tørv, træ, lyng, tjørneafhug fra hegn, naturligvis alt efter, hvad man kunne skaffe, der hvor man boede. Udtrykket om »den sorte mand« brugtes mest i de nordlige egne af landsdelen og for øvrigt overalt i Ribe amt. Omkring Haderslev Næs talte man om »munken«, der skulle »ud af ovnen«. De remser, der

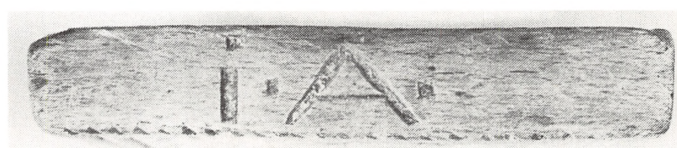

Samme dejtrug, set fra enden og med bunden opad. Der er foretaget en reparation med et nyt stykke træ. Det var dette trug, Marianne Schmidt brugte, når hun bagte.

Mads Schmidt med skydselen, som hans moder, Marianne Schmidt, brugte under bagningen. Samlet længde: 227 cm. Pladen er 45 cm lang og 19 cm bred. Opbevares hos Mads Schmidt, Lundsbæk.

anvendtes i forbindelse med gætteleg om pebernødder, var forskellige. Nogle steder »gistnede« man rugbrødene inden den egentlige bagning, dvs. man gav dem en kortvarig, men meget kraftig (varm) forbagning. Nogle steder skoldede man melet, men denne arbejdsang, der synes at have været forholdsvis ny, blev brugt ret spredt, både nord og syd for Kongeåen. Hvor man selv bryggede øl, brugte man ølgær i stedet for presse-gær til hævning af sigtebrødsdejen. Også typerne af småbrød varierede meget fra egn til egn. Ord som »knæpkager«, »skoldkager«, »klapkager«, »klisterkager« og »skronne« brugtes som betegnelser for sådanne småbrød af forskellig størrelse og form, afhængig af hvor i landsdelen, disse blev lavet. I Felsted sogn bagtes en »æfelbussel«, en kage, der bestod af et æble, hvorom der var pakket hvedemelsdej. I Ullerup sogn kaldtes en sådan kage »en bu ·ndreng« (bondedreng).

I 1979 fortalte Johanne Løbner, f. Beining, f. 1896 i Toftlund sogn, om en slags småbrød, der var helt anderledes end Marianne Schmidts knæpkager, og som blev bagt i hendes barndomshjem, et hus i Allerup i *Toftlund sogn*. »På bagedagen lavede hendes mor »kålblajska ·ger« til børnene. Moderen plukkede grønkålsblade og brækkede lidt af stilken af. Så tog hun noget »ka ·gdej (sigtebrødsdej) og formede deraf nogle små trinde og langagtige dejstykker, som hun lagde på kålbladene, i bladenes fordybninger. Kålbladene (med dejen) blev så sat ind direkte på ovnbunden og bagte der. Moderen plejede at lave en sådan kage til hver af de børn, der var så store, at de selv kunne spise den. De var 12 søskende. Så snart kagerne var afkølede, fik børnene dem. Kålbladene, der var blevet møre af varmen i ovnen, pillede de af og spiste så kagerne.«

Johannes far var tækkemand og stenslager. Moderen var født i Agerskov sogn.

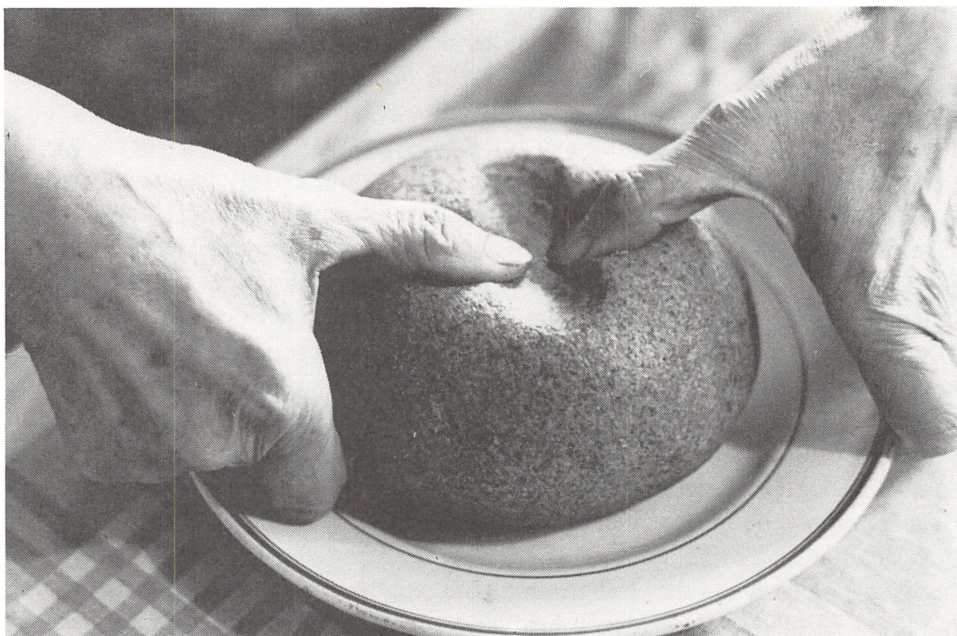
I visse egne dekorerede man sine kager ved hjælp af et træstempel med indskårne ornamenter. I 1973 fortalte Marikka Hansen i Harreby, *Sønder Hygum sogn*, om sådanne småbrød eller kager.

»Til jul blev der bagt »formka ·ger«, og til det formål blev der brugt »en form«, dvs. et kagestempel af træ med et mønster eller et motiv skåret ind i stemplets træplade. Dette stempel blev trykket ned i dejen så mange gange, som der var plads til på den udrullede dejflade, og med en kniv blev de enkelte aftryk skåret fri. Hver af dem var så én kage. Opskriften til »formkager« er følgende: 4 pund hvedemel, 4 pund bygmel, 2 pund smør, 1 pund fedt, 2 pund sukker, 4 teskefulde hjortetaksalt, mælk til en passende dej. Dejen rulles ud til en passende tykkelse, og »æ form« (stempellet) trykkes i dejen. Aftrykkene - kagerne - skæres fri, og sirup smøres på med en pensel inden bagningen. Formkagerne bagte på plader i den store ovn. Både i barndomshjemmet - en gård i Harreby - og da Marikka var gift kone, blev der bagt formkager, og der blev bagt mange af dem. De skulle gerne have ca. 200, det kunne ikke være mindre. Hvis der kom nogen i julen,

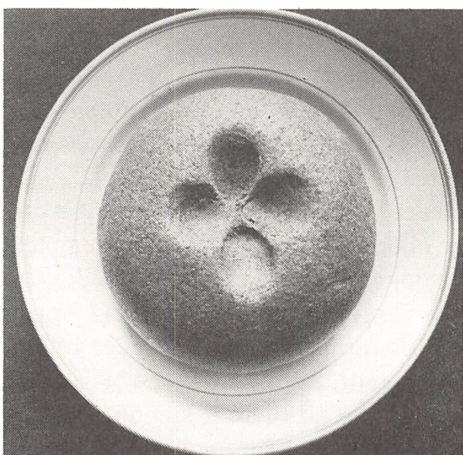
←

Marikka Hansens kagestempel, som hun brugte til fremstilling af »formkager«.
Set fra begge sider og fra kanten.
Størrelse: 6,6 x 10,7 x 1,7 cm.

Margrethe Nielsine Løbner, Rejsby, viser, hvordan mærket i surdejen blev anbragt.

Surdejen med det firkløverlignende mærke, der er anbragt af M. N. Løbner selv.

Surdejen med salt, som M. N. Løbner selv har drysset på.

skulle de have en formkage, det var skik. Marikka har selv bagt formkager indtil for 6 år siden (dvs. omkr. 1967), da hendes mand døde. I de sidste årtier bagte hun kagerne i komfurovnen. Hendes mand ville gerne have en formkage til kaffen hver aften i hele januar måned. Marikka opbevarer stadig det træstempel, som både hun selv og hendes mor brugte, når de lavede formkager.»

Marikka Hansen er gårdmandsenke. Hun er født 1888 i Sønder Hygum Sogn. Hun og hendes mand drev en gård i Harreby. Hendes mor var født 1851 i Fole sogn.

Også bageovnnens placering var forskellig. Nogle steder var den inde i huset, som hos Marianne Schmidt. Hos de jordløse husmænd var den gerne i køkkenet. Ofte var ovnen i »æ ba·ghus« eller »æ ovnhaus«, en bygning, der lå for sig selv, men den kunne også være anbragt et helt fjerde sted. Forhenværende syerske Margrethe Nielsine Løbner, f. 1888 i Rejsby, boende i Rejsby, fortalte i 1969 om bagningen i hendes barndomshjem i *Rejsby*, hvor faderen var smed.

»Den hvælvede bageovn, opsat af musten, havde de i »æ smirre« (smedjen), under essen. De bagte næsten kun om søndagen, da det jo var den eneste dag, smedjen var fri. Moderen lagde dejen i stuehuset, i »æ bruers« (bryggerstet). De færdigformede brød blev anbragt på et bord med løs bordplade, og så blev bordpladen med alle brødene båret ned i smedjen, hvor brødene blev bagt. Deres »sy·rdej« blev trillet som en kugle, og så blev der lavet fire fordybninger oven på den med tommelfingrene, der begge samtidig blev trykket ned i dejen to gange, men på tværs af hinanden, og hver gang sådan at fingrenes negle vendte ind mod hinanden. Så blev der fyldt groft salt i disse huller og kun dér. Der blev ikke sagt besværgende ord, og hun ved ikke, hvorfor mærket skulle laves.«

Margrethe Nielsine Løbners mor var født i Brøns sogn. Hendes mormor var født i Vilslev i Ribe amt.

I 1969 fortalte gårdmandsenke Lucie Mathiesen, f. Madsen, født 1882 i Brede sogn, boende på alderdomshjemmet i Løgumkloster, om behandlingen af surdejen i hendes barndomshjem, en gård i Kummerled, *Brede sogn*.

»Af den sidste rugbrødsdej, der var i dejtruget, blev der taget et stykke fra til »sy·r« (surdej) til næste bagning. Der blev æltet en håndfuld salt i dette stykke dej, og det blev formet som en stor kugle, der blev trykket lidt flad. Oven på surdejen lavede hendes stedmor et kors. Hun trykkede med kanten af højre hånd to riller over kryds. Derpå dryssede hun salt i dette korsmærke og kun dér. Hun fremsagde ingen besværgende ord, og hun har ikke fortalt noget til Lucie om, hvorfor dette skulle gøres. Surdejen opbevarede på en tallerken eller i et lertøjsfad til næste bagning.«

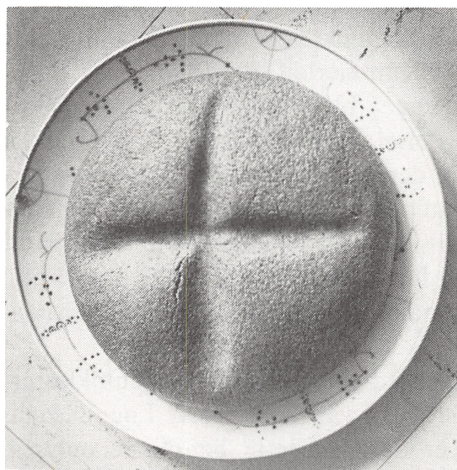
Lucie Mathiesen og hendes mand drev en gård i Nybo, vest for Løgumkloster. Hun bagte selv rugbrød til 1920. Hendes stedmor var født i Nørre Løgum sogn.

Til underretning for den læser, der ikke er klar over dette, bør det vel oplyses, at surdejen var et hævemiddel, et stykke af den syrnede rugbrødsdej, som jo havde fået hævekraft fra den »gamle« surdej. Surdejen opbevarede til næste bagning helst på et køligt sted. Resultatet af næste bagning var afhængig af surdejens kvalitet, og det var nok grunden til, at man forsynede den med et så »stærkt« beskyttelsesmiddel som et kors. De seneste generationer af hjemmebagere havde tilsyneladende glemt denne hensigt og lavede blot korset af vane, fordi deres forfædre havde gjort det. Kun et par meddelere har fortalt mig, at korset skulle laves for at bagningen ikke skulle blive forhekset. Flere har sagt, at det skulle anbringes, for at bagningen kunne »lykkes«!

Lucie Mathiesen viser, hvordan korset på surdejen blev lavet med håndkanten.

Surdejen med det kors, som Lucie Mathiesen selv har anbragt.

Samme surdej med salt, som Lucie Mathiesen selv har drysset på.

Nogle steder var det skik, at man på bagedagen bragte et nybagt brød eller nogle knæpkager over til naboen, som så gjorde gengæld, når man bagte der. Det var rart således at få friskbagt brød, når ens eget var blevet tørt eller måske var ved at mugne.

I 1974 fortalte Ida Poulsen, f. Gregersen, født 1896 i Frøslev, nu Bov sogn, boende i Frøslev, om en noget lignende skik i hendes barndomshjem, en gård i *Frøslev*.

»Når de bagte, blev der sendt bud til naboerne, om disse ville have »mæbagt« (bagt noget med). Så kom konerne med deres fade med dej til et par sigtebrød - aldrig rugbrød - og så fik de samtidig deres »mældmad«. Når de hentede de færdigbagte brød, fik de kaffe med et stykke gærkage og et par småkager.«

Ida Poulsen hjalp til ved bagningen i barndomshjemmet, hvor de selv bagte rugbrød i den store ovn til begyndelsen af 1920'erne. Hendes mor var født 1868 på Frøslev kro som datter af kromand Karsten Thomsen.

Dette eksempel giver vel egentlig udtryk for et gensidigt sammenhold og »kommen hinanden ved«, som næppe eksisterer mere!

Mine undersøgelser vedrørende bagning i både Sønderjylland og navnlig Ribe amt har givet mig det indtryk, at Kongeåen ikke dannede et skarpt kulturskel hvad dette emne angår. Nogenlunde de samme skikke, arbejdsmetoder og ord for ting og sager forekom i egnene umiddelbart nord og syd for »åen«. Forholdene ændrede sig ganske vist, når man bevægede sig sydpå i Sønderjylland, men det gjorde de også nordpå i Ribe og Ringkøbing amter. Der kunne således godt være ret store forskelle fra Skjern sogn til Bov sogn, men næsten ingen fra Seem sogn til Sønder Hygum sogn.

Noter:

Alle oplysninger og samtlige illustrationer i denne artikel er hentet fra forfatterens egne optegnelser. Materialet er alene indsamlet ved personlig henvendelse, og spørgelister er derfor ikke anvendt.

C.W. Eckersberg og Sønderjylland

AF JØRGEN SLETTEBO

Den periode i dansk kunst, der betegnes som »Guldalderen«, indledtes af den sønderjysk fødte Christoffer Wilhelm Eckersberg. Han er ofte, måske lidt misvisende, blevet kaldt »den danske malerkunsts fader« og selvom han langt fra var den første betydende danske maler, var han lærer i så lang tid og for så mange elever, at han i alle tilfælde kom til at påvirke et meget stort antal kunstnere en meget lang årrække.

Som den første store repræsentant for en blomstringstid i dansk malerkunst er hans billeder naturligt nok blevet efterspurgt af alle de danske kunstmuseer, der ikke har specialiseret sig alene i nyere kunst, men som har lagt vægt på at vise de lange linier i dansk kunst fra Napoleonskrigenes tid til dette århundrede. Påfaldende mange af provinsens danske kunstmuseer søger at vise udviklingen efter 1800 med hovedvægten dels på første halvdel af 1800-tallet, dels på de sidste 50 år. Det skyldes for en stor del, at netop første halvdel af 1800-tallet er blevet betragtet som en stor og fornem periode i dansk kunst og - for den nyere kunsts vedkommende -, at så væsentlig en part af provinsmuseernes erhvervelser ikke så meget skyldes offentlig bevillinger som generøse gaver fra Ny Carlsberg-fondet.

I Sønderjylland har C. W. Eckersberg også været efterspurgt af museerne. Her har det nok i høj grad, udover de ovenfor nævnte grunde, spillet en stor rolle, at han var født i Sønderjylland. Der findes i landsdelens museer så mange værker, repræsenterende så mange sider af hans motivkreds, at man ved en rundrejse i hertugdømmet kan få et ganske godt indtryk af hans kunst. I tilgift kan man måske endda, ved betragtning af de sundevedske møbler og det malede inventar på museerne i Flensborg, Sønderborg og Aabenraa og ud fra gaderne og husene i det nordlige Sundeved få en lille fornemmelse af Eckersbergs baggrund og af hans barndoms og ungdoms miljø.

De væsentligste af de påvirkninger, der kom til at præge Eckersbergs kunst, fik han ganske vist først, efter at han havde forladt hjemstavnen, dels som elev på akademiet i København 1803-10, dels, og især, på sin store udenlandsrejse i årene 1810-16 til Paris og Rom. Helt uden indflydelse har hans barndoms miljø dog ikke været. Hans interesse for søen og dens skibe gik tilbage til hans lege ved Aabenraa Fjord og hans ture med faderen til nabobyerne, hvor han med undren og fornøjelse betragtede livet i havnene. Ved besøg på egnens herregårde gjorde synet af malerier på væggene også et stort indtryk på ham og ansporede ham til at søge uddannelse som maler. De fleste kunsthistoriske værker går dog ret let henover hans tilknytning til Sønderjylland. Omvendt har den lokale tradition

ofte været tilbøjelig til at overvurdere hans hjemlige indsats. F.eks. er tidligere en del bemalede møbler tilskrevet ham, selvom der næppe er nogen grund dertil. Det kan derfor være rimeligt at indlede med en oversigt over, hvad der rent faktisk vides om Eckersbergs forhold til sin føde-egn.

Christoffer Wilhelm Eckersberg fødtes 2. jan. 1783 i Blåkrog i Varnæs sogn. Han var søn af Henrik Wilhelm Eckersberg, (1755-1817), og dennes hustru, Ingeborg, født Nissen, (1751-92). Han var ældste søn i ægteskabet og opkaldtes derfor efter sin farfar, Christoffer Wilhelm Eckersberg. Farfaderen stammede vistnok fra Sachsen, men lå som ung soldat (Tambour) i Rendsborg og kom derpå i tjeneste hos hertug Friedrich af Glücksborg (1707-66), hvor han avancerede til kammertjener og ægtede Frederikke Ernestine fra Pløn. I ægteskabet fik han flere børn, hvoraf den eneste søn, Henrik Wilhelm, fødtes 1755. Efter at hertugen var død 1766, fik Chr. W. Eckersberg d.æ. derefter en stilling som skovfoged i de hertugelige glycksborgske skove på Sundeved. Han flyttede derfor med hele sin familie, altså også Henrik, til Blans, hvor han boede til sin død 1797. Henrik blev først sat i lære som kontorelev, men det interesserede ham åbenbart ikke, og hans far gik da med til at lade ham skifte uddannelse og fik ham sat i lære hos en snedker i Flensborg.

Henrik Eckersberg uddannedes så som snedker og bygningstømrer, men efterhånden virkede han også som maler, tegner, skriver og regnskabsfører. Derimod kom han aldrig, som håndværkssvende ellers, ud at rejse, hvilket han ofte skal have udtrykt sin beklagelse af. Sønnen nævner i sine erindringer, at det nok var moderen, Frederikke Eckersberg, der hindrede det. I stedet giftede han sig 1781, 26 år gammel, med husmandsdatteren Ingeborg Nissen og slog sig ned som håndværker i Blåkrog. I løbet af de næste 10 år fik de fem børn, hvoraf de to sidste dog døde som små. Den ældste var Christoffer Wilhelm.

Hans mor, Ingeborg, døde allerede 1792, da drengen var knap 9 år gammel. Faderen flyttede da til Blans, hvor den gamle Eckersberg endnu boede og han giftede sig påny 1793 med den 30-årige Kristine Jürgensdatter. Hun var datter af husmand Jørgen Petersen i Blans og hun fik selv 4 døtre og en søn, hvoraf sønnen og den ene datter døde tidligt, mens de tre af døtrene alle blev voksne. Hun kom ved sit ægteskab desuden til at opdrage Christoffer Wilhelm og hans søskende, og han omtalte hende altid som mor. »Hun var en fortræffelig, flittig og stræbsom Husmoder og en kjærlig og omhyggelig Moder for os tre endnu Smådrænge. — Jeg mindes ogsaa, at jeg var hendes Kjæledægge«. Således skriver Eckersberg mere end 40 år efter at han havde forladt sit barndomshjem.

Henrik Eckersberg døde som 62-årig i 1817, kort efter at sønnen var vendt hjem fra sin store udenlandsrejse. Hans anden kone, Kristine, blev derimod meget gammel, 96 år, og hun overlevede endda sin ældste stedsøn med 6 år, idet hun først døde 1859.

C. W. Eckersberg begyndte to gange at skrive sine barndomserindringer. Det ene udkast er påbegyndt, da han var 58-60 år, det andet muligvis lidt senere. I begge lægger han megen vægt på de forhold på fødeegnen, der fik ham til at vælge at blive maler: Naturen, vandet med skibene, rejser i omegnen med fa-

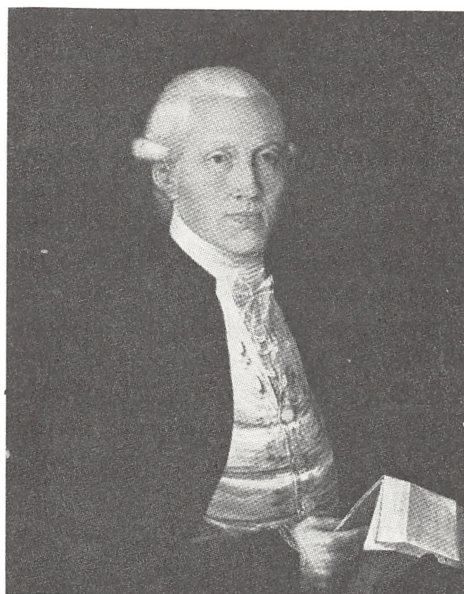
deren eller bedstefaderen, besøg på egnens herregårde og i nabokøbstæderne o.s.v. Det ene udkast ender med en skildring af sundet mellem Ballebro og Hardeshøj, hvor han legede og iagttog færgen og de mange skibe og hvor han af og til fik lov til at komme med ud i faderens fiskebåd. Her så han med glæde »når de krydsende Jagter eller Galeaser kom sejlene, kløvende Bølgerne foran Boven, saa det hvide skum sprøjtede højt op«, eller han »saa Solen gaae ned, og Aftenskjæret sildigere paa Aftenen, endnu naar det var stille Veir, meddelte Havfladen sin Lysning og Farver«.

I det andet udkast nævner han, at faderen altid påpegede naturens skønhed og at han som 8-årig første gang fulgtes med faderen til Flensborg, hvor byens størrelse og folkemængde gjorde et vældigt indtryk på ham. Fra den tid søgte han altid at komme med på både faderens og bedstefaderens ture. Begge var også i besiddelse af en del kobberstik, træsnit og tegninger, - bl.a. havde faderen selv tegnet en del - som drengen elskede at se på. Med bedstefaderen kom han til en del herregårde og kirker, hvor han fik malerier og kobberstik at se. Særlig nævner han Ballegaard, hvor der »vare adskillige Malerier og Dørstykker, som jeg, saa ofte jeg kunde, søgte at faae at see for at efterligne dem hjemme«. I det hele taget forsøgte han stadig oftere selv, idet der hos ham »opstod lidt efter lidt en uimodstaaelig Lyst til selv at kunne tegne og over denne Lyst glemte jeg alt andet, hvor jeg kunne overkomme et Stykke Papir, Kridt eller andet, benyttede jeg det til at smøre med, Vægge, Borde, alt blev oversmurt, hvorfor jeg ofte fik irrettesættelser. Denne lyst blev ogsaa næret ved, at min Fader ogsaa havde lagt sig efter at male Værelser, Møbler o.d.l. samt Blomster og Løvværk - men den gode Moder kunne paa ingen Maade taale, at jeg tegnede og smurte Væggene over, hun synes at det var til ingen Nytte, og kun i mine Fritimer fik jeg Papir og Blyant hos min Bedstefader for at styre min Lyst, jeg skar ogsaa eet og andet ud i Træ«.

Denne interesse førte til kontakt med kapellanen i Ullerup, Hans Windekilde, der selv yndede at tegne, især portrætter, og her lånte Eckersberg billeder, som han øvede sig i at kopiere. Drengens interesse for naturen og for malerkunsten blev således mere og mere udpræget fra han var 8-10 år gammel. Skulle han fortsætte familiens håndværkertradition, var det derfor nærliggende at sætte ham i lære som maler. Det skete da også i 1797, umiddelbart efter konfirmationen. Han kom i lære hos malermester Jes Jessen i Aabenraa. Jes Jessen var den kendteste maler i Aabenraa på det tidspunkt. Udover arbejdet med at male vægge, vinduer o.s.v. påtog han sig som de fleste af tidens malermestre at staffere møbler og kirkeinventar. Fra hans hånd kendes en fornem vægdekoration med landskaber og flere gange udførte han prospekter med udsigt over Aabenraa. En række af hans malerier er blevet til med kendte kobberstik som forlæg, f.eks. portrætter af Frederik d. Store og hertuginde Louise Augusta. Endelig malede han adskillige skibsbilleder, ligesom der indgik skibe i flere af hans prospekter og havnebilleder. En senere tradition fortæller da også, at Eckersberg allerede ved sin start som lærling hos Jessen kopierede et af dennes skibsbilleder. Fra 1774 blev Jessen benyttet til, på grundlag af kobberstik, at

Jes Jessen: Skibsfører Hans Peter Festersen, Aabenraa. Sign. bag på og dateret 1783, da Festersen var 30 år. 72,5 x 59,5 cm. Aabenraa Museum.

Jes Jessen Toldkontrollør Christian Bendtzen, Aabenraa. Sign. bag på og dateret både bagpå og på brevet, han holder i hånden, 1784, 77 x 61 cm. Det Nationalhist. Museum på Frederiksborg, deponeret i Museet på Sønderborg slot.

male altertavler. Hans største arbejde var den meget omfattende udsmykning af Løjt kirke 1785-87, men iøvrigt havde han, før Eckersberg kom i lære hos ham, arbejdet med dekoreret af 7 af egnens kirker, deraf to i Sundeved. Den ene var Sottrup, hvor han 1784 malede og stafferede den nye altertavle, som han forsynede med billeder af Himmelfarten og Opstandelsen. Den anden kirke var Eckersbergs egen sognekirke, Varnæs, der i 1790 fik helt ny bemaling. Kirken havde fået nyt pulpitur, men man havde bibeholdt altertavle, krusifix, prædikestol og en del af det øvrige inventar. Alt blev nu nymalet af Jes Jessen med en lys marmorering og stafferinger i rødt og blå, sort og sølv. Pulpitrets 14 fyldninger prydedes med 14 forskellige buketter af haveblomster, malet på sort bund. Denne fornemme, moderne udsmykning af den lokale kirke har Eckersberg kunnet betragte fra han var 7 år gammel. Måske har den været medvirkende til, at det netop blev hos Jes Jessen, han blev sat i lære.

Som maler udmærkede Jessen sig på endnu et område, nemlig som portrætmaler. Hans ældst kendte portræt fra 1783, der forestiller skibsfører H. P. Festersen i Aabenraa, hænger nu på Aabenraa Museum, (Fig. 1), mens det næste, af toldkontrollør Chr. Bendtsen, kan ses på museet i Sønderborg (Fig. 2). De følgende år malede han adskillige Aabenraa-borgere foruden enkelte gejstlige fra omegnen. Jessen blev efterhånden så anerkendt som portrætmaler, at han

også kom til at udføre billeder andetsteds i landet, således i første halvdel af 1797 i Randers, hvor han udførte mindst 8 portrætter samt et prospekt med udsigt over byen.

Kort efter, at han kom hjem fra Randers, har Jessen antaget den 14-årige Christoffer Wilhelm fra Blans som malerlærling. Som lærling har hans vigtigste arbejde været at rive farver, blande maling, rense pensler og gå mester og svende til hånd. Samtidig har han imidlertid haft rig lejlighed til at iagttage sin læremesters arbejde og følge, hvordan han arbejdede. Jessen har desuden, bl.a. som forbilleder for sine kirkelige arbejder, haft en ganske stor samling kobberstik, som læredrengen har haft mulighed for at se. Ikke mindst benyttede Jessen nogle illustrerede bibler, dels et Ny Testamente fra begyndelsen af 1700-tallet, dels J. R. Schellerbergs nye bibel, hvis Gamle Testamente udkom med 60 billeder i 1778 og hvis Nye Testamente, der udkom året efter, var lige så rigt illustreret. I hans samling har også været en del af tidens meget yndede kobberstik med blomster og buketter.

Lærlingen har nok tidligt fået lov at følge med mesteren rundt til de forskellige arbejdspladser. I hans læreår arbejdede Jessen således både i Tandslet kirke på Als og i Løgumkloster kirke og begge steder har Eckersberg formentlig gået til hånd. Til Tandslet udførte Jessen et billede til altertavlen. Det forestiller bønnen i Gethsemane have og forlægget var et stik efter et maleri af Corregio. Til Løgumkloster leverede han 1799 tre malerier til altertavlen, nederst et nadverbillede, i storfeltet atter bønnen i Gethsemane have og endelig i topstykket den korsfæstede Kristus mellem Maria og Johannes. I de samme år portrætterede Jessen apoteker Sass og hans frue i Haderslev, kapellan Johs. Petersen i Egen og en dreng, Jørgen Hansen, i Aabenraa. Måske har Eckersberg ikke fulgt med til Haderslev, men Johs. Petersen kom iflg. en indskrift på billedet selv til Aabenraa for at lade sig male, så her har den unge lærling haft god mulighed for at følge arbejdet med et portræt fra først til sidst. Samtidig synes han at have fået fortsat undervisning hos skrive- og regnemester Niels Nicolaisen. Før konfirmationen var han gået i skole i Blans hos »en ret duelig skolelærer«, som han selv senere skrev, Mads Asmussen, der var lærer her fra 1787 til 1826. Det har nok været faderen, som lagde stor vægt på en god skolegang, der har fået ham til også at søge skoleundervisning i Aabenraa.

Således fik Eckersberg i sine tre læreår i Aabenraa rig lejlighed til ikke blot at lære det grundlæggende arbejde ved selve malerfaget, men også til nøje at følge arbejdet med egentlige billeder, hvad enten det drejede sig om blomsterdekorationer, portrætter eller bibelske fremstillinger. Senere kom han selv til at udføre et meget stort antal portrætter og selvom de bibelske billeder, som han malede som bestillingsarbejde, hører til den svageste del af hans produktion, leverede han dog i årenes løb henved 30 altertavler. Måske er det en tilfældighed, men det bør dog nævnes, at af disse er der i alt fald tre nadverbilleder og ikke mindre end seks med Kristus i Gethsemane have, netop de to motiver, han havde set blive malet hos Jessen til Tandslet og Løgumkloster. Sidstnævnte motiv leverede han første gang 1817 til Vester Skjerninge Kirke, og han vendte

tilbage hertil for sidste gang i 1846, da han leverede et alterbillede til Sct. Ib på Bornholm. Det var også dette motiv, han benyttede, da han i 1831 fik bestilling fra en alsisk kirke, nemlig Havnbjerg. Ganske vist er de forskellige fra Jessens Christus i Gethsemane, der begge steder som nævnt byggede på et stik efter Corregio, men det er den samme Christus-type, der ses i Eckersbergs mange udgaver af dette motiv, og det er nok ikke urimeligt at antage, at han både ved motiv- og typevalg har været påvirket af erindringen om læremesterens kirkelige arbejde.

Som omtalt malede Jessen flere gange prospekter med udsigt over Aabenraa. Den ene af disse, der nu findes i Aabenraa Museum, er malet fra Galgebakken nord for byen, afgrænset af et par træer til begge sider med enkelte figurer i forgrunden og med byen og fjorden midtfor. Billedet er malet ca. 1800. Den ældst kendte tegning af Eckersberg har helt samme motiv - udsigten over Aabenraa set fra Galgebakken, men figurer i forgrunden og byen og fjorden midtfor i billedets baggrund. Der er nok enkelte forskelle mellem Jessens maleri og Eckersbergs tegning, men lighederne er alligevel så store, at man må antage enten at Eckersberg har tegnet efter maleriet eller at mester og lærling har fulgtes ad ud til Galgebakken og side om side har gengivet udsigten over Aabenraa. Efter at have gennemgået de første tre år af sin læretid, forlod Eckersberg lærepladsen hos Jes Jessen uden at være færdig med sin uddannelse. Grunden til dette kendes ikke. Det er blevet antydnet, at Jessen foretrak lærlinge fra Aabenraa by for Eckersberg, at Jessen ikke behandlede ham godt eller blot, at de ikke kunne enes. I virkeligheden kan de vel blot have aftalt at skilles i enighed. Noget nærmere om deres uenighed vides i alt fald ikke. Derimod vides det, at Eckersberg endnu ikke var blevet malersvend, da han forlod Aabenraa og rejste til Flensborg, hvor han blev lærling hos malermester Johan Jacob Jessen. Her blev han, til han som færdiguddannet svend i maj 1803 rejste til København.

Mens man således ved god besked om, hvad Eckersberg så og lærte i Aabenraa, så ved man temmelig lidt om hans tid som lærling i Flensborg.

Arten og størrelsen af Johan Jacob Jessens værksted er ubekendt. Han var født i Flensborg 1761 som søn af en bagermester og blev allerede 1783 mester som 22-årig. Hans mesterstykker bestod dels i almindelige malerprøver, dels i en bibelsk scene og et landskabsmaleri. Han ægtede en enke, jordemoder Anna M. Axen, og boede i lejet bolig i Storegade 637. Han døde allerede 1805, kun 44 år gammel. Det kan dog fastslås, at lærlingen også i disse sidste år af sin læretid har fastholdt sine kunstnerdrømme. Det kendskab, Eckersberg i Aabenraa havde fået til portrætkunst og kirkelig kunst, er åbenbart i Flensborg udvidet med historiemaleriet, endda så vidt, at Eckersberg selv forsøgte sig. Desværre kendes ingen af disse Eckersbergs første historiebilleder. De må dog, sammen med hans øvrige Flensborg-produktion, der også omfattede portrætter og prospekter, have virket meget lovende. De var, sandsynligvis ved Johan Jacob Jessens hjælp, afgørende for, at han i Flensborg kom i kontakt med det højere borgerskab og med flere af tidens fremtrædende personer.

C. W. Eckersberg: Købmand Andreas P. Andresen, Flensborg. 1771-1832. A. P. Andresen var deputeret borger, blev formand for deputeret-kollegiet, bykasserer 1807-14, rådmand fra 1814 og i sine sidste år Flensborgs 2.-borgmester. Han var ivrigt medlem af Patriotisk Selskab, af et udvalg til fremme af Teaterlivet, digtede selv og grundlagde 1800 »Christiansgarden«, i hvis kaptajnsuniform Eckersberg malede ham ca. 1800-03. 161,5 x 43,5 cm. Städtische Museum, Flensborg. (Fortegnelsen nr. 1).

Af storkøbmanden A. P. Andresen malede han et helfigurs-portræt, der nu befinder sig i museet i Flensborg. (Fig. 3) Han ses her i uniform som kaptajn i den af ham selv stiftede Christiansgarde. I baggrunden ser man ud over byen Flensborg. Dette prospekt bygger sandsynligvis på et selvstændigt prospekt,

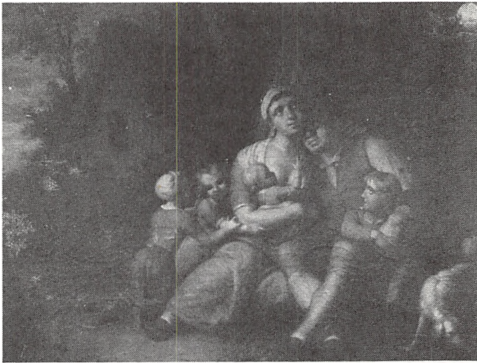

C. W. Eckersberg: Justitsråd Henrich Stub Drachardt (1753-1815) og hustru, Johanne Eleonora Drachardt, f. Holtzer (1744-1823). Malet 1806, Johanne Drachardt måske lidt senere, men før 1810. Hannover nr. 11-12. 36 x 29 cm, ovale. Tidl. i J. Salomons samling. Mus. på Sdbg. slot. (Fortegn. nr. 2-3).

malet eller tegnet af Eckersberg, men som nu kun kendes fra et senere stik udført af P. C. J. Timm.

Billedet er malet kort før Eckersberg forlod byen og det samme gælder et andet-maleri, der er dateret 1803. Det er et prospekt af Louisenlund i Kosel sogn mellem Slesvig og Eckernförde. Det viser ikke blot slottet, men dets ejer, statsholderen, landgreve Carl af Hessen, der ses til hest med hustru og børn spadserende bagved sig. Billedets størrelse, 70x97 cm viser, at Eckersberg allerede før sin optagelse på akademiet vovede sig i lag med større malerier. Nu er det muligt, at Eckersberg har malet dette billede efter et forlæg eller et forbillede, men der er sandsynlighed for, at han virkelig selv har været i Kosel for at tegne og male Louisenlund. Det er da også værd at lægge mærke til, at han hurtigt efter optagelsen på akademiet fik kontakt med fremtrædende folk. Allerede 1806 blev han af Johan Bülow inviteret til Sanderumgård og i 1809 af dennes nevø, kammerherre Bülow, til Møen. Fra begge steder malede han en række prospekter. Hans tidligste portrætter, bl.a. af konferensråd, grosserer Niels Ryberg 1804, af kammerherre, viceguvernør Søbøtger's børn og af hr. og fru justitsråd Drachardt (fig. 4a-b) viser det samme. I april 1803 udarbejdede han på tysk et bønsskrift til en række borgere i Flensborg om støtte til videre uddannelse: »Seit meiner frühesten Jugend trieb mich ein inneres mächtiges Gefühl zur Malerei«, og han oplyser, at han ønsker »nun nichts sehnlicher als bald nach Kopenhagen zu reisen, um die Mahler-Akademie zu beziehen«. Da hans foræl-

C. W. Eckersberg: Den lykkelige familie. Ca. 1807. Hannover nr. 38. 29 x 35 cm. Eksempel på de sentimentale genrebilleder, som Eckersberg udførte i årene før afrejsen til Paris. Museet på Sønderborg slot. (Fortegnelse nr. 4).

dre ikke formåede at støtte ham økonomisk, bad han nu om understøttelse til at nå sit mål: »gewiss Sie werden auch mir, wenn ich mich der Kunst Widme, Ihre Beihülfe nicht versagen, damit ich um so schneller die Vaterlandsschule der heiligen Kunst betrete und vollende, was ich mit dem glühendsten Enthusiasmus begann«. Denne ansøgning, der støttedes af en varm anbefaling fra malermester J. J. Jessen, medførte, at 12 flensborgere ydede tilsammen 51 rigsdaler. De 12 var alle fremtrædende borgere, både borgmester H. Boysen, bysekretæren, bykassereren, flere rådmænd og deputerede borgere og storkøbmænd som A. P. Andresen, Andr. Christiansen, C. Müller, Martin Somer og P. C. Stuhr. Samtidig havde militæret, under indtryk af hans billeder, fritaget ham for indkaldelse for derved at lette hans muligheder for videre uddannelse som kunstner.

Det er ikke tanken her at gennemgå Eckersbergs videre historie i detaljer. Det skal blot nævnes, at han i årene 1803-10 studerede ved akademiet. Han tjente i disse år til livets ophold som andre kunstnere, bl.a. hans nære venner Jens Peter Møller, der var født i Fåborg, men opvokset i Eckernförde og slesvigeren C. D. Gebauer, ved at tegne forlæg for kobberstikkere som N. Truslev, G. L. Lahde og Johan H. Senn. Med sidstnævnte gik han endda en tid i kompagniskab. Det var i disse år, København oplevede englændernes bombardement 1807, og fra dette tegnede Eckersberg en hel række billeder, der blev stukket i kobber af Truslev og Lahde. Som lærere på akademiet havde han først og fremmest, til dennes død 1809, Nic. Abildgaard, men desuden virkede her som lærer bl.a. den i Sønderborg fødte Chr. Aug. Lorentzen, arkitekt Boye Mogens, der var lærer i perspektiv, samt de ikke særlig betydelige kunstnere Dajon og I. K. G. Haas og kobberstikkeren J. F. Clemens, der i særlig grad tog sig af den unge Eckersberg. Fra disse år stammer også en del genrebilleder, hvoraf Aabenraa Museum ejer et landskabsbillede med en strikkende malkepige fra 1809 (Fig. s. 95).

I juli 1810 tiltrådte C. W. Eckersberg den store uddannelsesrejse til udlandet. Han rejste først til Paris, hvor han delte logi med sin ven fra København, landskabsmaleren J. P. Møller og hvor han 1811-12 var elev hos den berømte J. L. David. Fra Paris drog han 1813 til Rom, hvor han i tre år knyttedes til

C. W. Eckersberg: Landskab med strikkende malkepige. Ca. 1809. Hannover nr. 74. 53 x 38 cm. Landskabet var nu det vigtigste, men maleriet får karakter af genrebillede på grund af figurerne, især den gående malkepige. Aabenraa Museum. (Fortegnelse nr. 5).

kunstnerkredsen omkring Bertel Thorvaldsen. Endelig i august 1816 vendte han tilbage til København.

Ved hjemkomsten fik Eckersberg travlt, med familielivet (efter en skilsmisse i aug. 1816, ægtede han 8. febr. 1817 Jens Juels datter Julie), med karrieren (han blev medlem af Akademiet i oktober 1817 og professor allerede april 1818) og først og fremmest med maleriet, hvor han udviste en utrolig flid. Få dage efter at han var kommet hjem, var han i fuld gang. Straks efter sin udnævnelse til professor flyttede han ind i Abildgaards gamle embedsbolig på Charlottenborg. Her virkede han som lærer og boede til han døde 22. juli 1853 af kolera.

Eckersberg var uhyre produktiv. Alene fortegnelsen over malerier når op over 600, hvortil kommer et meget stort antal skitser, tegninger og raderinger. Som nævnt leverede han omkring 30 altertavler, han malede mere end 100 marinebilleder og over 150 portrætter, hvoraf flere gentoges en eller flere gange, foruden talrige modelstudier. Hertil kom, især i de yngre år, talrige historiemalerier og genrebilleder samt de mange prospekter. Ikke blot hans flid, men også hans alsidighed var stor. Til dette kom hans virksomhed som lærer, hvor han kom til at påvirke flere generationer af danske malere.

Eckersbergs flid var uformindsket år efter år - han tegnede, malede, underviste. Familien voksede og da Julie døde 1827, ægtede han hendes yngre søster Susanne, der døde 1840. Han havde da sønnen Erling fra det første ægteskab, af børnene med Julie overlevede de seks deres moder og med Susanne fik han en datter.

C. W. Eckersbergs hele voksne liv, fra han som 20-årig kom til København og

til han døde som 70-årig, var knyttet til hans virke i hovedstaden og for dens kunstliv og især for kunstakademiet. Her fik han sin første egentlige kunstneriske uddannelse forud for den store udenlandsrejse, hertil knyttedes han næsten straks efter hjemkomsten og her virkede han som lærer til alderdomssvækkelse og svigtende syn tvang ham til at opgive undervisning og malerkunst. Trods denne nære, livslange tilknytning til København, kunstnerisk og erhvervsmæssigt, såvel som venskabs- og familiemæssigt slap han dog ikke helt forbindelsen med hjemstavnen i Sønderjylland. Hele sit liv opretholdt han en vis, omend spredt, kontakt med sin barndomsegn.

Det mærkes allerede i studie-årene, hvor den 20-årige elev på Kunstakademiet næsten straks knyttede kontakt med den få år ældre dyremaler C. D. Gebauer, der 1800 kom til Akademiet fra Christiansfeld, og den jævnaldrende J. P. Møller, der var opvokset i Eckernförde, og som også var elev på Kunstakademiet, og hvor sønderjyden, lægen J. C. W. Wendt, taltes blandt hans venner. Venskabet med J. P. Møller var endda så nært, at Eckersberg og Møller i 1807 samarbejdede om forlæg til Lahdes stik fra Københavns bombardement, hvor iøvrigt Gebauer hjalp med at kontrollere de to andres heste på billederne. I 1810 malede Eckersberg figurer på et parti fra Sorgenfri, malet af Møller.

Rejsen til Paris blev muliggjort ved støtte fra formående velyndere, bl.a. Johan Bülow, grev F. Moltke, grev P. Bille-Brahe og grosserer M. Nathanson, og ikke mindst fordi kammerjunker T. C. Bruun Neergaard tilbød ham, at han kunne følge med som ledsager, da han alligevel i juli 1810 skulle til Paris. Neergaard bestemte rejsen og opholdsstederne undervejs, men det var nok Eckersberg, der fik gennemført, at de ikke fulgte den dengang mest brugte rute Assens-Haderslev-Flensborg, men i stedet tog over Bøjden til Fynshav og Sønderborg. Derved fik han lejlighed til den 31. juli at besøge »mine gode Forældre i Blans«, inden turen fortsatte over Holnæs til Eckernförde og videre sydpå. Syd for Eckernförde gjorde de et ophold hos Neergaards broder, J. P. Bruun Neergaard på Eckhof, som Eckersberg muligvis har kendt allerede fra sine år i Flensborg. Vel ankommen til Paris blev hans velynder indkvarteret i et fornemt hotel på Quai Voltaire, mens han selv fandt et beskedent logi. Tre måneder senere ankom studiekammeraten J. P. Møller også til Paris og i de tre år, Eckersberg studerede her, delte de to lejlighed på kvisten i det lille hotel d'Irlande. Selvom kontakten til hjemmet måske ikke var særlig livlig i disse år, vides det dog, at Eckersberg af og til sendte breve til sine forældre og til sin ældste broder, Johann Frederik. Også på hjemrejsen fra Rom 6 år senere lagde han bevidst vejen om ad hjemmet i Blans i stedet for at tage den letteste vej til København. Fra Dresden rejste han over Berlin til Hamborg. Herfra fulgtes han d. 18. juli 1816 med Jens Peter Bruun Neergaard, en broder til hans rejsefælle fra udrejsen i 1810, T. C. Bruun Neergaard, til dennes gods Eckhof, hvor han havde gjort ophold de seks år tidligere. Herfra fortsatte han til Flensborg og gjorde »en Tour med Laus Kjøbmand til Blans, og fandt de gode Forældre og Sødskende i god Stand«. To dage senere vendte han tilbage til Flensborg, hvor han også tilbragte et par dage. Han havde her »et meget behageligt ophold og fik venlig Imodta-

gelse af alle gode Venner«. Han fik også at vide, at der henstod en mindre arvepart efter hans morbroder, men da han fandt, at familien nu sad i temmelig fattige kår, hævdede han pengene hos herredsfogeden og sørgede nogle dage senere for at sende hele arven, 57 rdl., 16 skill., fra Flensborg til »de gode Forældre«. Det blev iøvrigt sidste gang han så sin far. Allerede syv måneder senere døde Henrik Eckersberg i Blans den 17. febr. 1817. Meddelelsen herom modtog Eckersberg dog først den 26. april i et brev fra broderen Frederik.

Også senere opretholdt Eckersberg korrespondancen med familien og med gamle venner i Sønderjylland, ligesom han med glæde modtog besøg fra sin hjemegn. Et sådant besøg er omtalt i 1829, hvor Carl Jessen jun. fra Aabenraa kom på visit på Charlottenborg. »Han forærede os et Anker Viin og en Kurv Figner, han fik af mig et lidet Maleri med Ramme, Fregatten Freja«.

Kontakten med familien havde han først og fremmest med den 2 år yngre Frederik. Til ham skrev han som nævnt fra den store udenlandsrejse og med ham korresponderede han fortsat. Kun en enkelt gang omtales dog, at Eckersberg aflagde besøg på sin føde-egn. Det var i 1830, hvor han efter forudgående brev til broderen tog afsted d. 22. maj med den normale, ugentlige Hamborg-post. Postvognen nåede Korsør kl. 3 om natten og da vinden var gunstig, valgte postføreren at tage det lille post-sejlskib, der lå klart, i stedet for at afvente dampskibets afgang. Båden nåede Nyborg næsten tre timer, før damperen overhovedet afgik fra Korsør og turen fortsatte ildsomt til Kolding, hvor der blev tid til et par timers søvn, før der fortsattes til Aabenraa.

I Aabenraa gjorde Eckersberg ophold for at besøge gamle venner. Han tog først til »den gamle fortræffelige Hartmeier, som modtog mig overordentlig venskabelig«. Han boede så i to dage hos Hartmeier, men tilbragte en del af tiden med at gå rundt i byen, hvor han besøgte kaptajn H. Jessen, hvis søn Carl han havde haft besøg af året før. Sammen fulgte de ad til havnen, hvor de besøgte Paulsens værft, »som havde en stor Brig under Arbejde«. I middagsstunden nåede han at tegne »en Udsigt over Apenrades skønne Beliggenhed fra Høiden Diemen«. Om aftenen fik han talt med sin »gamle, værdige skolelærer« Niels Nicolaisen, som han havde gået i skole hos, mens han var lærling hos Jes Jessen og med kantor J. F. Mathiesen, der havde været rektor for Aabenraa latinskole, til den blev nedlagt 1807. Resten af aftenen tilbragtes hos Hartmeier, der fremviste sine billeder og sit atelier, hvor han selv forsøgte sig i malerkunsten.

Dagen efter, d. 26. maj, tog Eckersberg »Afsked med alle Venner i Apenrade« og fortsatte rejsen til broderen Frederiks hjem ved Nybøl Mølle. Han modtoges af broderens familie, mens Frederik selv først kom hjem om aftenen. Han tilbragte nu et par hyggelige dage hos familien, hvor han ikke blot var sammen med broderen, men hvor han også fik lejlighed til at hilse på sine søstre Ingeborg og Frederika, der kom hver med deres to børn for at hilse på storebror fra København. Han fik også tid til at besøge sin Moder i Blans, »hun blev overordentlig glad ved at see mig, hun befandt sig ret vel, paa det nær, at hun havde ondt i sin højre side og haltede«. Han besøgte sin gamle skole, der »var blevet

meget udvidet og var i en ypperlig stand« og talte med sin gamle lærer Asmus-sens enke. Den 30. maj var 1. pinsedag og han gik derfor med sin bror til kirke og besøgte desuden et par bekendte, Dagmar Enghoff og Hans Gorresen. Ud på eftermiddagen kørte de til Rendsbjerg, hvor han tog afsked med sin bror og tog ind hos den jævnaldrende teglværksejer, agent H. H. Ditmer, Rendsbjerg, som han vistnok kendte fra sin ungdom. Her blev han et par dage, til han fortsatte til Sønderborg og, efter en overnatning, videre til Fynshav. Hjemturen gik over Bøjden og Faaborg til Svendborg, hvor han boede hos apotekeren. Her benyttede han lejligheden til at se sine malerier til altertavlen i Vor Frue kirke, inden han et par dage senere rejste over Nyborg og Korsør hjem, hvor han om aftenen d. 6. juni »fandt alle min Kjære i bedste Velgaaende«.

Det er karakteristisk for Eckersbergs flid og energi, at han ikke blot benyttede rejsen til at snakke med familie og gamle venner. Han gik eller kørte småture i omegnen, »en Tour om Aftenen til Atzbøl«, »om Eftermiddagen gjort en skøn Fodtur« eller »løbet lidt omkring i Egnen«, som han skriver i sin dagbog. Overalt tegnede han, både i Aabenraa og i Nybøl, hvor han den 29. maj noterer: »Blevet færdig med Tegningen af min Broders Huus«. Også på den videre rejse tegnede og malede han, i Svendborg, ved Storebælt og i Korsør. Ikke alt det, han tegnede på denne rejse, er nu kendt, men et af hans berømteste landskabsbilleder stammer fra opholdet hos H. H. Ditmer på Rendsbjerg. Han begyndte d. 31. maj om formiddagen og arbejdede videre næste dag, skønt »det blæste en Storm af N.V., som gjorde det vanskeligt at arbejde«.

Som det var normalt for Eckersbergs arbejdsmåde, blev ingen billeder gjort færdige på stedet. Vel ankommen til København tog han imidlertid fra tid til anden sine studier frem og udarbejdede de færdige billeder, når han fik tid eller inspiration hertil ind mellem sine utallige andre arbejder. Billedet af Rendsbjerg blev således hurtigt taget frem og afsluttet, idet han ved siden af at udføre tegninger til professor Ursin allerede tre dage efter sin hjemkomst tog fat på det påbegyndte maleri, som han fuldendte d. 11. juni i sit atelier efter yderligere tre dages arbejde. Fjorten dage senere tog han sine tegninger fra Storebælt og Korsør frem og malede på grundlag af dem et lille maleri af en bæltsmakke, som blev færdigt i begyndelsen af juli. Om han siden har lavet flere malerier efter tegninger netop fra denne tur, vides ikke.

Efterhånden blev Eckersbergs kontakt til hjemstavnen øjensynlig endnu mere sparsom, men helt ophørte den ikke. Både familie og bekendte var han i forbindelse med, men så vidt vides genså han ikke sin føde-egn efter 1830, bortset fra, at han i 1833 sejlede med fregatten »Najaden« sydfra forbi Ærø langs østkysten af Als og videre op gennem Lillebælt. Helt glemte han aldrig Sønderjylland. Til gengæld har man heller aldrig glemt Eckersberg i Sønderjylland. En mindesten er rejst ved hans fødested i Blåkrug, talrige artikler om ham er fremkommet i landsdelen og igennem mange år har sønderjyske museer erhvervet arbejder af ham. Dette katalog vil vise, at det måske nok talmæssigt kun er en meget lille del af hans produktion, men at den trods dette har en sådan tids- og emnemæssig bredde, at man kan få et ganske godt indtryk af hans værk.

Note:

Der er i tidens løb udkommet tre bøger alene om C. W. Eckersberg:

P. Weilbach: Maleren Eckersbergs Levned og Værker. 1872.

Emil Hannover: Maleren C. W. Eckersberg, 1898.

P. Johansen: Den danske Malerkunsts Fader C. W. Eckersberg. 1925.

Af disse er Hannovers bog fra 1898 stadig det absolutte hovedværk. Desuden er C. W. Eckersberg behandlet i en række håndbøger som Weilbachs Kunstnerleksikon, 1947, af J. Rubow, og Dansk biografisk Leksikon, 2. udg., 1935, bd. 6, af E. Zahle samt DbL, 3. udg., 1980, bd. 4, af H. Bramsen. I alle samlede danske kunsthistorier indtager Eckersberg en central plads, bl.a. i Karl Madsen: Kunstens Historie i Danmark, 1901-07, s. 179-242, Danmarks Malerkunst, (red. E. Zahle), 1956, s. 129 ff og Dansk Kunsthistorie, bd: 3, 1972, s. 281-310, i Vagn Poulsens afsnit: Guldalderen. I værket »Sønderjylland« (red. S. Dahl og A. Lindvald), som udkom 1919 lige før Genforeningen, behandles Eckersberg af P. Hertz. Også i andre værker specielt om den periode i dansk kunst, der benævnes Guldalderen, indtager han førstepladsen, f.eks. hos Henrik Bramsen i »Guldalderen i dansk Kunst, 1964, s. 25-57 og senest hos Knud Voss: Guldaldermalerne og deres billeder på Statens Museum for Kunst, 1976, s. 18-51. Endvidere er der afsnit om Eckersberg i to arbejder af H. E. Nørregaard-Nielsen: Om kunst, 1, 1977, især s. 163-174 og sammes udstillingskatalog fra Ny Carlsberg Glyptotek: Købke og Kastellet, 1981, s. 23-45. På tysk er Eckersberg især omtalt hos Lilli Martius: Die Schleswig-holsteinische Malerei im 19. Jahrhundert, 1956, s. 91-96.

Enkelte sider af Eckersbergs virke er behandlet i andre værker. Mest populære var nok marine-malerierne og de er nok også hyppigst behandlede, f.eks. i Peter Grove: Eckersbergs Billeder af Krigsskibe og Tegninger til Gallionsfigurer, i: Kunstmuseets Aarsskrift, 1919, s. 41-54. Henrik Bramsen: Om C. W. Eckersberg og hans Mariner, 1972 og senest Niels Winkel: Naturstudiet i C. W. Eckersbergs marinemaleri, 1976. Landskabsbillederne er især omtalt i H. Bramsen: Landskabsmaleriet i Danmark 1750-1850, 1935, især s. 40-51 og ganske kort hos Ernst Schlee. Schleswig-holsteinisches Landschaftsmalerei. Hans arkitekturbilleder er behandlet i Knud Voss: Guldalderens malerkunst - dansk arkitekturmaleri 1800-1850, 1968, s. 29-72 og endelig er hans alterbilleder samlet behandlede af Jette Kjærboe: C. W. Eckersbergs altertavler, i: Kunstmuseets årsskrift, 1975, s. 119-164.

Det vigtigste kildemateriale er selvfølgelig malerens egne værker, malerier, tegninger, stik o.s.v. Men dertil kommer dagbøger, tilløb til erindringer og breve til og fra Eckersberg. De to erindrings-udkast, der kun dækker hans barndom i Blans, er benyttet af E. Hannover og aftrykt af Peter Bech i Aabenraa Statsskoles Aarsskrift, 1946, og i Sønderjysk Månedsskrift, 1947, s. 34-43. Dagbøgerne er ikke udgivne i deres helhed, men afsnittet fra 1810-13, rejsen til Paris, er udgivet af H. Bramsen: C. W. Eckersberg i Paris. Dagbog og Breve 1810-13, 1947, mens de følgende tre år, 1813-16, opholdet i Rom, er udgivet af H. Bramsen og H. Ragn Jensen i »Meddelelser fra Thorvaldsens Museum«, 1973, s. 19-129. I tilknytning hertil er begge steder føjet breve fra de samme to perioder. Desuden bringer E. Hannover i forbindelse med sin fortegnelse over Eckersbergs arbejder udførlige udtog fra dagbøgernes omtale af de enkelte billeder. Det samme er tilfældet med Niels Winkel, der desuden bringer en del citater fra den særlige »Vejrdagbog«. Dagbøgerne befinder sig nu, ligesom en stor samling breve og brevkoncepter, i Det kgl. Bibliotek. Datteren Julie Eckersbergs erindringer om sin far er udgivet 1917 af E. Hannover.

Maleren Jes Jessen i Aabenraa er grundig behandlet af Hanne Poulsen: Jes Jessen, 1971. Oplysninger om de sønderjyske altertavler er desuden hentet i J. Kjærboes nævnte artikel og i Danmarks Kirker, Sønderjylland, 1957-63.

Endelig er til denne oversigt hentet oplysninger i flere andre værker og artikler. Benyttet er bl.a. Ellen Redlefsen i: Aus dem Flensburger Museum, 1953, og i: Flensburg in alten Bildern og O. Klose und L. Martius: Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogthümer Schl., Holst. u. Lauenb., I-II, 1962, mens person-oplysninger for en stor del stammer fra lokalhistoriske værker og fra kirkebøger i Landsarkivet, Aabenraa.

Oversigt over arbejder af C. W. Eckersberg i Nord- og Sydslesvig:

I: Malerier:

1. Købmand A. P. Andresen. (Afb. s. 92), 61,5 x 43,5 cm, udført mellem 1800 og 1803, i slægten Andresens eje, nu i Städtische Museum, Flensburg.
2. Justitsraad Henrich Stub Drachardt, chef for Rentekammerets jyske kontor (1753-1815). Afb. s. 93), 36 x 29 cm. Malt 1806. Tidl i Jac. Salomons eje, købt på auktion. Museet på Sønderborg slot.
3. Johanne Eleonora Drachardt, f. Holtzer (1744-1823). (Afb. s. 93). Malt 1806 eller lidt senere, jvf. nr. 2. Hann. nr. 12.
4. Den lykkelige familie. (Afb. s. 94). 29 x 35 cm. 1807. Hann. nr. 38. Købt 1963 af privat. Museet på Sønderborg slot.
5. Landskab med strikkende malkepige. (Afb. s. 95). 53 x 38 cm. Ca. 1809. Hann. nr. 74. Eck. malede næsten samtidig en lidt mindre udgave af samme motiv. Købt 1962. Aabenraa Museum.
6. Udflyttergård i Speilsby på Møen. 57,5 x 75 cm. 1810. Hann. nr. 85, afb. 22. En tegning (forarb. til maleriet) er dat. 12. juli 1810. Tidl. på Wilhelmsborg. Kunsthalle, Kiel.
7. Romersk værtshus nær San Paolo. 27 x 35 cm. 1813-16. Hann. nr. 202. Endnu et billede med dette motiv, men med flere får i forgrunden, findes i privateje. Det ene af de to kan måske være et elevarbejde og er i så fald udført efter 1818. Museet på Sønderborg slot. (Afb. s. 103).
8. Købmand Albrecht Ludvig Schmidt. 61 x 50 cm. Ca. 1818. Købmand Schmidt fra handelshuset Schmidt og Andresen, der især handlede med Indien og Kina, havde bestilt et par helfigursportrætter af sig og sin hustru. De blev påbegyndt henholdsvis 14. juli og 15. sept. 1818 og endt 12. august og 7. november. Eckersberg modtog 550 Rbdr. for købmand Schmidts portræt den 29. august og 630 Rbdr. for fru Schmidts den 19. november. De findes nu i den Hirschsprungske Samling. Hannover omtaler dem udførligt (s. 188-90, afb. 83-84, nr. 237-38) og bedømmer især billedet af fru Schmidt. Han kender desuden et studiehoved til billedet af købmand Schmidt (nr. 236) i størrelsen 25 x 25 cm. De her gengivne halvfigurs-portrætter kendte Hannover ikke, men der er sandsynligvis tale om samtidige egenhændige gentagelser, muligvis bestilt af familien eller af firmaet. Det er sikkert de to billeder, der ses på væggen i W. Marstrands store maleri: Det Waage Petersenske familiebillede fra 1836. Museet på Sønderborg slot.
9. Fru Frederikke C. Schmidt, f. Restorff. 61 x 50 cm. Ca. 1818. Jvf. iøvrigt nr. 8. Begge portrætter erhvervet 1964. Museet på Sønderborg slot.
10. Bertel Thorvaldsen. 47 x 40 cm. 1820. Hann. nr. 259 eller snarere gentagelse heraf, idet Eckersberg udførte flere portrætter af Thorvaldsen under hans ophold i København 1819-20. Kunsthalle, Kiel.
11. Landmand Andreas Clausen, 31,5 x 27,5 cm. 1821. Hann. nr. 269. Städtische Museum, Flensburg.
12. Overkrigskommissær, indrulleringschef Ebbe Sletting. (1752-1835). 54 x 44. 1822. Hann. nr. 283. Museet på Sønderborg slot.
13. Piazza de Fontanone i Rom. 25 x 22. Udateret, men sandsynligvis malet i perioden 1820-25 på grundlag af tegninger eller skitser fra opholdet i Rom. Da det er så lille, kan det dog måske også være malet i Rom 1813-16 og bragt med derfra. Nævnes ikke hos Hannover. Skænket af Ny Carlsbergfondet. Museet på Sønderborg slot. (Afb. s. 103).
14. Parti af landstedet »Rolighed« ved Charlottenlund. 23 x 29 cm. 1825. Hann. nr. 344. Eckersberg havde allerede 1822 malet en skitse til dette billede, da han havde lejet sig ind herude og boede et par uger her sammen med sin hustru, svigerinde og datter. Skitsen (Hann. nr. 290) solgtes som nr. 68 ved Eckersbergs dødsbo-auktion 1854. Erhvervet 1956. Aabenraa Museum.
15. Grosserer Lippmann, Berlin. 54 x 44,5 cm. 1825. Hann. nr. 342. Eckersberg afleverede dette og det flg. billede 29. juli 1825. Tilhører Statens Museum for Kunst, deponeret i Museet på Sønderborg slot.

8

9

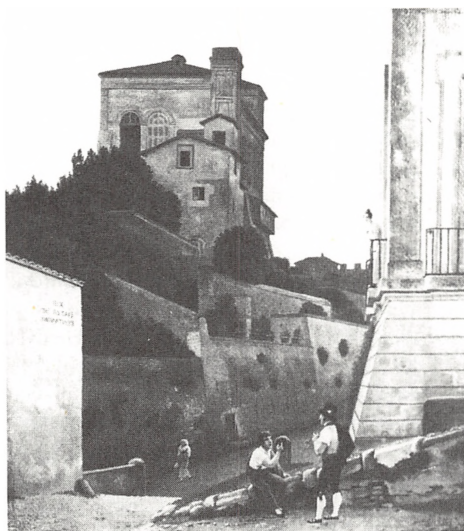
14

16. Fru Adelheid Berlin. 54 x 44,5 cm. 1825. Hann. nr. 343. Hannover fremhæver her Eckersbergs evne til at male stofferne i tøjlet meget smukt, hos fru Berlin en hvid kjole med grønt sjal og blå-rødt bælte samt en hvid kappe, bundet med bleggrød sløjfe og pyntet med højrøde blomster (s. 182). Jvf. nr. 15.
17. Kristus i Gethsemane Have. 1831. Hann. 447. Altertavle i Havnbjerg kirke, færdigmalet 1. november 1831, bestilt af biskop S. Tetens, Ketting, Eckersberg udtrykte ved afleveringen glæde over at have kunnet levere en altertavle til Als. Danm. Kirker, Sbg. amt, s. 528 og J. Kjørboe; Kunstmus. årsskrift 1975, s. 135-137 m. fig. 7. Havnbjerg kirke, Als.
18. Prospekt af Børsen og Københavns slot, set fra Asiatisk Kompagnis Plads. 46 x 66 cm. 1832. Hann. nr. 465. Eckersberg havde allerede 1809 flere gange tegnet motiver med tilsvarende udsigter ind over havnen og i 1830 og især i 1832 tog han atter motivet op, i tegninger, olie-skitser og færdige malerier. Kunstforeningen i København købte to af malerierne sammen med de forberedende tegninger. De to malerier er iflg. Eckersbergs dagbog afsluttet henholdsvis 16. august og 6. oktober 1832. Den meget gennearbejdede tegning til det sidstnævnte maleri er dateret 27. juli og olie-skitsen er udført i dagene 27. -31. juli. Tegningen og måske olie-skitsen er udført ude på Asiatisk Kompagnis Plads, men det endelige maleri er nok snarest udført i Eckersbergs atelier. Kunstforeningen bortloddede malerierne og det her viste blev 8. november 1832 vundet af commerceråd C. Fr. Stuhlmann, Altona. Efter hans død 1851 solgtes det på auktion til kaptajn E. H. Toosbuy, der imidlertid allerede i november 1852 forliste med sit skib og druknede. Enken giftede sig med kaptajnens bror, skibsbygger J. Chr. Toosbuy og maleriet har siden været i slægtens besiddelse, til det skænkedes til museet i Tønder. Eckersberg vendte 1846 tilbage til motivet og malede atter den samme udsigt. (Hannover nr. 429, 459, 461, 465 og 593, J. N. Lorenzen i Sdj. Mdskr. 1968). Sønderjyllands Kunstmuseum.
19. Kaptajnløjtnant, senere lodsinspektør i Dragør, Peter E. Sletting. 32 x 22 cm. 1832. Hann. nr. 455. P. E. Sletting var ikke blot en slægtning, der ofte besøgte familien, men også en af Eckersbergs nære venner, der lånte ham penge og stod fadder til et par af hans børn. Skænket af Ny Carlsbergfondet. Museet på Sønderborg slot. (Afb. s. 105).
20. Dreng med hvid krave. 34 x 27 cm. Udateret, men formodentlig fra begyndelsen af 1830-erne. I 1832 malede han således en gruppe med 3 børn. Hannover nævner ikke dette billede, men han nævner, at Eckersberg allerede 1807 malede et barneportræt (nr. 40) og i 1813 malede et portrætsstudie af en dreng, der udstilledes i 1840. (Nr. 131). Skænket af Ny Carlsbergfondet. Museet på Sønderborg slot. (Afb. s. 105).
21. Udsigt mod Møens Klint. 24 x 35 cm. 1833. Hann. nr. 474. I juli 1833 fik Eckersberg lov til i 14 dage at deltage i en tur med korvetten »Najaden«, hvor han tegnede og noterede flittigt. Efter hjemkomsten blev indtrykkene udmøntet i flere billeder, bl.a. dette, hvorom han den 5. august noterede: »Arbejdet paa og blevet færdig med en Erindring fra Reisen, Møens Klint set fra Søen i ¼ Miils Afstand«. Købt af Statens Museum for Kunst 1886 på auktion efter grosserer P. Puggaard, deponeret i Aabenraa Museum. (Afb. s. 106).
22. Dansk fregat under sejl. 38 x 56. Ca. 1835. Flere gange kaldt »Korvetten Galathea«, men i virkeligheden vides ikke, hvilket skib det er. Tilhører Frederiksborg museet, deponeret i Museet-på Sønderborg slot. (Afb. s. 106).
23. Luftstudie. 26 x 32. Udateret. Eckersberg har i årene 1825-35 udført en række luftstudier, hvoraf han opbevarede de fleste selv til senere studiebrug. Flere kom så på auktion efter hans død, bl.a. som nr. 136-146 ialt 13 luftstudier. Sønderjyllands Kunstmuseum.
24. Luftstudie med anlagt skib. 23 x 33 cm. Ca. 1836. Muligvis Hann. nr. 517. På Eckersbergs dødsbo-auktion nævnes 5 luftstudier med anlagt skib (nr. 89, som er Hann. 517, og nr. 147-151). Museet på Sønderborg slot. (Afb. s. 108).
25. Marine udfør Kronborg. 47, 5 x 88,5 cm. 1840-erne. Hann. nævner flere marinebilleder, malet udfør Helsingør, bl.a. nr. 588, 595 og 606, hvoraf dog ingen er identiske med dette, der måske kan være et elevarbejde. Städtische Museum, Flensburg.
26. Fru Petrine Sletting, f. Brønnum. 32 x 23 cm. 1844. Hann. nr. 573, der s. 209-10 oplyser, at det er Eckersbergs sidste portræt, efter at han siden 1816 havde malet mere end 150 portrætter.

7

13

18

Afb. s. 105 sm. m. nr. 19. Museet på Sønderborg slot.

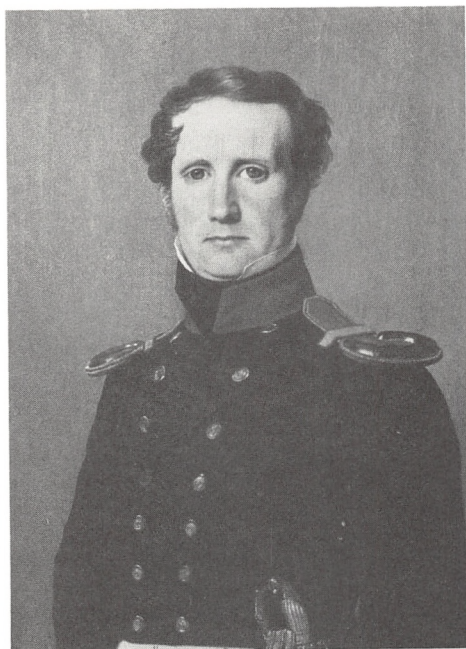
27. Parti af Øresund nord for Kronborg. 39,5 x 50 cm. 1847. Hann. nr. 598. Malet 13. april-12. maj 1847, udstillet 1848 og købt af Statens Museum for Kunst. Deponeret i Sønderjyllands Kunstmuseum. (Afb. s. 107).
28. Korvetten Galathea (?) udfor Taffelbjerget, 38,5 x 54 cm. Ca. 1849. Ikke hos Hannover. Eckersberg tegnede og malede korvetten Galathea adskillige gange, ligesom han tegnede og malede andre danske fregatter og korvetter, hvis tilblivelse han havde fulgt nøje på værftet. Korvetterne »Najaden« og »Galathea« var han blevet særlig fortrolig med på længere sejlture og med »Galathea« oplevede han i Nordsøen for første gang en virkelig storm under sejlad til Dover i 1839. Der er imidlertid nogen usikkerhed om, hvorvidt dette maleri forestiller »Galathea«, idet der er mulighed for at det kan være et andet af de større danske orlogsskibe, der i 1830-erne passerede Kap det gode Haab. Imod »Galathea« taler billedets friskhed og kvalitet, der synes at pege mod Eckersbergs højdepunkt før 1842. For »Galathea« taler først og fremmest skibet selv, der fuldstændig svarer til »Galathea«, men også placeringen ud for Taffelbjerget, idet skibet ikke mindst blev berømt for sin store jordomsejling 1845-47. Der kendes flere eksempler på, at Eckersberg, selvom det var undtagelser, benyttede en baggrund, han ikke selv havde set og hele kysten er på dette billede så korrekt, at Eckersberg må have haft et andet billede som forlæg. Han havde iøvrigt selv flere illustrerede bøger om geografi og fremmede verdensdele. Sandsynligvis er der tale om, at billedet virkelig forestiller »Galathea« på sin jordomsejling. I så fald skal det dateres så sent som efter 1849 og da har han på grund af sit stærkt svækkede syn formodentlig haft hjælp til at trække de fine linier til skibets reb og takkelage. Museet på Sønderborg slot. (Afb. s. 107).

II: Udvalg af tegninger, raderinger og stik (ikke fuldstændig)

29. Vor Frue Kirkes brand, natten mellem 4. og 5. september 1807. Koloreret stik af G. L. Lahde efter tegning af Eckersberg. Hann. s. 419, nr. 7, ill. s. 22. Museet på Sønderborg slot.
30. Stik fra serien »Blade af en falden Piges historie«. 1811. Stik af G. L. Lahde efter maleri af Eckersberg fra 1808. Hann. s. 419, nr. 15, jvf. s. 31 f. m. ill. Städtische Museum, Flensburg.
31. Teaterscene fra »Jeppe på Bjerget«. Ca. 1810, da Eckersberg leverede en række billeder til stik efter Holbergs komedier. Städtische Museum, Flensburg, der ejer endnu en blyantstegning med teaterfigurer.
- 32 a-c. Mandsfigurer. 3 tegninger, den ene farvelagt, af forskellige mandsfigurer, den ene 1807-09, én dateret 1812 og én udateret, men ca. 1810. Alle Städtische Museum, Flensburg.
33. Odysseus fortæller. Tegning, udateret, men formodentlig studie før 1816. På Eckersbergs dødsbo-auktion 1854, nr. 424 b. Aabenraa Museum. (Afb. s. 108).
- 34 a-b. Mytologiske scener. To tegninger, udaterede, men nok før 1816. Den ene i Städtische Museum, Flensburg, den anden på Aabenraa Museum.
35. Romerske karnevalsfigurer. Udaterede tegninger, tilskrevet Eckersberg, jvf. H. Bramsen i Kunstmuseets årsskrift 1977-80, s. 32-36. Städtische Museum, Flensburg.
36. Peterspladsen i Rom. Tegning, 1813-16. Museet på Sønderborg slot.
37. Dækket af et orlogsskib, set forefter. Radering 1834. Hann. s. 416, nr. 12. Eckersberg fik selv en kobberplade hos kobberstikker O. O. Bagge og sluttede arbejdet 28. august. Udgiven af Kunstforeningen. Städtische Museum, Flensburg.
38. Skib. Tegning, dateret 5. maj 1837. Aabenraa Museum. (Afb. s. 108).

20

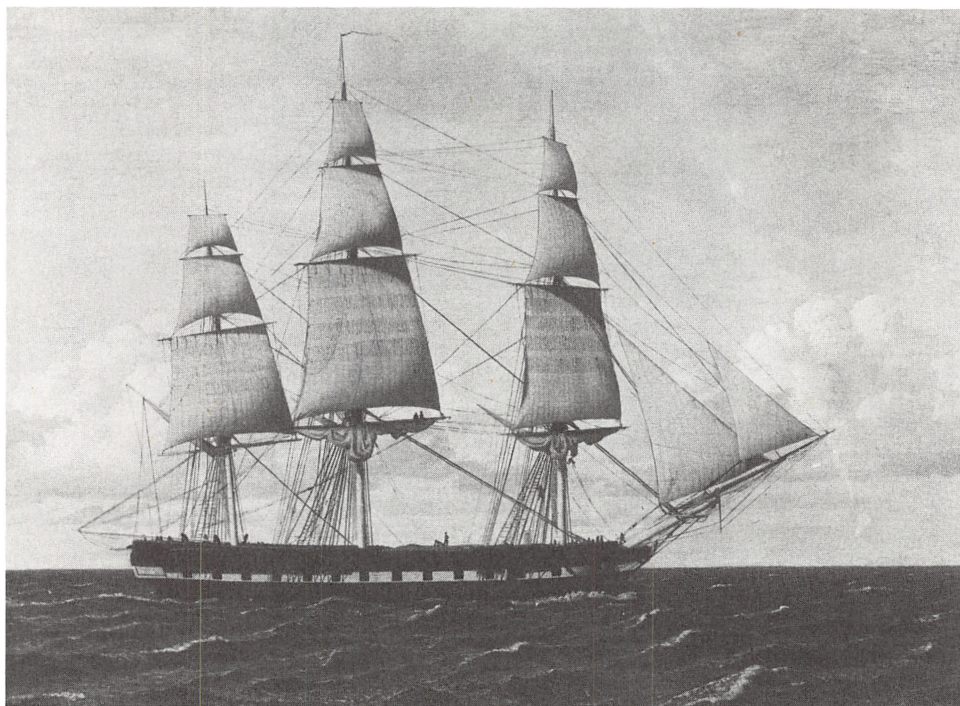

19

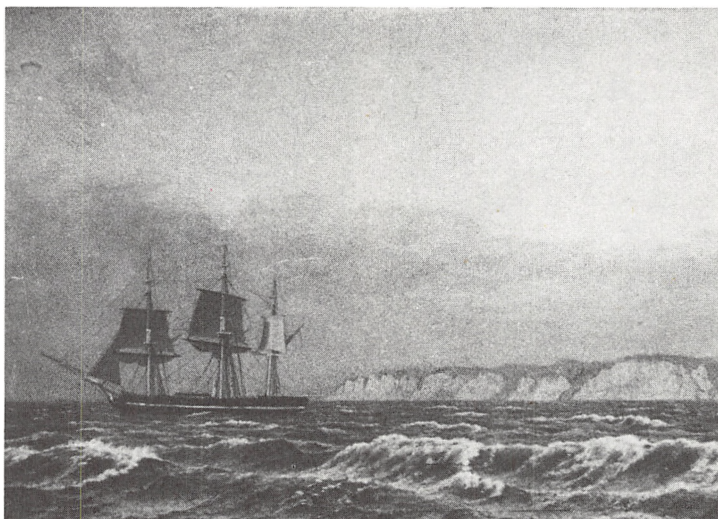

26

22

21

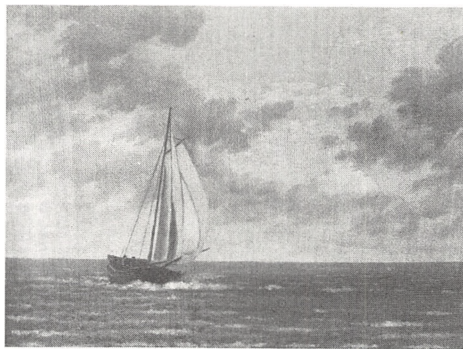

27

28

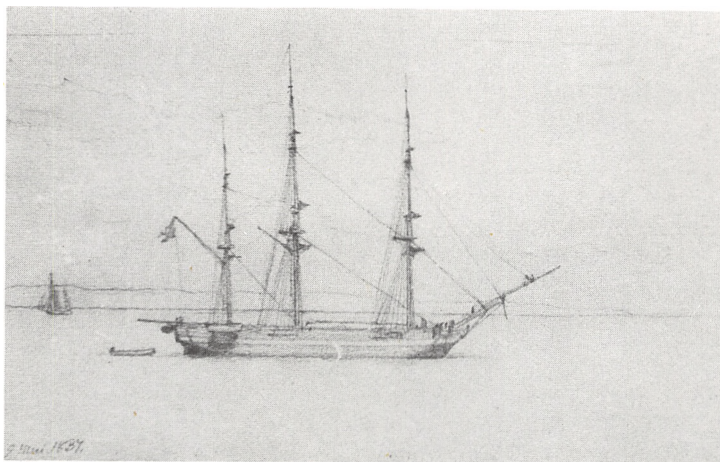

24

33

38

En protest mod Kim Salomons gengivelse af Alexander Scharffs vurderinger

I Sønderjysk Månedsskrift hæfte nr. 10, oktober 1981, s. 308-309 stiller Kim Salomon Holger Hjelholts og Alexander Scharffs vurderinger af den nationale konflikt i det forrige århundrede konfronterende ansigt til ansigt. Det er korrekt, at der i professor Scharffs omtalte artikel står, at slesvigholstenernes syn på landets historie svarede mere til den historiske virkelighed end ejderdanskernes opfattelse. Men så fortsætter Salomon: »Ejderdanskernes krav skal ses som et retsbrud og et forsøg på undertrykkelse.« Denne sætning er, sådan som den står der i Salomons artikel, en ren forfalskning af Scharffs mening. Scharff havde skrevet: »Ejderdanskernes krav måtte *her* (dvs. i Angel og hos friserne) *føles* som retsbrud og vold.« Afsluttende hedder det hos Scharff: »(Danskernes og tyskeres) syn på historien og deres historiske rets krav var ikke bare uforenelige, men de svarede heller ikke mere til den nationalpolitiske virkelighed.« (Fremhævelser og oplysninger i parentes er tilføjet af mig).

Også denne sætning gengiver Salomon forfalskende. Havde han fordomsfrit læst den og alle andre af professor Scharffs artikler, ville Salomon have lært, hvordan en historiker, som fortjener dette navn, videnskabeligt korrekt bør omgås kilder og litteratur. Han ville i så fald også have bemærket, at Scharff altid lægger den største vægt på, at begges motiver og intentioner, tyskernes og danskernes, bedømmes retfærdigt og bedst muligt afvejet. Ikke mindst derfor har Scharff fundet samtykke og anerkendelse i vide kredse i Danmark.

Danske og tyske historikeres vurdering af det 19. århundredes nationale problematik er for øvrigt i dag i høj grad overensstemmende. Derom vidner bl.a. »Bibliografi og ikonografi 1864, udgivet af Det kongelige Bibliotek, København, og Det Slesvig-Holstenske Landsbibliotek, Kiel« (Neumünster 1970), hvori både Scharff og Troels Fink tager stilling til dette spørgsmål. Men f.eks. denne fremstilling har Salomon vel overset?

M. Jessen-Klingenberg, Rumohr pr. Kiel

Boganmeldelser

Mellem Elben og Kongeåen

H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830. 488 s., ill., 168 kr. Politikens forlag.

Det er en virkelig begivenhed i den sønderjyske historieskrivning, at Politikens forlag som bind 4 og 5 af Danmarks historie uden for Danmark udsender to bøger om Slesvig og Holsten, hvoraf den første, der omhandler tiden indtil 1830, er udkommet nu,

skrevet af studielektor, dr. phil. H. V. Gregersen, medens fortsættelsen, der skrives af professor Lorenz Rerup, udkommer til foråret.

Og H. V. Gregersen har skilt sig fint fra opgaven. Det er blevet en væsentlig bog.

Som historiker med en bred og dybtgående viden og med pædagogens sans for at forene fængslende detaljer og de store linier i en sammenhæng er det lykkedes ham at give en fremstilling, der med lige fornøjelse kan læses af dem, der møder uden forudsætninger, og af interesserede, der har læst adskillige Sønderjyllandshistorier før denne.

Det er en afgjort fordel, at man her også får Holstens historie, selv om den ret naturligt fremtræder sekundært i forhold til Slesvigs. Holsten hørte jo med til Helstaten, og den holstenske historie er knyttet uløseligt til udviklingen i det danske grænseland.

Forskningen har desuden bragt så meget nyt stof frem, at det alene af den grund var ønskeligt nu at få en ny beskrivelse af den sønderjyske historie. Også på dette punkt honorerer Gregersens bog forventningerne, og med selvstændig bedømmelse lægger han til og trækker fra, så man i mange henseender får vor historie sat i et nyt og skarpere lys. Forøvrigt har Gregersen jo selv bidraget til forskningen, således med opklaringen af, hvorledes den kirkesprogsgrænse opstod, som endte med at blive landegrænsen mellem Danmark og Tyskland.

Naturligvis kan man ikke læse en så vidtspændende og nyvurderende bog uden indvendinger. Der er jo problemer, der ligefrem indbyder til delte meninger eller i hvert fald til videre behandling.

Salt er en livsnødvendig vare, der også har spillet en betydelig rolle i historien, men hvor Gregersen side 49 lader behovet for salt være baggrunden for de mange vikingetog til den vestfranske kyst, side 142 og 319 lader afgravningen af saltholdig tørvejord til udvinding af frisisk salt være årsagen til, at hidtil beboede områder for stedse blev havets bytte ved de store stormfloder, og side 227 tilskriver bygningen af Nordeuropas ældste kanal, Stecknitzkanalen, et forsøg på i 1398 at gøre Lüneborg-

saltet mere konkurrencedygtigt, vil det måske dog være rimeligere at betragte saltet som en medvirkende årsag end som den afgørende eller eneste faktor. Men vigtigere end at få gradueret betydningen er det dog, at saltet er blevet placeret så centralt.

Derimod forekommer det mig klart urimeligt, når Gregersen tolker Jellingstenens forherligelse af Harald Blåtand, fordi han vandt sig al Danmark, som sigtende til generobringen af Hedeby 983. Når Harald selv havde tabt Hedeby ni år før, i 974, og når det efter runestenenes udsagn at dømme må være sønnen Svend Tveskæg, han kan takke for generobringen, er begivenheden næppe noget, der kan føre til en formulering af, at Harald vandt sig al Danmark. Medens Gregersen regner med, at Jellingstenen har fået denne indskrift efter Haralds død, vil jeg tro, at han selv har ladet den hugge i stenen før 974. Men med denne sidste uenighed er vi igen ovre i noget, der kan diskuteres, og det kan ikke forringe bogens kvalitet, at Gregersen på forskellige punkter kan have andre synspunkter end de forskellige læsere.

De anførte eksempler skal da ikke sige andet, end at i historien er det sidste ord aldrig sagt. H. V. Gregersens bog om brydningsområdet mellem dansk og tysk, frisisk og slavisk er simpelthen storartet historieskrivning.

Bogen er tilmed velskrevet. Man kan hist og her finde en germansk sprogknote som bemærkningen om det frankiske rige, »hvis overhovede var den af paven i Rom i året 800 kronede kejser«. Man kan endda støde på en regulær lapsus: »Det spændte forhold mellem kejser Karl og kong Godfred lettedes, da meldingen om, at Godfred var blevet myrdet, nåede frem til Aachen, kejser Karls foretrukne residensby.« Men gennemgående er sproget enkelt og mundret, og lune bemærkninger lyser op.

At H. V. Gregersen har tilegnet professor Troels Fink sin bog, kan denne tage

som en fin kompliment.

Til slut nogle ord om stednavnene, der altid har været et problem, hvor man skal behandle blandede sprogområder. Gregersen har anvendt det princip at bruge den danske navneform, hvor lokaliteten er placeret i det gamle danske sprogområde, afgrænset af den linie, Anders Bjerrum har tegnet på kortet side 78-79. Alligevel taler Gregersen om Holsten i stedet for Holstein. Han holder sig til Windeby, skønt

der klart er tale om et gammelt dansk navn, og kortet side 67 har da også formen Vindeby, og han skriver konsekvent Friedrichstadt, indtil han i en billedunderskrift side 310 må notere, at oberst Hans Helgesens forsvar af byen i 1850 »har givet navnet »Frederiksstad« en varig plads i dansk historieskrivning«. Ja, netop Frederiksstad og ikke Friedrichstadt!

Hvor en dansk sprogform har vundet hævd, er der ingen grund til at vrage den.
bjs.

En bog om et skrin i en mose

Poul Svensson: Frøslevskrinet. 144 sider. Ill. Udgivet af De unges Kunstkreds, Flensborg, i kommission hos Padborg Boghandel. 260,- kr.

Der findes et lille, meget smukt skrin. Det står på Nationalmuseet i København. Kun meget få kender det. Det gælder også i Sønderjylland, skønt skrinet er fundet i Frøslev mose og derfor kaldes Frøslevskrinet.

Indtil nu er det bortset fra en enkelt undtagelse kun blevet omtalt i korte mere eller mindre overfladiske avis- og tidsskriftsartikler. Med den enkelte undtagelse tænker jeg på en afhandling af Poul Nørlund, som jeg senere skal vende tilbage til. Men nu er der kommet et pragtværk om det, en bog på 24x32 cm og på ca. 150 sider. Den har en omfattende og dybtgående tekst på 80 sider, 58 sort-hvide fotografier og 16 helsides farveplancher.

Det er den tidligere lærer i kunstforståelse ved Duborgskolen i Flensborg, Poul Svensson, som i, hvad der tegner til at blive et meget frugtbart otium, har påtaget sig arbejdet med at bringe dette værk til veje, og det vil han nok ikke komme til at fortryde. Han har redigeret tekstafsnittet og selv skrevet størstedelen af det. De fornemme fotografier skyldes den unge flensborgfotograf Helge Krempin. De står fuldt på højde med det bedste af, hvad der i øjeblikket præsteres på dette område.

Bogen er velskrevet. Der findes ikke så forfærdelig mange i kongeriget Danmark, der skriver en sagprosa, som er bedre end Svenssons. Hver eneste sætning er klar og præcis. Det er en nydelse at læse den. Der er ingen overflødige krummelurer for skønhedens skyld, ingen overflødige ord, ingen udviklede sætningskonstruktioner. Sproget er rensat og dyrket med det ene formål, at det skal stå til rådighed som et smidigt redskab til beskrivelse af ideer, ting, kunstværker osv., så tæt og nært på virkeligheden, som det nu en gang er muligt.

Alligevel sker der så det, ligesom det skete med dansk kunsthåndværk, da det blev funktionalistisk, at Poul Svenssons sprog opnår en enkelhed, en renhed og en karskhed, som giver det en sjælden skønhed.

Samtidig skriver han ofte, f.eks. i nogle af de første afsnit om jagten på det sted, hvor skrinet er fundet, så fængslende, at man ikke kan andet end blive revet med, selv om dette tema måske ikke på forhånd interesserer en, og igen benytter han sig ikke af ydre, sagen uvedkommende tricks eller stileffekter, nej, han lader blot den ene nøgne kendsgerning, skildret så kort og kontant som muligt, følge oven i den anden

i den rigtige, logiske rækkefølge, sådan at læseren sammen med forfatteren deltager i eftersøgningen, og begge parter bliver lige spændte og engagerede.

Frølevskrinet stammer fra omkring 1100. Det er 19,5 cm langt 13,8 cm bredt og 7,8 cm højt. Det blev fundet i Frølev mose i 1872, altså på et tidspunkt, hvor Sønderjylland var behersket af tyskerne. Det blev smuglet over grænsen til Danmark, hvor det blev afleveret på Nationalmuseet. Ingen kan sige med sikkerhed, hvordan det er endt i Frølev mose. De fleste regner med, at det har været et relikvieskrin beregnet til at rumme knoglerester af en helgen. Svensson gør dog opmærksom på, at det også kan tænkes, at det har været et lille rejsealter.

Skrinet består af en udhulet egetræs-blok, hvorpå der sidder fem kobberplader, som alle er dekoreret med religiøse scener, fremstillet i farvet emalje. På låget ses en fremstilling af Kristus som verdens herre (Majestas Domini), på skrinets forside er der en Golgatascene, på de to kortsider og den lange bagside findes der en række personer, der alle er udstyret med glorie. Svensson analyserer hvert eneste billede og tager stilling til snart sagt hver eneste streg, og han beskriver, hvordan billederne må have taget sig ud og virket på menneskesindet på Knud Lavards tid, da skrinet blev fremstillet.

I omtalen af lågets gengivelse af Kristus som verdens herre, gør han f.eks. opmærksom på, at den dybe blå farve, der danner baggrunden i alle de fem billedflader, men også regnbuen, som danner Kristi trone, og jorden, der er hans fodskammel, ikke lader os i tvivl om, at det er Kristi genkomst, der er afbildet, og at begivenheden udspiller sig på og i selve himlen, og for så i øvrigt at give os et indtryk af, hvor stærk en magt genkomsten havde over den tids mennesker, bringer bogen en lang række citater fra bibelen, som forudsiger, at Kristus vil

vende tilbage.

Men ellers er det vigtigt og godt, at Poul Svensson i sin analyse af alle fem billedflader anvender samme metode som han med så stor en succes betjente sig af i bogen »Kunst i nærbilleder«, som han udsendte gennem De unges kunstkreds i 1980, nemlig at vise, hvad de enkelte figurers kropstilling, håndbevægelser, ansigtsdrejning m.m. fortæller om hvilke følelser, der bevæger dem, eller hvilke handlinger, de står på spring for at udføre eller allerede har gjort sig skyldige i, samtidig med at han, hvor der er tale om scener fra evangeliet, genfortæller det drama, der finder sted for øjnene af os, ofte ved hjælp af direkte bilcitater.

Alt dette giver hvert billede liv og intensitet, ja, får nogle af dem til at virke stærkt bevægende.

Men Poul Svensson kommer i sin tekst ind på så mange detaljer og peger på så mange problemer, der endnu ikke er løst, at det vil føre alt for vidt her, at nævne dem alle. Det skal bare omtales, fordi det vidner om, hvor omhyggelig og grundig han har været i sine undersøgelser af skrinet og dets historie. Han har fra starten ikke villet godtage et eneste udsagn fra anden side. Han har selv endevendt hver eneste lille ting, forsøgt at betragte den fra alle sider og prøvet at sætte den ind i enhver tænkelig sammenhæng.

For bedre selv at kunne »læse« de enkelte billeder og for nu gennem bogen også at kunne gøre dem mere levende og forståelige for os andre giver han i nogle indledende afsnit en gennemgang af den kirkehistoriske og teologiske viden, der omkring 1100 var den selvfølgelig baggrund for udformningen af ethvert kirkeligt kunstværk, og altså også for det kunstværk, vi kalder Frølevskrinet. F.eks. fortæller han om og bringer tegninger af de dragter, ærkebiskopper, biskopper, præster og helgener gik med på den tid, hvad enten de så fær-

dedes på jorden eller i himlen, og som skrinets figurer også er iført. Han fortæller om pavers og biskoppers magt, om alterets udseende i oldkirken osv. Han giver med andre ord en skildring af hele den tid og det psykiske og fysiske rum, som skrinet er født ud af.

Der findes ialt otte skrin, som forskere mener tilhører den kreds, Frøslevskrinet er et af. De øvrige findes på museer rundt om i Europa, og bogen bringer gode, instruktive fotografier af dem alle.

Poul Nørlund, den tidligere direktør for Nationalmuseet, mener i en afhandling om skrinene trykt i *Acta Archaeologica* 1933, at de alle er fremstillet i Danmark. Poul Svensson er enig heri, men går et skridt videre og peger på, at der er en vis sandsynlighed for, at de må stamme fra et værksted i Slesvig, og selv om han ikke tør lægge sig fast på dette standpunkt, argumenterer han dog så godt for det, og bliver forøvrigt støttet heri af heraldikeren Sven Tito Achen, at det må opfordre ham selv eller andre til at gå videre i det spor.

I sin afhandling mener Poul Nørlund, at af de otte skrin er Hildesheimerskrinet det ældste og det bedste, og det som må have været forbilledet for de andre. (Frøslevskrinet står som nr. 3 på hans rangliste).

Det mener Poul Svensson bestemt ikke. Det mener han helt bestemt ikke.

Om hele hans opgør med den tidligere direktør for Nationalmuseet må jeg her nøjes med at sige, at han argumenterer sobert og kyndigt, og at han gør det reelt, idet han hele tiden bringer fotografier, som

gør det muligt for læseren at tage stilling til, om han har ret eller ej. Det er for øvrigt et træk, der kendetegner hele teksten. Men i øvrigt tror jeg, at Svensson har ret, selv om han citerer andre betydelige danske historikere, som har udtalt sig nedladende om Frøslevskrinet.

I hvert fald har Poul Svensson ment, at det nu også kunne være interessant at få en kunsthistoriker til at tage stilling til skrinet. Det har han bedt Ide Löppenthin om, og hun, der jo som kunsthistoriker har trænet sit sind op til den størst mulige modtagelighed for æstetiske værdier, giver skrinet en meget fin og nuanceret anmeldelse og placerer det som et kunstværk af høj kvalitet. Hun skriver hen imod slutningen af sit essay: »Frøslevskrinet har karat, også hvis det betragtes isoleret, uden hensyn til sin samtids kunst. Betragtes det udelukkende med nutidens øjne, er der meget i stilen, der bringer en kunstner som Rouault i erindring.«

Bogen forener det faglige og folkelige på et højt niveau. Den er let læst, og rummer megen viden og indsigt. Den er overdådigt illustreret, og den henvender sig ikke kun til de kunst- og historieinteresserede, men også til dem, der er optaget af kirkens og kristendommens historie og af kirkekunst. Den koster 260 kr. Hvordan med julegaven?

Den er udgivet af De unges Kunstkreds i Flensborg, i kommission hos Padborg Boghandel, men kan iøvrigt købes hos enhver boghandler.

Gynther Hansen

Jörn-Peter Leppien: Martin Rade und die deutsch-dänischen Beziehungen 1909-1929. Quellen und Forschungen, bd. 77, 1981.

I samlerværket »Sønderjylland«, udsendt i 1919 og redigeret af Svend Dahl og Axel Linvald, har den senere biskop over Haderslev stift, Valdemar Ammundsen, skre-

vet en afhandling, som han kaldte »Frisindede tyske røster«, og i denne har Hans Velærværdighed også givet en smuk og forstående skildring af Martin Rade, teolo-

gisk professor i Marburg, og redaktør af ugebladet »Christliche Welt«. Ud fra et kristeligt ståsted krævede Rade, at »magtstaten« udviklede sig til en »retsstat«. Et »folkenes forbund« skulle med årene ændre de europæiske »nationalstater« til »kulturstater«, der både etisk og politisk fulgte Jesu ord om, at man først bliver stor ved at tjene. Man kommer uvilkårligt til at mindes åbenråeren J. P. Junggreens skrift fra 1878, »An das deutsche Volk«, der slutter med ordene: »Gerechtigkeit erhöht ein Volk«.

Det var Valdemar Ammundsen, der i 1909 henledte Martin Rades opmærksomhed på tilstandene i Nordslesvig, og under indtryk af den liberalisering, som englænderne netop på samme tid gennemførte over for Boer-befolkningen i Sydafrika, samt af et indlæg, som præstesønnen fra Øsby, Johannes Tiedje, sendte til »Christliche Welt«, hvori han gjorde opmærksom på nordslesvigernes kristne tro på en bedre fremtid (»Se: de beder!«), åbnede Martin Rade i de følgende år sit tidsskrift for kritiske røster mod den fortyskningspolitik, som den preussiske regering førte over for det danske befolkningsflertal i Nordslesvig.

Det blev en livsgerning, som Martin Ra-

de videreførte indtil 1929, da det blev åbenbart, at det ikke lod sig gøre at slå bro over den kløft, der skilte den liberale demokrat Martin Rade fra Johannes Schmidt (-Wodder), efter 1920 det tyske mindretals repræsentant i det danske Folketing. Ud fra et konservativt ståsted håbede Schmidt i sit inderste hjerte på, at Nordslesvig atter engang måtte blive indlemmet i det Tyske Rige. Det blev derfor til et brud mellem de to. Næsten symbolsk endte Martin Rades jordiske tilværelse den 9. april 1940.

Om det tyve-årige forløb af Martin Rades fredsarbejde har en af de yngre tyske historikere, dr. Jörn-Peter Leppien i Flensborg, skrevet en tiltalende afhandling, hvis sigte det har været at give et bidrag til vor tids fredsforskning og til en belysning af nationalismen som problem. Både denne bog og andre af Jörn-Peter Leppiens arbejder, f.eks. »Theodor Brix - ein Kritiker der preussischen Nordschleswig-Politik«, »Das Jahr 1864 in heutiger Sicht« og (sammen med Manfred Jessen-Klingenberg og Hans F. Rothert) »Idstedt-Mythos und moderne Landesgeschichtsforschung«, vidner om, at der også syd for grænsen er vokset en ny historikergeneration frem, der ikke er bange for at gribe om nælder og skrubbudser!

H. V. Gregersen

Herredet

432 sider fylder årgang 1981 af Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Deraf går alene 126 sider på »Besprechungen und Hinweise«, der så værdifuldt orienterer om dansk og tysk litteratur vedrørende hertugdømmernes historie. Resten er optaget af en halv snes artikler, f.eks. om de historiske forudsætninger for den nuværende statsgrænse, om centerbyerne i Sønderjylland ved år 1800, om Uwe Jens Lornsen, om Harro Harring, om statspatriotismen og nationalfølelsen i Sønderjylland før 1848 osv., men der er

også stof med sigte på den almindelige danske historie. Her må især fremhæves Wolfgang Laurs undersøgelse af de ældste områdeinddelinger, idet han argumenterer imod den klassiske opfattelse af herredet som en ældre organisation end syslerne. Laurs sproglige undersøgelse bringer ham til den opfattelse, at syslerne må placeres i den yngre vikingetid, medens herrederne som en institution for hele riget næppe når tilbage til vikingetiden.

Inge Skovgaard-Petersen nåede i øvrigt i Gylðendals Danmarkshistorie til en afvis-

ning af herredets ælde ad andre veje. Herredsinddelingen må, siger hun, være gennemført af en centralmagt, der ønsker at fordele de militære opgaver ligeligt over hele landet, og denne opgavefordeling må efter hendes mening placeres senere end Trelleborgene, der repræsenterer et mere primitivt system.

Wolfgang Laur har desværre ikke været opmærksom på Inge Skovgaard-Petersens nyvurdering. Det havde ellers været interessant at se hans kommentar til hendes

militære kriterier, idet han forkaster den gængse udlægning af herred som hær-ridt og tilslutter sig en ældre tolkning, der udlægger efterleddet som »råd«, jfr. »område«, og dermed forskyder betydningen af forleddet fra den militære hærs-kare til det mere civile »skare, folk«. Grundlaget er da ikke den militære opgavefordeling, men det civile bebyggelsesområde, bygden.

Herredet rummer stof til mange undersøgelser efter disse.

Bj. Sv.

Klosterliv og himmelbreve

Løgumkloster-Studier 3, udgivet af Refugiets kulturforening og Historisk forening for Løgumkloster kommune, red. Niels Sterum, 202 sider, ill., Løgumkloster 1981.

Løgumklosters historie bliver efterhånden grundigt endevendt, både i tyske og danske publikationer. Nu er 3. udgave af Løgumkloster-Studier udkommet, og den ligger på det sædvanlige høje niveau.

Professor, dr. rer. pol. Jürgen A. Wis-sing, Essen, fortsætter sine undersøgelser af klosterets historie, denne gang med en klarlæggelse af, hvornår og hvorfor de klosterbygninger er brudt ned, hvis fundamenter er kendt fra udgravningerne.

Birgitte Thye og Brian Patrick McGuire søger at levendegøre det klosterliv, der blev ført i hine tider, begge støttet til Caesarius af Heisterbach, som efterlod sig en ret omfattende litterær produktion, skrevet omkring 1220. Medens McGuire især befatter sig med den manuduktion for ikke at sige manipulation, der skulle til for at opøve novicerne i munkeliv, skildrer Birgitte Thye klosterlivet i både munke- og nonneklostre mere bredt.

Dr. rer. pol. Nicolai Haase, Flensborg, beskriver udviklingen i skolevæsenet i Løgumkloster fra 1800 til 1864. Det er afgjort læseværdigt, omend man her og der må gøre indvendinger. F.eks. daterer han side 116 den danske helstats levetid til at

gå fra 1721 til 1797, og de omstridte danske sprogreskripter fra tiden mellem de slesvigske krige behandles med vanlig tysk ensidighed.

Sprogreskripterne er blevet kritiseret også fra dansk side, men man må dog aldrig glemme, at de var for intet at regne ved siden af, hvad der under Fremmedherredømmet blev praktiseret overfor den danske befolkning på dette område. Haase anfører ikke, at tysk blev bevaret som undervisningsfag i Nordslesvig, og det er misvisende, når han skriver, at reskripterne i Mellem-slesvig skulle bane vej for det danske sprog inden for kirke og skole i de områder, hvor kirke- og skolesproget var tysk. Ikke alle disse områder blev berørt, men i princippet kun de sogne, hvor dansk endnu fandtes i daglig tale. Her blev dansk indført som undervisningssprog, men tysk dog bibeholdt som undervisningsfag. I dette blandede sprogområde blev der gjort den ændring i kirkesproget, at der blev indført danske og tyske gudstjenester på skift. Samtidig blev retssproget gjort mere fleksibelt for at imødekomme parternes ønsker. Det er heller ikke korrekt, at denne sprogordning blev indført efter løftet i

1852 om at behandle dansk og tysk nationalitet som ligeberettigede. Den var gennemført forinden. I øvrigt var det jo i de fleste henseender den danske nationalitet, der havde været skudt til side i det danske hertugdømme.

Bogen slutter med en afhandling af In-

ge Adriansen om himmelbreve i almindelighed og to himmelbreve fra Løgumkloster under Verdenskrigen i særdeleshed. Man må undre sig over, hvor langt op i tiden man har troet på himmelbrevenes livsbevarende værdi.

bjs.

Julemumme

Julebrev 1981 fra Museet på Sønderborg Slot. 28 sider. 5,- kr.

For 8. gang har museumspædagogen på Sønderborg Slots Museum udsendt en julehilsen. Og som sædvanlig er der lidt for enhver smag: Lidt om juleskikke i Emmerlev – optegnelser fra 1859, der er lånt fra Sønderjysk Månedsskrift 1925, og tilsvarende fra Sønderborg i 1920'erne, skrevet af overlærer Carl Jacobsen, nu Hundested. Han skildrer både juleaftenens forløb og barndomshjemmet, ikke mindst en dejlig flisekakkelovn, som man fyrede i, så forsidens var ikke blot rødglødende, men ligefrem hvidglødende. Det lyder forskrækkeligt, og som forfatteren foretrækker man at tænke på det statelige standur – det truede da ikke med at springe i luften.

Så har Inge Adriansen fundet en vejprofeti-bog frem, og ved dens hjælp kan dagene i julen afsløre årets gang; der er

nogle sider om juletræsdynt gennem tiderne, og endelig naturligvis en række ældre og yngre opskrifter.

Jeg låner den om julemumme, skønt jeg ikke er helt sikker på, at den vil vække begejstring blandt ølkendere (hvem har ikke forstand på øl??), men museumspædagogen påstår, at denne oprindelig tyske drik har vundet udbredelse blandt andet i Sundeved, hvor man juleaftensdag kl. 12 drak mumme med fedtemadder til. Det var i alle fald en let frokost at servere for husmoderen, for opskriften er enkel:

To flasker porter og to lagerøl varmes til kogepunktet med en skefuld sirup. Eventuelt kan man hælde en spiseskefuld sherry i. Ved bordet kan hver enkelt hælde god fløde i sit mummekrus efter behag.

IBjSv.

Farverig slægtsbog

Arne Ploug Dahlkild: Slægterne Nansen, Bruhn, Borse og Klocker og tiden omkring 1660, 204 sider dupl., ill., forhandles hos boghandler Niels Thomsen, Aabenraa. 150 kr.

Hanne Dahlkild, født Johanne Helene Jacobsen, har en spændende slægt. Det har hendes mand, overdyrlægen i Padborg, også syntes, så han har fyldt en diger bog med alt, hvad han har kunnet læse og forske sig frem til om slægtens medlemmer. I forordet takker han blandt andre Erland

Møller for hjælp. Måske tilfældige læsere undervejs opdager, at de – ligesom Erland Møller – hører til samme vidtforregnede slægt, så de også kan glæde sig over resultatet.

For det kan jo ikke nægtes, at er almindelig slægtsforskning en fornøjelse, så er

der tidobbelt glæde ved det, når personerne ikke bare figurerer i et skema, men kan få kød og blod. Det forudsætter almindeligvis, at der er kendte personer iblandt, og i den dahlkildske slægtsbog ligefrem vrimler det med personer af stand, og mange har indskrevet deres navn i historien. Tager vi de indgiftede med, er der næsten ingen ende på berømtederne. Griffenfeld, Klingenberg, Hans Nansen, Fritjof Nansen, Monrad og Hegelund (begge bisper, den første bedre kendt som dansk ministerpræsident), Lauge Stauning, studenternes anfører under forsvaret af København mod

den svenske belejring, og sådan kunne man fortsætte.

Men også i den hjemlige sønderjyske personkreds dukker der spændende navne frem, kongelig agent Jørgen Bruhn f.eks., og historiske mindesmærker som Kompagnihuset og slagterskranken i Flensborg er bygget, medens folk af slægten var borgmestre i byen. Nørreport synes derimod at være opført i et familiehul i borgmester-rækken.

Det er en fængslende og festlig slægtsbog.

Grænselandsdagbog

VED FR. RUDBECK

SYD FOR GRÆNSEN

1. september: Fhv. minister Jørgen Peder Hansen tiltræder sit embede som ny dansk generalkonsul i Flensborg.

2. september: Den amerikanske ekspræsident Richard Nixon opholder sig på privatbesøg i Kobbermøllen og besøger foruden marinestationen i Mørvig Lyksborg, hvor han mødes med ministerpræsident Gerhard Stoltenberg.

3. september: Beskæftigelsessituationen i Sydslesvig tegner stadig mørkere. Arbejdsløshedstallet er oppe på 8,3 pct.

I en artikel i Højskolebladet slår landdagsmand Karl Otto Meyer til lyd for, at udlændinge fra lande, hvor tyske statsborgere har valgt til kommunalvalg, også får valgt til kommunalvalg i forbundsrepublikken.

Der oprettes 45 nødhjælpsstationer for

digekatastrofer i Nordfrislands amt. På Halligerne må nødstedte møde på kirkegårdsvarftet.

4. september: Der er oprettet et amtsarkiv for amtet Slesvig-Flensborg. Kun materiale fra tiden efter 1950 indsamles hertil, alt ældre materiale går til landsarkivet i Slesvig.

8. september: For første gang i 250 år foreligger der igen en ordbog over det frisiske sprog i Nørre Gøs herred.

9. september: Rådmand Jacob Meyer får tildelt det tyske forbundsfortjenstkors for et fortjenstfuldt arbejde i Flensborg byråd siden 1955.

Ved åbningen af den årlige Norla-messe i Rendsborg peger landbrugsminister Günter Flessner på det slesvigholstenske landbrugs voksende vanskeligheder. Genemsnitsindkomsten er fra 1978/79 til 1980/81 faldet fra 31.000 DM til 21.000

DM, og der forudses øgede likviditetsvan-
skeligheder.

På Dansk Kirke i Udlandets årsmøde oplyses, at Dansk Kirkes medlemstal i Syd-
slesvig er steget til 5765. I tilskud fra de
danske menigheder i Sydslesvig indkom
ialt 254.000 DM, en stigning på 34.000
DM. Antallet af kirkelige handlinger er
faldet fra 1107 til 964, hvilket hovedsage-
lig skyldes en nedgang i konfirmandtallet.
Antallet af vielser viser en svag stigning.

12. september: I anledning af, at den dan-
ske ungdomsskole i Ladelund nu er under
bygning, skriver Flensborg Avis: Det ville
være på sin plads, at Kiel nu også sørger
for, at vort skolevæsen kan få andel i de
midler, der fra Bonn via »Zonenrandförde-
rungsmittel« tilflyder delstaten Slesvig-
Holsten til skolebyggeri.

15. september: Sydslesvigs danske Ung-
domsforeningers formand Walter Johansen
mener ikke, der er folkelig opbakning bag
så stort et projekt som udvidelse af Dansk
Centralbibliotek.

Foreningen Norden i Malmø indleder en
venskabskontakt med Flensborg og den
sydslesvigske afdeling af Foreningen Nor-
den.

Sydslesvigsk Vælgerforening i Flensborg
by opstiller ialt 25 kandidater til byrådsval-
get i marts næste år. Man håber på at få ti
kandidater valgt.

17. september: De samlede tilskud i 1980
til danske institutioner fra amter og kom-
muner beløb sig til ialt 2.088.311 DM, her-
af udgjorde 204.340 DM investeringstil-
skud.

Flensborg skibsværfts 1300 ansatte er
sikret beskæftigelse frem til 1983.

18. september: I følge landsregeringens
budget vil der fortsat kun blive ydet 85 pct.
af driftsudgifterne ved de danske skoler.

Tilskudsbeløbet vil dog som følge af den
generelle vækst stige fra 22,4 mill. DM i år
til 24,1 mill. DM i 1982.

På et SSV møde i Egernførde kræves
fem procentsgrænsen ved kommunalvalg
ophævet. I Egernførde by har SSV 4,3 pct
af stemmerne.

19. september: SSV i Slesvig-Flensborg
amt enes om opstilling af en liste til kreds-
dagsvalget, der skulle sikre genvalg af tre
af de siddende kredsdaysmedlemmer. Det
nuværende fjerde mandat anses ikke for
sikkert.

I anledning af 25-års jubilæet for Dan-
foss i Flensborg betegner overborgmester
Bodo Richter virksomheden som et symbol
for det dansk-tyske samarbejde.

På sit sendemandsmøde på Nyborg
Strand bevilger Grænseforeningen 50.000
kr. til Flensborg Avis.

23. september: CDU-flertallet afviser i
landdagen K. O. Meyers forslag om æn-
dring af proceduren ved valg af regerings-
chef. SPD og FDP støttede forslaget.

Landdagen vedtager med CDU's og
SSV's stemmer at gennemføre en reduce-
ret inddigning af Nordstrandbugten.
SSV's motivering er, at en udbygning af
det bestående dige ikke er tilstrækkelig.

Dansk Voksenundervisning i Sydslesvig
tilbyder omkring 225 kurser ud over lands-
delen.

24. september: Dansk Centralbiblioteks
samlede udlån er i 1980 steget med 6,5 pct.
til 463.356. Den mest markante stigning
noteres i Slesvig-Flensborg og i Nordfris-
lands amter med henholdsvis 13,4 og 8,5
pct. mens Flensborg by kun er steget med
1,3 pct.

25. september: Dansk Skoleforenings fæl-
lesråd kræver i en resolution til Kiel lige-
stilling i bevillinger af offentlige midler.

Antallet af danske børnehavebørn er i år 1742 mod 1726 på samme tid sidste år. De samlede udgifter til det danske skolevæsens drift var i 1980 ca. 62 mill. DM. Heraf dækkedes 38,5 mill. fra Danmark, mens tilskudet fra Kiel var 20,6 mill. DM. Kommunale tilskud var på 272.000 DM. Til børnehaverne ydede Kiel 1 mill. DM, mens forældrebidraget var på 869.000 DM. Dansk Skoleforening har ca. 8.000 medlemmer.

26. september: I Hedeby's havn er fundet vraket af endnu et stort handelsskib fra vikingetiden.

Karl Otto Meyer kræver i landdagen en regional udligning af egnsudviklingsprogrammerne og ønsker en forbedring af landbrugets forhold. Desuden kræves en bedre nærtrafik.

27. september: På SSV's landsmøde i Egernførde erklærer formanden, Gerhard Wehlitz, at på tilskudsområdet går landsregeringen og CDU-fraktionen foran med et dårligt eksempel og fastslår henvendt til Kiel: I tramper på vor tålmodighed. Karl Otto Meyer pegede på, at ligestillingen er en grundlovssikret ret.

SPD i Slesvig-Holsten vedtog en mindretalserklæring, der støtter en udbygning af de dansk-tyske bestræbelser, en mere konsekvent mindretalspolitik og en stabilisering af forholdene i grænselandet. SSV føler dog et vist ubehag ved erklæringen, der lugter af valg, men den kan være af værdi overfor lokale afvisende SPD-folk.

Også Den slesvigske Kvindeforening udtaler i en resolution til Kiel og kommunerne utilfredshed med den tyske holdning til tilskud.

30. september: Efter 18 års ledelse af Dansk Sundhedstjeneste trækker forretningsfører Franz Wingender sig tilbage; han afløses af Hasso Petersen.

SYD FOR GRÆNSEN

2. oktober: 190.000 borgere har protesteret imod planerne om en inddigning af Nordstrand-bugten.

4. oktober: Pastor Gerhard Hansen, der kommer fra Færøerne, indsættes som ny dansk præst i Rendsborg.

Den nye kog vest for Rødenæs og op til landegrænsen får nu navn efter den forsvundne landsby Rickelsbøl, der blev oversvømmet af havet i 1615.

7. oktober: Landbrugsjord i Slesvig-Holsten ligger med en pris på ca. 19.000 DM omkring 2000 DM lavere end forrige år. Det skønnes derfor, at interessen for at erhverve landbrug i Danmark vil være faldende.

9. oktober: Grænseforeningen støtter indrettelsen af et nyt dansk fritidshjem i Vesterland med 200.000 kr. og vil yde 400.000 kr. til danske fritidsfaciliteter i Egernførde, samtidig med at man vil støtte indretningen af et ældrecenter i Rude i Flensborg.

13. oktober: Flensborg by vil være bindeleddet mellem de jyske og de slesvigholstenske kommuner, der vil bekæmpe EF-planen om at fratage Jylland og landet Slesvig-Holsten linieføringen for Europavej 3.

Dansksindede sydslesvigske Krigsdeltageres formand Asmus Brodersen vil arbejde for, at Istedløven gives tilbage til Flensborg i forbindelse med byens 700-års jubilæum i 1984.

14. oktober: CDU's forbundsudvalg for kulturpolitik, som også CDU i Slesvig-Holsten er repræsenteret i, går ind for ubeskåret støtte til ikke-statslige skoler og vender sig imod, at spareprogrammer vil

nedskære tilskuddene fra 95 til 90 pct.

I en leder advarer Viborg Stifts Folkeblad Flensborg Avis mod holdningen til EF og atomkraft, der godt kan koste abonnenter og fortalere.

17. oktober: VS-folketingsmedlem Preben Wilhjelm understreger i en kronik i Flensborg Avis, at SSV tilsyneladende uden større indre uenighed har kunnet tage klar og markant stilling til spørgsmål, som for udenforstående kunne forventes at være højst kontroversielle som Berufsverbot, atomkraft, miljøpolitik og skolepolitik.

20. oktober: Der synes nu at kunne føres beviser for, at franziskanerklosteret i Slesvig før grundlæggelsen i 1234 måske var den længe søgte kongsgård i Slesvig. Der er fundet en vinkælder opført af brændte teglsten, som kan have været kongsgårdens vinkælder.

Det gamle »Prinsens Palæ« i Slesvig bliver restaureret og ombygget til landsarkiv for Slesvig-Holsten.

Uden dog at have retslig gyldighed vedtager Europa-parlamentet en beslutning til et fællescharta for regionalsprog og kulturer og rettigheder for etniske mindretal. Ifølge parlamentsmedlem Gerd Walter skulle det også indebære de øgede tilskudsmuligheder til det danske arbejde i Sydslesvig, landsregeringen hidtil har afvist.

Formanden for Flensborg danske byrådsfraktion, rådmand Jacob Meyer ud nævnes til ridder af Dannebrog.

21. oktober: Det dansk-tyske forum har holdt møde i Flensborg og understreger, at grænse-samarbejdet ikke må ødelægges af EF-bureaukrati. Flensborgs overborgmester, Bodo Richter, afviste under mødet, at der findes reelle planer om en bro fra Femern til Lolland. Man fandt det ønskeligt, at der blev etableret et samarbejde mellem havnene i Åbenrå, Sønderborg og Flens-

borg. Endelig ønskede man ikke for tiden at tage stilling til en vedtaget EF-konvention om grænseoverskridende samarbejde, men der nedsattes en arbejdsgruppe til at behandle sagen.

22. oktober: Amtet Sønderbrarup omfattende 18 kommuner afviser med 11 stemmer mod 10 at yde tilskud til elevkørsel til danske skoler. Amtets andel ville beløbe sig til 6500 DM.

På et kredsmøde for slesvigholstenske landbokvinder stiller pastor D. Andresen spørgsmålet, om plattysk stadig er et modersmål eller kun et mode-mål.

24. oktober: I et læserbrev påtaler Sydslesvigsk Forenings formand Ernst Vollertsen en opstilling i en af landsregeringen og turistorganisationerne udgivet omtale af mindretallene, henvendt til nyindkaldte værnepligtige, hvor der tales om et tysk mindretal i Nordslesvig på 23.000 personer og et dansk mindretal i Sydslesvig omfattende ca. 20.000 personer.

27. oktober: På et møde i Flensborg oprettes en sydslesvigsk dansk fredsgruppe mod atomvåben.

28. oktober: Slesvig roklubs bygning hærger af en påsat brand. Dannebrogssflag brugtes til bålet, der voldte skader for 200.000 DM.

30. oktober: På et diskussionsmøde i Harreslev opnås enighed trods divergerende opfattelser mellem Gerhard Ernst og Karl Otto Meyer. Den sidste erkender problemet ved både at være chefredaktør og politiker, men han mener ikke at have misbrugt sin stilling.

Flensborg fjord-kommissionen peger på, at en dybere sejlrende til Flensborg vil klare mange forureningsproblemer, men der savnes penge.

31. oktober: På Sydslesvigsk Forenings landsmøde i Husum peger formanden, Ernst Vollertsen, i sin beretning på, at der er ved at opstå en følelse af indeklemthed, fordi trykket fra det omgivende samfund er ved at ramme danskhedens livsnerve. Der peges videre på, at mens hvert SSF-medlem modtager et tilskud på 981 DM fra den tyske stat, modtager hvert medlem af Bund deutscher Nordschleswiger 2.113 DM fra den danske stat.

NORD FOR GRÆNSEN

2. september: Fhv. borgmester J. J. Paulsen, Tønder, dør 80 år gammel.

Amtsrådsmedlem Hermann Heil peger på, at amtets tilskud til det tyske bibliotek på 135.000 kr. ikke svarer til statens forhøjelser, som nu er oppe på 158.000 kr. Amtets stigning på kun 4 pct. pr. år findes uantageligt.

Bestyrelsen for Sønderjyllands trafik anbefaler DSB at genåbne banestrækningen Tønder-Tinglev og dermed skabe en ny regional togforbindelse fra Tønder til Sønderborg.

Landsarkivet i Åbenrå tager afsked med sin leder gennem 21 år Peter Kr. Iversen, der afløses af arkivar Hans H. Worsøe.

3. september: Det vækker opmærksomhed, at fabrikant Jes Friis, der til kommunevalget i 1978 måtte opgive sin kandidatur til kommune- og amtsråd som følge af sin nazistiske fortid, har ladet sig genopstille af Fremskridtspartiet i Rødekro kommune.

4. september: Læserbreve i Der Nordschleswiger skrevet på dansk af Slesvigsk Partis amtsråds kandidat Rita Schäfer, Stubbæk, vendt mod neutronbomben og amerikansk forsvarspolitik, vækker røre indenfor mindretallet, hvor en læserbrevs-

skribent opfordrer hende til at nedlægge sin kandidatur og søge et andet parti. Formanden for Bund deutscher Nordschleswiger, Gerhard Schmidt, fastslår i en erklæring Slesvigsk Partis tilslutning til NATO, men at det står enhver frit at ytre sine egne meninger, når de ikke fremstilles som partiets officielle program.

I tilstedeværelse af indenrigsminister Henning Rasmussen og kirkeminister Tove Lindbo Larsen indvies Sønderjyllands Husholdningsskole i Rødding.

5. september: Jydske Tidende anker i en leder over, at danske under officielle samvær med tyskere straks anvender det tyske sprog, selvom flertallet forstår og måske endda taler dansk.

På trods af planstyrelsens ønske om at lægge et nyt gymnasium i Gram fastholder amtets undervisnings- og kulturudvalg Toftlund som kommende gymnasieby ved at søge om tilladelse til at starte et femsporet gymnasium i 1982.

Det tyske gymnasium i Åbenrå starter skoleåret med 48 ny elever og med et samlet elevtal på 140.

I Tønder fejres 50-års jubilæet for idrætsgruppen under De danske Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforeninger med deltagelse af 4200 idrætsfolk. Dansk TV kan ikke afse mandskab til en reportage, mens tysk TV har lovet at komme.

8. september: Også Sønderjyllands amts økonomiudvalg går klart ind for placeringen af et nyt gymnasium i Toftlund.

En beboerafstemning på Årø viser, at 125 af 177 stemmeberettigede ønsker at bevare øens egen skole. Kun to gik imod. Eleverne kan derfor tidligst i 1986 overflyttes til skolen i Øsby.

9. september: Vesttysk erhvervsliv finder den danske egnsudviklingsstøtte bedre end den tyske, og i Tinglev kommune, hvor

man har udnyttet de økonomiske støtteordninger, vil en virksomhed fra Vesttyskland nu oprette en filial, der sikrer tyve nye arbejdspladser.

10. september: Departementschef Ole Perch Nielsen, Kulturministeriet, indstilles til ny stiftamtmand i Sønderjylland, når stiftamtmand C. A. Vagn Hansen pr. 31. oktober forlader sit embede. Det undersøges samtidig, om Brundlund slot kan bevarer som amtmandsbolig.

Den nye vesttyske ambassadør dr. Rudolf Jestaedt besøger tyske mindretalsinstitutioner. Under et pressemøde siger ambassadøren, at med god vilje kan mindretallenes problemer løses, og at der ikke er tale om nogen form for diskriminering af det tyske mindretal.

11. september: Den tyske børnehave i Abild trues af lukning, dersom der ikke opnås en overenskomst med hensyn til kommunal støtte med Tønder kommune, oplyser den tyske skole- og sprogforening.

12. september: Den tyske skole- og sprogforening vil anerkende den nyetablerede tyske børnehave i Nørreløgum.

Undervisningsministeriet afviser en klage mod den tyske skole i Tønder for ikke at ville ansætte en lærer, som ikke samtidig ville overflytte sine børn til skolen. Det overlades til en privat skole selv at bestemme ansættelsen af lærere i overensstemmelse med skolens målsætning.

15. september: De sønderjyske frivillige brandværn tæller nu 1935 medlemmer, og i det forløbne år blev brandværnene tilkaldt 1100 gange.

Hver tredie af de arbejdsløse i Sønderjyllands amt er nu under 25 år, og de unge mænds ledighed er på to år steget med 90 pct. Det er den største stigning i hele landet.

Slesvigsk Parti i Sønderborg taler om diskriminering af mindretalslærere, idet de tyske lærere blev holdt udenfor forberedende møder om erhvervsorientering på skolerne.

Jydske Tidende opfordrer i en leder til at se på posttaksterne for avisforsendelser over grænsen især mellem Nord- og Sydslesvig, hvor der går en ubønhørlig høj takstgrænse.

19. september: Spørgsmålet om tilskudet til det tyske bibliotek henvises fra kultur- og undervisningsudvalget til amtets økonomiudvalg. Dog godkendes en ansøgning fra en nystartet tysk børneteaterforening om 10.000 kr.

Trods grænsegebyrer passeres grænsen af stadig flere danske indkøbsbusser, og i det forløbne halve år er konstateret en stigning på over 5000 busser eller godt 13 pct. Jydske Tidende skriver om en »molboagtig afgift«.

20. september: Med omkring 100 medlemmer oprettes foreningen »Frøslevlejrens venner«, som vil sørge for vedligeholdelse af den tidligere tyske koncentrationslejr.

24. september: Mens der jongleres med millioner i det sønderjyske amtsbudget, synes nogen helt at tabe småbeløb af sigte, skriver Der Nordschleswiger i anledning af amtsrådets betæneligheder ved forhøjelsen af det tyske bibliotekstilskud, som burde forhøjes til 160.000 kr.

26. september: I forbindelse med indvielsen af en tilbygning til den tyske skole i Padborg holdes Den tyske Skoles Dag.

27. september: Under overværelse af prins Friedrich Ferdinand fra Lyksborg og repræsentanter for det tidligere Frikorps Danmark holder Kameratschaftsbund Nordschleswig sit årsmøde i Øster Højst.

28. september: Med 19 stemmer mod 9 afviser Sønderjyllands amtsråd at forhøje tilskuddet til det tyske bibliotek i Åbenrå til mere end de foreslåede 135.000 kr.

NORD FOR GRÆNSEN

1. oktober: Det nye fremskudte dige ved Højer afleveres efter en besigtigelse til Sønderjyllands amt.

Frimenigheden i Haderslev, der ophævedes i 1972, vil skænke Kirkens dåbsengel til en dansk menighed i Sydslesvig.

2. oktober: Bund deutscher Nordschleswiger finder amtsrådets afgørelse om kun at forhøje tilskuddet til det tyske bibliotek med 15.000 kr. uforståeligt, og man er forbavset over, at amtsrådspolitikere har inddraget forholdene syd for grænsen i argumentationen, der, enten de er positive eller negative, intet har at gøre med ligebehandlingen af flertals- og mindretalsbefolkning i Danmark.

4. oktober: Formanden for Handelsstandsforeningen i Haderslev, grosserer Frithjof Nielsen, mener, at mange af erhvervslivets vanskeligheder og butiksdøden kunne klares ved at sænke vinafgiften fra 7,50 kr. til 4 kr. pr. liter. Selv om det er hævdet, at der ikke vil blive bygget andre broer før Storebæltsbroen, gad han nok se det folketing, der vil sige nej, hvis tyskerne tilbyder at bygge Femernbroen alene. Så er nationalstaten Danmark for alvor i fare for at blive delt.

Den tyske privatskole i Uge fejrer sit 60-års jubilæum.

6. oktober: Under udgravninger på Vojensgårds marker finder arkæologer rester af en landsby fra vikingetiden 800-1000 e.Kr.

Efter en længere sygdomsperiode overtager amtsborgmester Erik Jessen igen sit embede.

Det tyske fadderskabsarbejde hen over grænsen bør præges af menneskelige kontakter, hvorfor en central styring af det mangeartede arbejde ikke er ønskeligt, fremgår det af et referat af SHHB's Nord-slesvigudvalgs møde i Norderstedt. Et informationskontor til råd og vejledning savnes derimod.

7. oktober: 1970 udlændinge, bosat i Sønderjyllands amt vil have stemmeret ved kommune- og amtsrådsvalget den 17. november.

10. oktober: Faldende elevtal i de kommende år vil skabe voksende problemer for den tyske privatskole i Ravsted, som venter kun at have 11 elever i 1982.

Repræsentanter for amtsråd, kommuner, erhvervsråd og turistforeninger protesterer imod, at Europavej 3 skal reduceres til sekundær vej og skifte navn til Europavej 37.

95,2 pct. af befolkningen i Sønderjyllands amt er medlemmer af folkekirken. Lavest er tallet i Tinglev kommune med 84,0 pct. Antallet af døbte børn er siden 1978 faldet fra 96,7 pct. til 92,9 pct. og antallet af kirkelige vielser faldt i samme tid fra 61,9 pct. til 59,8 pct.

13. oktober: En forhandling mellem Sønderjyllands amtsråd, Sønderjyllands Erhvervsråd, Haderslev, Vojens og Christiansfeld kommuner og industriminister Erling Jensen skabte ingen ændring med hensyn til de områder, der omfattes af egnsudviklingshjælpen. Man håber dog, der fortsat tages hensyn til Gråsten kommune som grænsekommune.

Ratificeringen af Europarådets konvention om samarbejde over landegrænser

mellem kommuner og andre lokale myndigheder vil skabe større muligheder for samarbejde hen over grænsen men ændrer intet i den gode form for samarbejde, der allerede består i dag, fastslår amtsborgmester Erik Jessen.

14. oktober: Antallet af kunder i tyske grænsebutikker er faldet med 20 til 50 pct., og biltrafikken over grænsen faldt i august-september med 18 pct. i forhold til i fjor.

16. oktober: Det tyske biblioteksvæsen i Nordslesvig omfatter i 1980 ialt 23 biblioteker og et udlån på 277.780 bind til 5221 lånere. De samlede udgifter beløb sig til 1.086.000 DM. Heraf ydedes i tilskud fra land og forbund 990.000 DM.

Egnudviklingsrådets forretningsudvalg bevilgede ialt 3,6 mill. kr. i egnsudviklingshjælp til Sønderjyllands amt, heraf 1,1 mill. i tilskud og 2,5 mill. som lån.

17. oktober: Kreditforeningen Danmark køber »Postholdergården« i Åbenrå, som er opført i 1758 og nu skal bevares som beboelse.

Under tilstedeværelse af dronning Ingrid indvies den nye Alssundbro.

19. oktober: Under udgravninger ved Terkelsbøl er fundet en landsby fra yngre jernalder ca. 400 år e.Kr.

20. oktober: Fra seere i Sønderjylland indløber rasende protester over Danmarks Radios mangelfulde dækning af broindvielsen i Sønderborg. Tysk TV bragte et indslag, men dansk TV udeblev.

21. oktober: Bov kommune vedtager at købe fjernvarme fra Flensborg fremfor at opføre en egen fjernvarmecentral i Padborg.

Som følge af indskrænkninger indenfor industrien må der forudses et fald i indbyg-

gertal i de egentlige industrikommuner i Sønderjylland. Det mærkes især i kommunerne Nordborg og Augustenborg.

Dronning Ingrid indvier i Bovrup Danmarks mest moderne ældrecenter omfattende 26 plejeboliger og 6 kollektivboliger.

Nørherredhus i Nordborg fejrer 75-års jubilæum.

23. oktober: Orgelfirmaet Marcussen & Søn i Åbenrå kan fejre sit 175-års jubilæum.

Det tyske mindretal går principielt ind for forslaget om et tysk sekretariat på Christiansborg, som vil styrke mindretallets kontakt til folketinget. Bund deutscher Nordschleswiger forhandler med folketingets formand om spørgsmålet.

24. oktober: Foreningen for Sønderjydske Krigsbeskadede og Faldnes efterladte efter første verdenskrig ophører med årets udgang. Der findes endnu 174 krigsinvalider og 95 enker. Da foreningen oprettedes i 1920, var det samlede tal på omkring 6000.

26. oktober: På Bund deutscher Nordschleswigers delegeretmøde i Tinglev oplyses, at forbundet tæller 4416 medlemmer, 19 flere end i fjor. I det løbende regnskabsår har mindretallet 28,5 mill. DM til rådighed. I tilskud fra land og forbund er modtaget 9,8 mill. DM, mens den danske stat, amt og kommuner ydede ialt ca. 10 mill. DM.

30. oktober: Et arbejdsudvalg skal inden 1982 tilrettelægge oprettelsen af en ungdomsorganisation under Slesvigsk Parti.

31. oktober: I flere nordslesvigske kommuner ventes det tyske mindretals repræsentant at blive tungen på vægtskålen efter kommunevalget. Ialt opstiller Slesvigsk Parti 86 kandidater.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

Redaktion:
Jørn Buch og Inger Bjørn Svensson

57. årgang 1981

INDHOLD

Almindelig historie

<i>Harry Andersen: Er Hótyr et Odins-navn?</i>	21
<i>Henrik Becker-Christensen: Slesvigerne og Skandinavismen</i>	120
<i>Chr. de Fine Licht: Krieger-udvalget</i>	229
<i>Troels Fink: Det radikale venstre i Sønderjylland</i>	100
<i>F. S. Grove-Stephensen: Peter Andersen af Nordborg</i>	281
<i>Kresten Hansen: En brik i det store spil</i>	161
<i>Vibeke Harsberg: Vejledning i ejendomsundersøgelser i de kongerigske enklaver</i>	237
<i>Henning Kirkeby: Brændevinsbrænding i Sønderjylland</i>	289
<i>Peter Petersen: Soldater og befolkning i Kværns-Tørsbøl den 9. april 1940</i>	137
<i>Ingeborg Poulsen: 10. februar 1920 og 1980</i>	33
<i>Kim Salomon: Sønderjyske synsvinkler</i>	307
(se også side 429)	
<i>M. Jessen-Klingenberg: En protest mod Kim Salomon</i>	429
<i>Bjørn Svensson: Byfred og stadsretter</i>	195
<i>Bjørn Svensson: Da sønderjyderne var retsløse</i>	324
<i>Inger Bjørn Svensson: Sønderjyden har underlige vaner - -</i>	232
<i>Senius Tiedemann: Hærulfstenen kom hjem for 30 år siden</i>	321
<i>Hans H. Worsøe: Den nye navnelov og dens betydning</i>	225

Enkelte lokaliteter

<i>Olav Bonefeld: En sydslesvigsk nødpengeseddel fra 1920</i>	8
<i>Jørgen Bromand: Hvor lå bebyggelsen »Lillenæs«?</i>	45
<i>Georg Buchreitz: Aabenraa rådhus 150-års jubilæum</i>	14
<i>P. Diedrichsen: Hoveriafløsning i Rumohrgård len</i>	49
<i>H. V. Gregersen: Da gassen sprang ved Åbenrå</i>	144
<i>F. S. Grove-Stephensen: Med skib til skole</i>	248
<i>Vibeke Harsberg: Vejledning i ejendomsundersøgelser i de kongerigske enklaver</i>	237
<i>Jens K. Lampe: Urmageriet i Haderslev amt</i>	65
<i>Ingrid Nielsen: Om skikke på Fjelstrupsgnen 1840-1914</i>	269
<i>Peter Petersen: Skålsten i Varnæs og Felsted sogne</i>	243
<i>Ingeborg Poulsen: Omkring det gamle bol</i>	129
<i>Troels Refslund Poulsen: Frimenighedspræsten i Bovlund</i>	239
<i>Uwe Thomsen: Kobbergade i Tønder</i>	310
<i>Senius Tiedemann: Hærulfstenen kom hjem for 30 år siden</i>	321
<i>Ole Ventegodt: Glimt af Flensborgs handel og søfart i det 12.-14. århundrede</i>	107

Kirke, sprog, skole

<i>Jørn Buch: Historie i folkeskolen</i>	267
--	-----

<i>Lone Anker Jakobsen: Historiesyn i folkeskolen</i>	299
<i>Mindretalsskolerne i 1980</i>	114
<i>Troels Refslund Poulsen: Frimenighedspræsten i Bovlund</i>	239

Folklore, kunst, museum, arkitektur

<i>Harry Andersen: Er Hótyr et Odins-navn?</i>	21
<i>Karen Andersen: Svenske hårkullor</i>	201
<i>Olav Bonefeld: En sydslesvigsk nødpengeseddel fra 1920</i>	8
<i>V. J. Brøndegaard: Kender nogle af læserne dette legetøj?</i>	88
<i>Birgit Jensen: Kniplingefrimærkernes motiver</i>	233
<i>Henning Kirkeby: Brændevinsbrænding i Sønderjylland</i>	289
<i>Peter Petersen: Skålstén i Varnæs og Felsted sogne</i>	243

Personalhistorie

<i>Børge L. Barløse: Fra Lorenz Carstensen's lommebog</i>	189
<i>Henrik Becker-Christensen: Slesvigerne og skandinavismen</i> i tiden før 1850	120
<i>H. Beier: Pastor Brossmann i Brøns</i>	250
<i>H. P. Drescher: Brødrene Zeppelin i Haderslev</i>	208
<i>Troels Fink: Det radikale venstre i Sønderjylland (Chr. Lageri)</i>	100
<i>Torben Glahn: Svundne tiders rejsende oplever Sydslesvig</i> Skuespilleren J. D. Preisler	206
Generalfiskal Peter Uldall	303
<i>H. V. Gregersen: Sønderjyske skippere på Ishavs fart før år 1700</i>	24
<i>Vello Helk: Nicolaus Henricis Stambog</i>	1
<i>H. P. Jensen: Jep Refsing - en jyllænder i Roost</i>	295
<i>Elisabeth Kjølseth: En nordmand i Åbenrå (Birger Kjølseth Dietrichson)</i> ..	35
<i>Jens K. Lampe: Urmageriet i Haderslev amt</i>	65
<i>Jens K. Lampe: Urmageriet i Haderslev amt - navneliste</i>	74
<i>Rolf Larsen: Skibsreder og kgl. agent Jørgen Bruhn</i>	132
<i>Poul Korse: Kildemateriale på af- og omveje</i>	279
<i>Peter Petersen: Soldater og befolkning i Kværstorsbøl den 9. april 1940</i>	137
<i>Ingeborg Poulsen: Omkring det gamle bol (Cresten Mattesen)</i>	129
<i>Troels Refslund Poulsen: Frimenighedspræsten i Bovlund (L. B. Poulsen)</i> .	239
<i>Uwe Møller: Barn af mindretallet</i>	257
<i>Ingrid Nielsen: Om skikke på Fjelstrupsgnen 1840-1914</i>	269
<i>Margrethe Schultz: Min barndom i Tønder</i>	40
<i>Inger Bjørn Svensson: Christian Stenz og Historisk Samfund</i>	97

Småstykker

Jubilæumspris for sønderjyske levnedsløb	106
Udvalget til støtte for kunstnerisk design i Sydslesvig	145
Sukkerproduktion i Haderslev 1808	306

Sagt og skrevet

Grænselandsdagbog: 29, 57, 91, 146, 154, 218, 253, 282, 286, 317, 441

Boganmeldelser

Egernførde bys historie (Bjørn Svensson)	25
Et hus i Haderslev - Slotsgade 20 (Hans Neumann)	27
<i>Peter Hansen m.fl.</i> : Småglimt fra Hellevad sogn (Chr. Stenz)	28
<i>Mads Lidegaard</i> : Hærvejen over Kongeåen (Hans Neumann)	51
<i>Mads Lidegaard</i> : Hærvejen mod grænsen (Hans Neumann)	51
<i>Robert Huhle (Udg.)</i> : Socialdemokratiets nordslesvigske almanak for Aaret 1905 (Bj. Svensson)	53
<i>Helge Rønnow</i> : Brødremenigheden - en levende tradition (Aksel Gyldenkerne)	53
<i>Karin Johannsen-Bojsen</i> : Som vi ser os selv (Eskild Bram)	89
<i>Jørgen Elklit</i> : Det tyske mindretals parlamentariske repræsentation (Bjørn Svensson)	90
Danmarks historie, bind II. Red. Aksel E. Christensen m.fl. (Bjørn Svensson)	146
<i>Georg Buchreitz</i> : Hjelmhaverne i Åbenrå (Erik Jessen)	148
Brændstrup-bogen (Niels H. Kragh Nielsen)	149
<i>Jane Bossen</i> : Granit i Angel (Bjørn Svensson)	150
»ein Jahrbuch - nordschleswig '81« (Bjørn Svensson)	153
<i>L. S. Ravn</i> : Konfirmationsundervisningen i Nordslesvig før 1920 (Bjørn Svensson)	153
Historisk Samfund for Vis herred, årgang 3 (Hans Neumann)	210
<i>H. P. Clausen og Jørgen Paulsen</i> : Augustenborgerne (Bjørn Svensson) ...	211
<i>Hans J. Muusmann</i> : Stavedskov (Richard Andersen)	215
50 Jahre Deutsches Gymnasium in Nordschleswig (Bjørn Svensson)	216
<i>L. S. Ravn</i> : Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920 (Jørn Buch)	252
<i>H. Neumann</i> : Jutish burials in the Roman Iron Age (Steen Wulff Andersen)	282
<i>Werner Christiansen</i> : Tønder huse - Tønder slægter (Bjørn Svensson)	283
<i>H. E. Sørensen</i> : Håndværk og handel i Skærbæk gennem 100 år (Bjørn Svensson)	284
<i>Fr. Rudbeck</i> : På opdagelse i Sydslesvig (Inger Bjørn Svensson)	285
<i>Peter Beck</i> : Nikolaus Feilbergs levnedsløb og kredsen bag ham (Georg Buchreitz)	311
Hertug Hans' luksusforordning for Haderslev fra 1566 (Inger Bjørn Svensson)	313
Elforsyningen i Haderslev 1901-1981 (Inger Bjørn Svensson)	315
<i>H. V. Gregersen</i> : Slesvig og Holsten indtil 1830 (Bjørn Svensson)	429
<i>Poul Svensson</i> : Frøslevskrinet (Gynther Hansen)	431
<i>Jørn-Peter Leppien</i> : Martin Rade (H. V. Gregersen)	434
Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1981 (Bjørn Svensson)	435

Små bogomtaler

Dansk skoleforening for Sydslesvig 1979/80: 55. Chr. Paulsen: Ny Sønderborg

Mosaik: 55. Sprogforeningens Almanak for 1981: 56. Sydslesvigsk årbog 1980: 56. Dansk præste- og sognehistorie, bind X, Haderslev stift, hefte 6: 56. Inge Adriansen: Det sure med det søde: 152. E. Menne Larsen: Sønderjysk Posthistorie I: 214. Ole Brage m.fl.: Lokalthistorisk filmvejviser: 217. Chr. Seeberg: En jenne Kael's jul - Digte i Røddingmål: 252. 50 år korsang på Duborgskolen: 286. Dansk præste- og sognehistorie, bind X, Haderslev stift, hæfte 7: 314. Gertrud Nordmann/Stabenow: Platt deutsch & Platt dänisch im Grenzland Schleswig: 316. Sønderjyllands Erhvervsråd: Beretning for 1980-81: 316. Dansk Tidsskrift index 1978: 316.

Rettelser

32, 64, 94, 224

Følgende artikler, der er mærket med *, er stillet til rådighed for Sønderjysk Månedsskrift af Museumsrådet for Sønderjyllands amt. Artiklerne har været publiceret i »Nordslesvigske Museer«, 8, 1981.

* <i>Aage Boysen og Steen Wulff Andersen</i> : Trappendal	334
* <i>Klaus Ebbesen</i> : Det store offerfund fra Knud	351
* <i>Inge Adriansen</i> : Puk, poker og pebernødder	366
* <i>F. S. Grove-Stephensen</i> : Hertugdømmernes skibsfart omkring 1750	372
* <i>H. P. Jensen</i> : Fem nordslesvigske bybilleder	387
* <i>Knud Jensen</i> : Traditionsoptegnelser om brødbagning	392
* <i>Jørgen Slettebo</i> : C. W. Eckersberg og Sønderjylland	408

Stedfortegnelse

Augustenborg 389

Bovlund 239

Brøns 250

Dørpum 189

Enklaverne 237

Felsted 243

Fjelstrup 269

Flensborg 107, 198

Gråsten 387

Haderslev 196, 208, 391

Hovslund 321

Hundslev 49

Knud 351

Kværs 137

Lillenæs 45

Lyshøj 8

Notmark 45

Nørremølle 129

Rendsborg 207

Roost 295

Rumohrgaard 49

Rødning 161 ff

Rødning højskole 162 ff

Skanør 109

Skodborg 161 ff

Slesvig 199

Sommersted 178

Sønderhav 248, 388

Trappendal 334

Tønder 40, 233, 310

Tørsbøl 137

Varnæs 137

Åbenrå 14, 35, 134, 144, 198, 390

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye og den ældre litteratur på hylderne

Haderslev - Tlf. 52 25 71

Læs Grænseforeningens blad

GRÆNSEN

Fire numre om året: 20 kr.

Bestilles hos
Grænseforeningen,
Peder Skrams gade 5,
1054 København K.
Tlf. (01) 11 30 63

Jydernes egen kreditforening...

JYLLANDS
KREDITFORENING

6100 HADERSLEV: Astrupvej 13.
Tlf. (04) 52 70 00
6950 RINGKØBING: Herningvej 3
Tlf. (07) 32 01 11
8800 VIBORG: Sct. Mathiasgade 1-3
Tlf. (06) 62 33 33
9100 AALBORG: Boulevarden 43
Tlf. (08) 12 38 77
8260 ARHUS-VIBY J.: Borgvold 16
Tlf. (06) 14 00 00

En lokal bank
har mange fordele
- derfor
SYDBANK
- den sønderjyske bank

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri A/s

Jernbanegade 8, Tønder, tlf. 72 15 50

Sønderjyllands Lånekasse

Nørregade 21 . Haderslev . Telefon (04) 52 66 33

Kontortid: kl. 9-12

Alt i kontorudstyr

P. J. Schmidt A/S

Vestergade 14, 6500 Vejens
Telf. (04) 54 12 26

ANDELSBANKEN

Sønderjyske afdelinger

**Ladelund
Landbrugs og Mælkeriskole**

Brørup station

**Grænselandets liv
Grænselandets sang**

møder De i

Jydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

Historisk Samfund
for Sønderjylland
Ekspedition Haderslevvej 45,
6200 Åbenrå
Telefon 04-62 46 83
Åbent kl. 9-16.

Selskabs- og udflugtskørsel
Ruteautomobil-Aktieselskabet
for Haderslev Amt og By
Haderslev, tlf. (04) 52 38 55

A/S Sønderjyds Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

OVE ARKIL A/S

CIVILINGENIØR - ENTREPRENØR
HADERSLEV

**Mød
Bankrådgiveren i
PRIVATbanken**

Sønderjysk Månedsskrifts redaktionsadresse:

H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev, tlf. (04) 52 17 37.

Ekspeditionens adresse:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Åbenrå.

Tlf. (04) 62 46 83. Giro 504 26 82.

Redaktøernes adresser:

Seminarieadjunkt Jørn Buch, Marielystvej 10, 6100 Haderslev, tlf. (04) 52 33 08.

Cand. polit. Inger Bjørn Svensson, H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev,

tlf. (04) 52 17 37. (ansvh.)

SØNDERBORG HANDELSSKOLE

Handelsgymnasium – Handelshøjskole-
afdeling

Sdr. Landevej 30 – Tlf. (04) 42 55 25

Værksted for arkæologi og kulturhistorie

Studier af sønderjyske fortidsminder – Aktiv deltagelse i udgravninger – Indsamling af folkeminder – Medvirken i udstillingsarbejde.

Arbejdet ledes af mag. art. Birgitte Wistoft.

Lange kursus: 2 måneder januar-februar, 3 måneder marts-maj, 5 måneder januar-maj.

Korte kursus juni-november.

Løgumkloster Højskole, 6240 Løgumkloster

Tlf. (04) 74 40 40, kontor mandag-fredag kl. 10.30-13.00

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

DANEBOD HØJSKOLE – ALS

4 ell. 8 måneders kursus fra september

4 måneders kursus fra januar

Tlf. (04) 46 41 12

Mogens Hemmingsen

GRAM
KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM A/S • VOJENS

**Vi skaffer
penge
til huse.**

Kreditforeningen Danmark

Storegade 31¹, Postbox 103,
6200 Åbenrå. Tlf. (04) 62 74 00.

**Sparekassen
Sydjylland**